

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

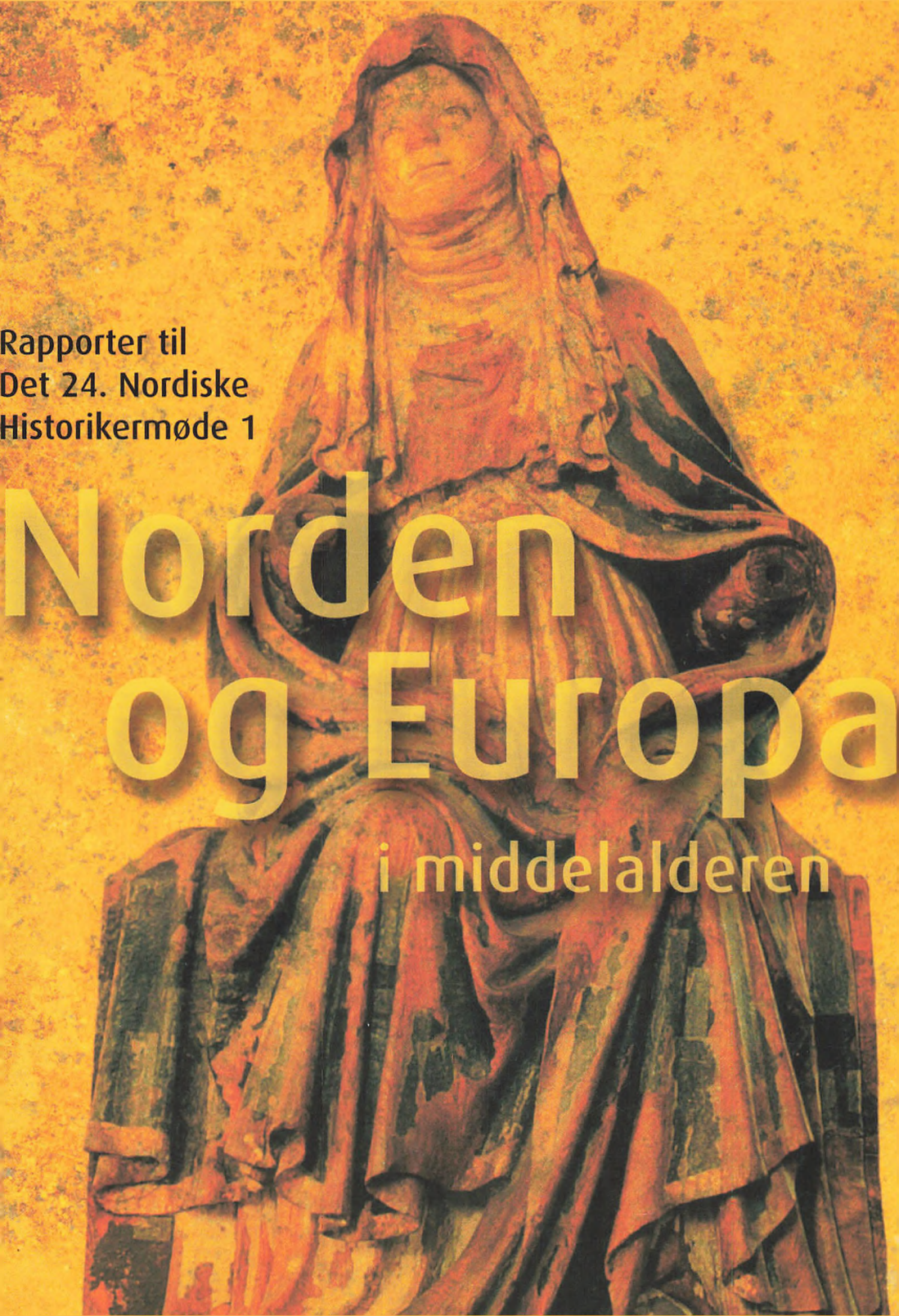
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Rapporter til
Det 24. Nordiske
Historikermøde 1

Norden og Europa

i middelalderen

Den hellige Birgitta af Vadstena blev af den romersk-katolske kirke i 1999 erklæret for en af Europas tre skytshelgener. Birgitta kom fra Norden, men trådte allerede i levende live, under sit langvarige ophold i Rom i 1350'erne og 1370'erne, frem på den europæiske politiske arena. Efter kanoniseringen i 1391 udbredtes dyrkelsen af hende som helgen – og hendes orden, Birgittinerne – med forbløffende hast til hele Europa. Billedet på forsiden viser den »ekstatiske« Birgitta i klosterkirken i Vadstena. Den 136 cm høje træskulptur, der blev indviet i klosterkirken i 1435, er et fornemt nordtysk arbejde, der har været tilskrevet den lybske billedhugger Johannes Junge. Også skulpturen repræsenterer således den udveksling og kontakt mellem Norden og Europa i middelalderen, som Birgitta står som en personificering af. (Efter Margrete 1. Nordens Frue og Husbond. Kalmarunionen 600 år, 1996, s. 262, jf. s. 412f).

Norden og Europa i middelalderen

Rapporter til Det 24. Nordiske Historikermøde,
Århus 9.-13. august 2001

Bind 1

Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie nr. 47-48-49

Rapporter til Det 24. Nordiske Historikermøde, Århus 9.-13. august 2001

Hovedredaktion: Per Ingesman

Bind 1: Norden og Europa i middelalderen

Redaktion: Per Ingesman og Thomas Lindkvist

Bind 2: Frihed, lighed og tryghed. Velfærdspolitik i Norden

Redaktion: Hilda Rømer Christensen, Urban Lundberg og Klaus Petersen

Bind 3: Mod nye historier

Redaktion: Carsten Tage Nielsen, Dorthe Gert Simonsen og Lene Wul

Norden og Europa i middelalderen

Redigeret af

Per Ingesman og Thomas Lindkvist

Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie nr. 47
Århus 2001

Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie nr. 47-48-49
Rapporter til Det 24. Nordiske Historikermøde, Århus 9.-13. august 2001
Hovedredaktion: Per Ingesman

Bind 1: Norden og Europa i middelalderen
Redaktion: Per Ingesman og Thomas Lindkvist

ISBN 87-988491-0-7 (bd. 1)
ISBN 87-988491-3-1 (bd. 1-3)

Det 24. Nordiske Historikermøde har modtaget støtte fra følgende fonde:
A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal
Dronning Margrethe og Prins Henriks Fond
Familien Hede Nielsens Fond
Johanne og Ejnar Flach-Bundegaards Fond
Konsul George Jorck & Hustru Emma Jorck's Fond
Letterstedtska föreningen
Statens Humanistiske Forskningsråd
Aarhus Universitets Forskningsfond

Omslag: Esben Kølckjær, Signal 1
Omslagsfoto: Efter *Margrete I. Nordens Frue og Husbond. Kalmarunionen 600 år*
(Nationalmuseet 1996), s. 262

Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s
Copyright © 2001 by Jysk Selskab for Historie
Historisk Institut, Aarhus Universitet, 8000 Århus C, tlf. 89 42 11 11

Indhold

Indledning	7
<i>Per Ingesman og Thomas Lindkvist</i>	
Skandinavernes verdensbillede i middelalderen	21
<i>Sverrir Jakobsson</i>	
Politikens former	46
<i>Thomas Lindkvist</i>	
Literacy A Precondition for the Europeanisation of the Scandinavian Countries?	65
<i>Arnved Nedkvitne</i>	
Universitet och högskolor	93
<i>Olle Ferm</i>	
Nådens og retfærdighedens kilde Brugen af pavemagten i nordisk senmiddelalder	130
<i>Per Ingesman</i>	
Marriage in the Middle Ages Canon Law and Nordic Family Relations	174
<i>Agnes S. Arnórsdóttir</i>	
Ad sanctos Religion and Everyday Life in Scandinavian Later Middle Ages ..	203
<i>Christian Krötzl</i>	
Kyrkokonsten under nordisk senmedeltid Europeisering, spredning och reception i ljuset av nyare forskning ..	216
<i>Jan von Bonsdorff</i>	

Norden och Europa under medeltiden	
Europeisering eller själveuropeisering?	231
<i>Per Ingesman och Thomas Lindkvist</i>	
Forfatterne	237

Indledning

Per Ingesman og Thomas Lindkvist

På Det 23. Nordiske Historikermøde, som afholdtes i Tammerfors i august 1997, var der en rundbordssamtale om »Nordisk medeltidsforskning: status och perspektiver«. Deltagerne i denne rundbordssamtale var enige om at søge at styrke og udbygge det nordiske samarbejde inden for middelalderforskningen. Et af de diskuterede midler var at foreslå valget af et middelaldertema som et af de store rapportemner på næste nordiske historikermøde, det som skal afholdes i Århus i august 2001.

Med henblik på fremsættelse af et sådant forslag dannedes på mødet i Tammerfors en arbejdsgruppe bestående af de fleste af deltagerne i rundbordssamtalen. En række diskussioner, dels internt i arbejdsgruppen, dels på et seminar på Københavns Universitet i februar 1998, hvor nogle af gruppens foreløbige tanker om et forslag præsenteredes for en bredere kreds, udmundede i et forslag om at vælge »Norden og Europa i middelalderen« som det ene af de tre heldagsemner på historikermødet i Århus.

Forslaget blev accepteret af både den lokale planlægningskomite og af Historikermødets nordiske baggrundsgruppe, og derfor kan arbejdsgruppen – der undervejs både har mistet medlemmer og fået nye, men i sin kerne er identisk med den oprindelige gruppe fra Tammerfors – her fremlægge sin rapport. Formålet med denne indledning er for det første at gøre rede for baggrunden for og formålet med rapporten, for det andet kort at omtale nogle af de udgangspunkter og grundtanker, der er fælles for bidragene. Disses indhold skal kort skitseres, men det skal også nævnes, hvilke emner af relevans for diskussionen om Norden og Europa i middelalderen der ikke har kunnet dækkes i rapporten.

Den umiddelbare baggrund for arbejdsgruppens forslag om at sætte forholdet mellem Norden og Europa i middelalderen på dagsordenen ved Historikermødet i Århus var Tammerfors-mødets rapport *Kyrka – samhälle – stat* om kristianiseringen af Norden, som flere af arbejdsgruppens medlemmer bidrog til.¹ Som et af sine vigtige resultater fremhævede denne rapport, at med religionsskiftet i Norden påbegyndtes en proces, hvorved Norden europæiseres, bliver en del af en fælleseuropæisk kulturkreds.

1. Dahlbäck (red.) 1997.

Det er denne proces, arbejdsgruppen ønsker at følge videre op gennem middelalderen.

Rapporten til Tammerfors-mødet koncentrerede sig tidsmæssigt om perioden fra vikingetiden og op til ca. 1300, hvor de nordiske kirker var blevet selvstændige størrelser, der var fuldt integrerede i de nordiske samfund. Den foreliggende rapport behandler først og fremmest perioden fra etableringen af de tre nordiske stater og de tre nordiske kirkeprovinser i 1100-tallet og frem til reformationen i første halvdel af 1500-tallet. Og hvor temaet i Tammerfors-rapporten var centreret omkring den nye religions, kristendommens komme og første indvirkninger på de nordiske samfund, er temaet i den nye rapport bredere. Det drejer sig her i det hele taget om kontakten og udvekslingen mellem Norden og Europa, ikke blot på det religiøse og kirkelige område, men – i hvert fald i princippet – på alle samfundsmæssige og kulturelle felter.

Rapporten har naturligvis en mere generel baggrund i den aktuelle debat om Europa. Omvæltningerne i Østeuropa og dannelsen af den europæiske union har bragt Europa i støbeskeen, og interessen retter sig naturligt mod den historiske baggrund for begivenhederne. Hvad er Europa egentlig for en størrelse? Hvornår blev det til historisk? Hvilket område omfatter det geografisk? Hvad er fælles for det kulturelt?

Det er ikke tilfældigt, at netop *middelalderen* kommer i søgelyset, når man stiller disse spørgsmål. Traditionelt har det været den græsk-romerske oldtid, der er blevet set som udgangspunkt og grundlag for det moderne Europa. Sådan er det ikke længere. Den nyere oldtidsforskning har gjort det klart, hvor forskellig den klassiske kultur var fra vores. Den antikke civilisation var *ikke* en europæisk civilisation; det var en Middelhavscivilisation, afgørende præget af nærorientalsk kultur.² Det var således ikke i antikken, at Europa blev til, men først i middelalderen.

I virkeligheden kan man næsten sætte årstal på Europas fødsel. Den skete omkring år 800 med Karl den Stores frankiske imperiedannelse, som rent geografisk stort set var lig den moderne europæiske union. Ikke med urette har man kaldt Karl den Store for »Europas fader«.³ Det var i løbet af de følgende århundreder, at der skabtes en enhedskultur i Europa.

2. Det, som betones i den nyere antikforskning, er således periodens *anderledeshed*. Det er mentalitetshistoriens indsigter, der her er slået igennem også inden for oldtidshistorien. Som et karakteristisk eksempel på forskningens ændrede syn på perioden kan nævnes den centrale rolle, som *religionen* – der i vid udstrækning ignoreredes i den ældre historiske forskning – har fået i den nyere antikforskning.

3. Jf. Østergård 1998, s. 19-44.

Regionale forskelle skal naturligvis ikke negligeres eller undervurderes, men trods alt skabtes i højmiddelalderen igennem kirken og ridderskabet en politisk og social kultur, som var fælles for den vestlige kristenhed. Selv om selve begreberne »Europa« og »europæisering« ikke var almindeligt brugte, var det dog det fællesskab, som udgjordes af den kristne kirke, der bar en forholdsvis enhedspræget elitekultur.⁴ Referencerammerne blev fælles. Samtidig afgrænsede Europa sig gennem blandt andet korstogene mod omverdenen. Europæisering kan ses som en skabelse af en identitet, som var både inkluderende og ekskluderende.

Det er heller ikke tilfældigt, at det netop er i middelalderens *kultur*, at den nyere middelalderforskning har et af sine tyngdepunkter.⁵ Den stadigt stærkere europæiske integration har skabt øget interesse for det fælles i Europas kulturgrundlag. Interessen fører automatisk bag om den nationale opsplitning af den europæiske kultur med nationalromantikken i det 19. århundrede, bag om den religiøse opsplitning ved reformationen i det 16. århundrede, og tilbage til middelalderen.

Hvad der afgørende adskilte middelalderen fra både perioden før, altså den hedenske, antikke verden, og perioden efter, vores moderne, sekulariserede verden, var, at man havde en kultur, hvor kristendommen var den samfunds- og kulturbærende kraft. Man formulerer det undertiden på den måde, at man i middelalderen havde en kristen enhedskultur. Formålet med nærværende rapport er at belyse Nordens placering i denne fælleseuropæiske kultur.

Når rapporten hedder »Norden og Europa i middelalderen« og ikke – som det oprindelig var tænkt – »Europæiseringen af Norden i middelalderen«, hænger det sammen med, at der undervejs i arbejdet med rapporten er blevet sat spørgsmålstejn ved europæiseringsbegrebet og dets anvendelighed på de nordiske lande i middelalderen, i hvert fald når vi taler om perioden *efter* den indledende fase, i vikingetid og tidlig højmiddelalder, hvor Norden blev integreret i den europæiske kulturkreds. Bruger man formuleringen »Europæiseringen af Norden«, implicerer man, at det europæiske var noget, der kom udefra og blev lagt ned over Norden, under tilslutning eller modstand fra ledergrupper og befolkninger i de nordiske samfund. Det er en model, der kan have meget for sig, så længe vi beskæftiger os med kristianiseringsprocessen, selv om den – det var et af re-

4. Bartlett 1994.

5. En god status over aktuelle tendenser i middelalderforskningen – om end med slagside til fordel for den tyske forskning – findes i Goetz 1999.

sultaterne af Tammerfors-rapporten – ikke engang her er fuldt dækkende.⁶ Men når vi kommer op i høj- og senmiddelalder, kan den ikke længere bruges.

Det er rapportens formål at vise, at perioden fra 1100-tallet til 1500-tallet var kendetegnet af et komplekst udvekslingsforhold mellem Norden og Europa. Forholdet skal karakteriseres lidt nærmere i den konkluderende artikel, så her skal kun antydes, hvad der har været det grundlæggende udgangspunkt for rapporten.

Det har for det første det forhold, at relationen mellem Norden og Europa ikke var kendetegnet af ensidighed, således at Europa gav og Norden modtog, men var et *udvekslingsforhold*, hvor varer, personer og ideer gik begge vegne. Det har for det andet det forhold, at man i Norden ikke var en *passiv modtager* af europæiske institutioner, tanker og kulturelementer, men snarere en *aktiv bruger* af dem. Derved kan man sige, at et hovedformål med rapporten bliver at vise, at »Norden europæiserede sig selv«.

Det er håbet, at rapporten med dette udgangspunkt vil kunne indfange en spænding og en dynamik i forholdet mellem Norden og Europa, som ikke er kommet frem i tidligere forskning. Af andre hovedprincipper og grundsynspunkter, som skal forsøge at sikre dette, skal kort nævnes nogle af de vigtigste.

I rapporten anlægges i vid udstrækning et *aktørperspektiv*. Det følger i og for sig af den vægt på *brugen* af det europæiske, som lige er nævnt. De vigtigste aktører er naturligvis kirken, kongemagten og aristokratiet. De bruger alle de europæiske institutioner, ideer og impulser, men de gør det i høj grad på forskellig måde og med forskelligt formål. Det er imidlertid ikke kun de ledende lag i de nordiske samfund, der optræder som aktører i vores sammenhæng. Også den lavere gejstlighed, borgerne i byerne og bønderne på landet gør sig gældende som brugere af europæisk kultur. Måske ikke i højmiddelalderens toparistokratiske samfund, men i hvert fald når vi kommer op i senmiddelalderen, efter den krise med påfølgende omstrukturering af samfundet, der fulgte i kølvandet på Den sorte Død omkring 1350.

Denne *kronologiske udvikling* er et andet aspekt, som rapporten lægger stor vægt på at understrege. Også med hensyn til forholdet mellem Norden og Europa går der et skel mellem høj- og senmiddelalder. I højmiddelalderen var det utvivlsomt kun samfundets toplag, der var direkte in-

6. Det understreges især i Thomas Lindkvists bidrag til Tammerfors-rapporten. Dahlbäck (red.) 1997, s. 37-58.

volveret i udvekslingen mellem Norden og Europa. Det var anderledes i senmiddelalderen, som man ligefrem har foreslået var kendetegnet af en »demokratisk europæisering«, hvor også de lavere lag i samfundet blev inddraget, f.eks. som berørt af fælleseuropæiske religiøse strømninger eller som konsumenter på det europæiske varemærked.⁷

Som sagt gør udvekslingen mellem Norden og Europa sig gældende på en lang række områder. Inden for det *kirkelige felt* kan man nævne hele den kirkelige organisering og administrative opbygning, den nordiske kirke som en del af den internationale kirke og den kanoniske rets rolle i omskabelsen af de nordiske samfund. Inden for den *politiske dimension* kan man dels pege på importen af europæiske politiske former, men også på, hvorledes de nordiske stater begynder at agere på den europæiske politiske arena, altså på det udenrigspolitiske aspekt. På det *økonomiske område* må peges på Nordens integration i en international økonomi, udviklingen af regional arbejdsdeling og specialisering i senmiddelalderen og langdistancehandelens og massevarehandelens stigende betydning i den forbindelse. På det *kulturelle område* er der ikke tale om, at der sker en total overtagelse af udenlandske forbilleder. Tværtimod opstår der her en frugtbar spænding mellem nationalt, nordisk og fælleseuropæisk, som kan ses i billedkunst, arkitektur, litteratur osv.

Rapporten kan ikke foretage en systematisk afdækning af udvekslingen mellem Norden og Europa på alle disse felter. Den har snarere tilstræbt at fremdrage en række eksemplariske felter, idet kriteriet ikke blot skulle være, at der foregik en udveksling mellem Norden og Europa, men også at der var tale om et felt, som enten ikke var behandlet i tidligere forskning, eller hvor der i hvert fald var afgørende nye synspunkter og resultater at fremlægge.

Med disse grundprincipper for valget af indhold har det ikke givet mening at følge den »klassiske« model for rapporterne til de nordiske historikermøder. Ligesom i Tammerfors-rapporten om kristianiseringen indeholder den foreliggende rapport ikke nationale forskningsoversigter for hvert af de nordiske lande, men en række tematiske bidrag, der på hver sit felt behandler – eller i hvert fald tilstræber at behandle – hele Norden. Endvidere følger det af emnevalget, at der her ligger mindre vægt på at kortlægge og diskutere den foreliggende forskning, end det normalt har været tilfældet i historikermøderapporterne. Det har været et udtrykkeligt formål med arbejdet, at det skulle være nok så meget fremadskuende som

7. Ingesman og Poulsen 2000.

tilbageskuende. Det drejer sig i lige så høj grad om at skitsere problemer, opstille spørgsmål og formulere hypoteser med henblik på fremtidig forskning som at sammenfatte de foreliggende forskningsresultater.

Foruden nærværende indledning forfattet af redaktørerne samt en kort konkluderende artikel, ligeledes ved redaktørerne, indeholder rapporten otte bidrag.

Rapporten starter med en artikel om »Skandinavernes verdensbillede i middelalderen« af doktorand *Sverrir Jakobsson* fra Reykjavík. Efter at have diskuteret, hvad man skal forstå ved verdensbillede, hvor der foreligger flere forskellige definitioner, den kulturanthropologiske, den religiøse eller mytologiske, den etnografiske osv., forsøger artiklen at samle en række brikker til forståelse af skandinavernes verdensbillede i middelalderen.

Først tages fat på spørgsmålet om identitet: Hvem var skandinaverne? Opfattede de sig som en del af den kristne menighed i Europa, som en særlig kulturel gruppe eller som en gruppe af små kultursamfund med en løs sproglig tilknytning til hverandre? I forlængelse heraf tages fat på spørgsmålet om centrum og periferi, hvor man på samme måde kan spørge, om skandinaverne oplevede sig som et perifert samfund inden for den store kristne menighed, hvis konkrete centrum befandt sig i Rom, og hvis imaginære centrum var Det hellige Land. Det diskuteres, hvilken indflydelse helgenlegender og andre kirkelige skrifter havde på skandinavernes billede af omverdenen og deres egen status i den, og hvordan man kan bruge f.eks. beskrivelser af pilgrimsrejser som kilder til skandinavernes syn på verdens centrum.

Som et særligt punkt gøres opmærksom på den klassiske verdens betydning for de nordiske lande. Hvis man kan tale om en europæisering af Norden, er det måske især på grund af den nordiske dannelseselites kendskab til klassiske modeller og koryfæer, som f.eks. kejser Augustus, der prægede skandinavernes beskrivelse af deres egen fortid. Hvad kunne sådanne modeller bruges til? Gjorde de skandinaverne mere europæiske, eller kunne de hjælpe til med at omforme den nordiske identitet?

Da artiklen især har behandlet skandinavernes verdensbillede i højmiddelalderen, slutter den med at rejse spørgsmålet, om der skete afgørende mentalitetsændringer i senmiddelalderen. Blev skandinaverne mere europæiske i perioden mellem 1350 og 1550? Eller mere vesteuropæiske? Og var der i dette spørgsmål en forskel på det vestnordiske og det østnordiske sprogområde, der f.eks. kunne have sammenhæng med, at man i Sverige og Danmark, men ikke i Norge og Island, i 1400-tallet kom i berøring med de ortodokse russere?

Det andet bidrag til rapporten er en artikel om »Politikens former« af professor *Thomas Lindkvist* fra Göteborg. Idet artiklen skelner mellem rigs-, stats- og nationsdannelse, gøres opmærksom på, at rigsdannelsesperioden, hvor kristne kongemagter etableres i de nordiske lande, finder sted i perioden fra 1000-tallet til det tidlige 1200-tal og derfor er mere eller mindre afsluttet på det tidspunkt, hvor rapporten her tager fat. Det er følgelig først statsdannelsesprocessen i højmiddelalderen, hvor der etableres et mere konsolideret herredømme, og hvor magten institutionaliseres, og siden nationsdannelsesprocessen i senmiddelalderen, der står i centrum.

Med hensyn til statsdannelsen har den nordiske forskning længe overvejende været orienteret mod den institutionelle og forfatningsmæssige udvikling. De institutionelle aspekter, f.eks. udviklingen af rigsråd, er ofte blevet set i et hjemligt (eller endogent) udviklingsperspektiv. I stedet foreslås det at se dem som en del af en mere generel udvikling af de politiske former. En vigtig rolle spiller her spørgsmålet om politikens aktører. Kongemagt og kirke er ofte blevet betragtet som de vigtigste aktører i rigs- og statsdannelsesprocesserne, undertiden i modsætning til et mere eller mindre modvilligt aristokrati. Dette billede er der sat spørgsmålstejn ved i den nyeste forskning, som især for Norges og Sveriges vedkommende har peget på betydningen af den politiske elite, f.eks. for senmiddelalderens statsdannelsesproces.

Hvad angår nationsdannelsen, hænger den sammen med, at den politiske arena udvidedes væsentligt i senmiddelalderen. Det skete dels igennem mere eller mindre udviklede forsøg med stændermøder, dels igennem bredere samfundslags inddragelse i politikken. Det er især tydeligt i Sverige, hvor »almuen«, en skiftende kombination af bønder, borgere og bjergværksarbejdere, blev anvendt som pressionsgruppe. Det er imidlertid ikke blot i Sverige, i forbindelse med konflikterne med de danske unionsmonarker, at der opstår en form for nationalisme. Det gælder generelt i Norden, som i resten af Europa, at man i senmiddelalderen får en tidlig nationalisme, som man har betegnet som en elitenationalisme eller en protonationalisme. Udvidelsen af den politiske arena fandt imidlertid også sted på lokalt niveau, hvad flere forskere har villet se som et nordisk udslag af den lokale selvstændighedsbestræbelse, som Peter Blicke har kaldt *Kommunalismus*.

Et vigtigt aspekt i forbindelse med politikken, som klart viser den europæiske indflydelse, er, at legitimeringen af magten forandres. Det ses f.eks. i de norske og svenske kongespejl, som er behandlet og diskuteret indgående i forskningen. Til de forandrede politiske former hører også

nye manifestationer af magten, f.eks. fremvæksten af en nordisk hofkultur.

Det tredje bidrag til rapporten er en artikel om skriftlig kommunikation som en drivkraft i europæiseringen af Norden, der er skrevet af professor *Arnved Nedkvitne* fra Oslo. Den har fået titlen »Literacy. A Precondition for the Europeanisation of the Scandinavian Countries?«. Artiklen tager udgangspunkt i de seneste års forskning omkring administrativ skriftbrug i førindustrielle samfund. I denne forskning har det været en hovedproblemstilling, om skriftbrug bør betragtes som en selvstændig årsag til samfundsændringer, eller om det er mere frugtbart at betragte skriftbrug som et middel, forskellige samfundsgrupper bruger for at styrke deres magt eller forøge deres indtægter. Jack Goody hører til de forskere, der hævder det førstnævnte synspunkt, idet han påpeger, at skriften er årsag til ensartede samfundsændringer i alle samfund, hvor den bliver taget i brug. Brian Street tilslutter sig den anden opfattelse, som ser skriften som et instrument, et middel. Hvis Jack Goodys perspektiv har noget for sig, må man betragte skriften som en selvstændig drivkraft i en »europæisering« af Norden. Med Streets perspektiv må man derimod skulle tage udgangspunkt i de forskellige sociale gruppers magtinteresser og økonomiske interesser og undersøge, hvordan de tog en europæisk teknologi i brug for at styrke deres egen magt og rigdom.

Med denne problemstilling som udgangspunkt udvælger artiklen en bestemt samfundsinstitution og dens skriftbrug til nærmere undersøgelse, nemlig kirken. Der gøres rede for dens skriftbrug, og det drøftes, hvorledes denne skal forstås i relation til den overordnede problemstilling. Der slutes med en konklusion om skriftens betydning for europæiseringen af Norden.

Det fjerde bidrag til rapporten har fået titlen »Universitet och högsolor« og er skrevet af lektor *Olle Ferm* fra Stockholm. Bidragets tema er den rolle, som den internationale lærdomskultur, formidlet først og fremmest af universiteterne, spillede som en faktor i europæiseringen af Norden.

I artiklen behandles først de universiteter, der grundlagdes i de nordiske lande selv, dvs. Uppsala og København, som indgik i et almeneuropæisk mønster, nemlig universitetsvæsenets decentralisering i senmiddelalderen. Begge universiteter var små set med europæiske øjne, men de var vigtige i en national kontekst. På grund af forskellige udgangspunkter blev deres betydning imidlertid meget forskellig. Københavns universitet, som var indstiftet af den danske konge, fik gennem sin placering i en storby en bred social forankring, samtidig med at det knyttedes til et stort na-

tionalt og internationalt netværk af økonomiske og kulturelle forbindelser. Universitetet i Uppsala, som den svenske kirke og det svenske rigsråd var gået sammen om at tilvejebringe, blandt andet for at styrke den svenske selvstændighed og nationale identitet, havnede i en småstad i udkannten af Mälärregionen, hvor det blev helt afhængigt af Uppsalakirken og dens forbindelser.

Derefter behandles nordboernes studier ved universiteter udenlands, som startede allerede i 1100-tallet, og som fortsatte middelalderen ud uanset stiftelsen af universiteter i de nordiske lande selv. Hovedspørgsmål her er naturligvis, hvor mange der drog til udenlandske universiteter, hvilke universiteter de frekventerede, og hvilken indsats de gjorde i deres hjemlande med den erhvervede uddannelse. I artiklen forsøges givet en oversigt, der gør klart, dels at der var en stor forskel mellem de nordiske lande, dels at der var en betydelig udvikling over tid.

Ud fra et europæisk perspektiv var Norden en periferi i den internationale lærdomsverden, men den var en periferi i forandring og en periferi kendetegnet af forskellige forudsætninger for at knytte til ved den europæiske orden. I Danmark og Norge fik akademikerne tidligere gennemslag end i Sverige, men en forandring skete i slutningen af 1200-tallet, og frem til begyndelsen af 1400-tallet sendte Sverige flere studenter udenlands end Danmark og Norge. Derefter indtraf på ny en ændring, og i middelalderens slutfase fremstår Danmark som det mest akademiserede land i Norden.

Universiteterne bidrog til en europæisering af Norden, men ikke på den måde, at den gjorde akademikerne til europæere. Den lå snarere i udbredelsen af nogle bestemte fælleseuropæiske træk til alle dele af Vesteuropa, herunder også Norden. Specielt fremhæver artiklen, hvorledes universiteterne var med til at føre også Norden ind på det, som i Max Webers fodspor kunne kaldes »Vesterlandets rationaliseringsbane«.

Det femte bidrag til rapporten handler om de nordiske landes forhold til pavestolen i senmiddelalderen og er skrevet af lektor *Per Ingesman* fra Århus. Det har fået titlen »Nådens og retfærdighedens kilde. Brugen af pavemagten i nordisk senmiddelalder«. Bidraget starter med at påpege, at der i Nordens forhold til pavestolen sker en betydelig ændring fra den tidlige- og højmiddelalderlige periode til senmiddelalderen. Så længe man i de nordiske lande er i en fase, hvor kristendommen introduceres, kirkeinstitutionen opbygges og den kristne kultur langsomt udbredes, er man i Norden i den modtagende rolle. Det gælder også i forhold til pavestolen, der under reformpaverne fra omkring 1050 til 1250 i høj grad står som den kirkelige centralmagt, der udefra styrer de nordiske forhold. Velkend-

te eksempler er, hvorledes der på afgørende punkter i opbygningen af de nordiske kirkeorganisationer kommer pavelige legater til Norden, der hjælper med at få tingene på plads i de rammer, som den internationale kirkeorganisation og dens kanoniske ret stiller til rådighed.

Det er anderledes i senmiddelalderen. På den ene side er kirkeorganisationerne i de nordiske lande nu så fuldt udbyggede, at de ikke har brug for hjælp udefra. På den anden side har man fra pavestolens side, især når vi kommer op i slutningen af 1300-tallet, ikke længere nogen intentioner om at gå i spidsen for en stort anlagt reform af kirke og samfund, således som paverne i perioden 1050-1250 havde, hvorfor den direkte pavelige indblanding i de nordiske landes forhold er begrænset. Det betyder på ingen måde, at pavemagten ikke længere spiller nogen rolle i de nordiske lande, snarest tværtimod. Udvekslingsforholdet er bare vendt om. Senmiddelalderen er først og fremmest kendetegnet af en udstrakt *brug* af pavemagten fra nordisk hold.

Det er denne brug af pavemagten, som er det centrale tema for artiklen, da den ikke har været behandlet i tidligere forskning, men takket være både nye synspunkter i international forskning og til dels nyopdukket kildemateriale kan beskrives nærmere. Som eksempler kan nævnes brugen af de pavelige provisioner som redskab i kampen om de kirkelige embeder mellem forskellige konkurrerende grupper inden for gejstligheden, brugen af den pavelige dispensationsmyndighed til sikring af egne besiddelser, det være sig kirkelige beneficier eller jordegodser, og brugen af pavelige afladsbreve til at sikre sig frelse. Samlet er denne brug af pavemagten i senmiddelalderen et af de vigtigste eksempler på, at Norden ikke var en isoleret provins i datidens kirke, men en aktiv deltager i den, der forstod at udnytte de samme midler, som man gjorde alle andre steder i Europa.

Det sjette bidrag til rapporten handler om kanonisk rets indflydelse på nordiske familierelationer, med ægteskabet i centrum, og er skrevet af adjunkt *Agnes S. Arnórsdóttir* fra Århus. Hendes bidrag om »Marriage in the Middle Ages. Canon Law and Nordic Family Relations« interesserer sig især for, hvorledes slægtsstrategier til sikring af besiddelser og position påvirkedes igennem kirkens introduktion af et nyt ægteskabsideal og en ny ægteskabsret. Dermed bliver artiklen på samme tid et bidrag til belysning af, hvorledes kirken var med til at ændre de nordiske samfund, og hvorledes man i disse samfund modtog og brugte ændringerne forskelligt. Altså igen en understregning af nordboerne ikke som passive modtagere af, men som aktive brugere af centrale elementer af en fælleseuropæisk kirkelig kultur.

Artiklen falder i tre dele. Først gøres rede for, hvad der har været skrevet om ægteskab i de nordiske lande, hvor det understreges, at meget af den ældre, retshistorisk orienterede forskning må betragtes som mindre tilfredsstillende, fordi den udelukkende ser introduktionen af det kristne ægteskab i et evolutionistisk perspektiv, som en overgang fra et rent hedensk til et rent kristent ægteskab. I artiklens anden del understreges, at spørger man for hvert enkelt af de nordiske samfund, hvad der blev overtaget af den kirkelige ægteskabsopfattelse, og hvorledes det blev brugt, så ligner situationen i de nordiske lande stort set den i resten af Europa: Der var overalt tale om, at kirken kom ind i de lokale samfund med sin ægteskabsmodel, men at man i disse samfund tilegnede sig modellen eller ingredienser i den efter sine egne forudsætninger og behov. Det giver en meget bedre forklaring på de meget betydelige regionale forskelle inden for Norden end den, som den ældre, retshistoriske forskning med sin evolutionisme kunne præstere.

I artiklens tredje og afsluttende del skitseres i hovedsagen problemstillinger og tilgangsvinkler med henblik på fremtidig forskning, som til dels allerede er i gang inden for flere nordiske netværk omkring ægteskab, arv, ejendom og familierstrategier. Artiklen slutter med at konkludere, at der faktisk skete en europæisering af det nordiske ægteskab i middelalderen. Den gav en ændring i ægteskabets betydning, som har haft afgørende indflydelse på de nordiske samfunds sociale, økonomiske og politiske strukturer. Men det var ikke kirken, som var den eneste afgørende faktor heri. Der var i lige så høj grad tale om, at man fra nordisk side gjorde aktiv brug af elementer i den kirkelige ægteskabsopfattelse og ægteskabsret. Derfor blev resultatet med hensyn til ægteskabs- og arveret, både i teori og i praksis, også meget forskelligt i de nordiske lande.

Det syvende bidrag, »Ad sanctos. Religion and Everyday Life in Scandinavian Later Middle Ages«, er skrevet af direktør *Christian Krötzl* fra Rom. Han gør opmærksom på, at vi i det religiøse liv har et område, hvor den europæiske indflydelse på de nordiske lande *ikke* sivede ned fra de øvre lag i samfundet til de lavere. Transformationer og ændringer på dette område påvirkede ofte alle lag af samfundet på samme tid; de spredtes hurtigt ud i hele samfundet. Det ses især med hensyn til helgenkulten, som artiklen behandler som en faktor, der satte et afgørende præg på hverdagslivet i de nordiske lande i senmiddelalderen.

Artiklen gennemgår først de foreliggende forskningstraditioner på feltet, som i en international kontekst har rødder tilbage til bollandisternes arbejde i det 17. århundrede, men som har fået et helt nyt opsving inden for middelalderforskningen som følge af interessen for mentalitetshistorie

siden 1970'erne. Den er kun gradvis slået igennem i nordisk forskning, blandt andet på grund af stærke lutherske traditioner, skønt Norden ingenlunde var et marginalt område, når vi taler om den middelalderlige helgenkult.

Det påvises i artiklens anden del, der gennemgår de forskellige helgentyper, kontrollen med kanonisationer og helgendyrkelsens lokale kontekst i de nordiske lande. Det påvises, at Norden f.eks. med hensyn til pave-magtens overtagelse af kontrollen med nye kanonisationer var med i front i en europæisk sammenhæng.

Artiklens tredje del behandler de spørgsmål vedrørende mobilitet og kommunikation, som er forbundet med den middelalderlige helgenkult. Hvortil gik de nordiske pilgrimsrejser i middelalderen? Hvorledes ud-bredtes kendskabet til de enkelte helgeners og deres kultsteders forskelli-ge fortrin? Det er spørgsmål, som er ganske væsentlige for forståelsen af de nordiske samfunds indfældethed i den fælleseuropæiske, kristne kul-tur, men som endnu ikke er udforsket i større omfang.

I artiklens fjerde og sidste del omtales, hvorledes de mirakelberetnin-ger, der foreligger fra de nordiske lande, kan bruges som kilde, dels til hverdagslivets historie og helgendyrkelsens rolle i det, dels til udviklin-gen i middelalderens religiøse mentalitet. Hvor miraklerne i det 12. og 13. århundrede først og fremmest var knyttet til relikvier, er det i senmiddel-alderen især »fjernmirakler«, der forekommer. Det ses som udtryk for, at helgenkulten er blevet en integreret del af enkeltindividets hverdag. Der er sket, således konkluderer artiklen, en udvikling, hvorved helgendyrkel-sen i vid udstrækning er blevet individualiseret og frigjort fra sine sted-bundne former.

Rapportens ottende og sidste bidrag drejer sig om kunst og arkitektur som formidler af europæisk kultur og er skrevet af en kunsthistoriker, pro-fessor *Jan von Bonsdorff* fra Tromsø. Hans artikel, med titlen »Kyrko-konsten under nordisk senmedeltid. Europeisering, spredning och recep-tion i ljuset av nyare forskning«, handler om den rolle, som kunsten spil-ler for den problemstilling, der er til diskussion i rapporten. Artiklen rede-gør for nogle af de vigtigste nyorienteringer inden for den middelalderli-ge kunsthistorie i de sidste årtier. Der gøres i den forbindelse også op-mærksom på, at kunsthistorien i en vis udstrækning har været karakterise-ret af forholdsvis snævre specialstudier, der helt har undladt at gå ind på områder som f.eks. mentaliteter, kønsbetingelser og kultursemiotiske an-satser.

En af de begrænsninger, som har kendetegnet kunsthistorisk forskning i nordisk middelalder, har været forskningens indretning på den »nationa-

le« kunst. Den har både betydet, at det ikke er mange nordiske kunsthistorikere, som har vovet sig over grænserne til nabolandene, og at fremmede kunstnere, der har arbejdet i de nordiske lande, som f.eks. Bernt Notke, er blevet udeladt fra kunsthistorien. Heroverfor spørges, om ikke denne nationale kunsthistorie har udspillet sin rolle. Hvor relevant er det overhovedet at spørge, om den middelalderlige træskulptur er hjemlig eller ej?

Som alternativ peges på vigtigheden af at beskæftige sig med, hvad man kunne kalde kunstobjekternes kontekst. Ideernes, formernes og håndværkernes migration er blandt de forskellige forudsætninger for et kunstobjekts opdukken på et bestemt sted på en bestemt tid. I den forbindelse kan man også tale om en »behovsmigration«: f.eks. bliver altertavlerne ikke almindelig mode før i slutningen af 1400-talet. Det hele sætter diskussionen om europæisering og europæisk indflydelse på nordisk kunst i et nyt perspektiv.

Der er, som allerede sagt, vigtige sider af forholdet mellem Norden og Europa i middelalderen, som ikke er dækket igennem de otte bidrag i rapporten. At opregne dem *in toto* ville føre for vidt. Som et eksempel, der må stå for dem alle, skal derfor fremhæves det uden for enhver tvivl vigtigste af de felter, der ikke er dækket i rapporten. Det er det økonomiske felt. Hele spørgsmålet om handel og vareudveksling spiller en afgørende rolle for Nordens forhold til resten af Europa i senmiddelalderen, ja, er vel der, hvor Nordens betydning for Europa er stærkest, og hvor der etableres udvekslingsstrukturer af længst rækkende virkning i den nordeuropæiske økonomi. I sammenhæng hermed må også nævnes den gruppe, først og fremmest de nordtyske, men gradvis også de nederlandske købmænd, der var de vigtigste aktører i denne handel. Det er en gruppe, hvis betydning – især for de hanseatiske købmænds vedkommende – er anerkendt af alle, men hvor der er brug for en mere uhildet diskussion af gruppens betydning i stedet for den noget polariserede debat, der har kendetegnet det 19. og 20. århundredes forskning, både på tysk og på nordisk hold.

Som sagt har den foreliggende rapport som et vigtigt formål at pege fremad og inspirere til ny forskning. Netop fordi den forsøger at tage nogle eksemplariske felter frem, håber vi, at den vil kunne gøre det ikke bare inden for de områder, som rapporten behandler, men også der, hvor det ikke er tilfældet. At en række emner og aspekter af Nordens forhold til Europa ikke er med i rapporten, må på ingen måde tages som udtryk for, at de ikke skulle fortjene udforskning.

Litteratur

- Bartlett, Robert, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350*, London 1994.
- Dahlbäck, Göran (red.), *Kyrka – samhälle – stat. Från kristnande till etablerad kyrka*, Helsinki 1997.
- Goetz, Hans-Werner, *Moderne Mediävistik. Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung*, Darmstadt 1999.
- Ingesman, Per og Bjørn Poulsen, »Indledning. Danmark i senmiddelalderen: demokratisk europæisering?«, *Danmark og Europa i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Bjørn Poulsen, Århus 2000, s. 9-29.
- Østergård, Uffe, *Europa. Identitet og identitetspolitik*, København 1998.

Summary

In this paper the editors give an introduction to the volume which is a report on the relations between the Nordic countries and Europe in the Middle Ages, to be presented to the 24th Meeting of Nordic Historians in Aarhus in August 2001. The idea to produce the report was conceived by a group of Nordic scholars at the 23rd Meeting of Nordic Historians in Tampere in Finland in 1997. One of the reports to that meeting treated the Christianization of the Nordic countries in the period up to around 1300 which it saw as a process of »Europeanization«. Could this process of Europeanization be seen also afterwards, in the Later Middle Ages? That was the question that the group of scholars set out to investigate, and the result of their work is to be found in the present volume. The introductory paper outlines some of the basic points of view in the volume. The relationship between the Nordic countries and the rest of Europe was a mutual relation, a process of giving and taking. Europeanization was not a process forced upon the peoples of the Nordic countries from outside, but something that groups in those societies – the agents in the process, especially church, king and aristocracy – saw their interests in introducing. There was a marked difference between the situation in the High Middle Ages and in the Later Middle Ages, especially in the way that much broader circles of the populations were affected by and participated in the process of Europeanization in the late medieval period than earlier on. Thereafter the introduction gives a short presentation of each article. It mentions also that there are a number of fields, especially the economic field, which it has not been possible to handle although they are of great relevance to the question discussed in the report.

Skandinavernes verdensbillede i middelalderen

Sverrir Jakobsson

Hvordan definerer man et verdensbillede?

Før man begiver sig på en vandring ud på begrebernes minefelt, burde man tage sig godt med forbehold. I det følgende bruges begrebet *skandinaver* om den gruppe mennesker, der boede i en region, som strakte sig fra Østersøens kyster til de nordatlantiske havområder, og som talte dialekter, der på det tidspunkt blev opfattet som ét sprog, det vi i dag kalder oldnordisk. Disse mennesker kan man, i mangel af et mere præcist begreb, betegne som skandinaver, selv om en stor del af dem boede uden for den skandinaviske halvø, hvor en del af beboerne i øvrigt ikke talte et sprog, som tilhører den nord-germanske sprogfamilie.

Dette sprogsamfund var en del af en større verden, om hvem de dannede sig udviklede, flertydige og vekslende meninger. Tilsammen udgør disse meninger *skandinavernes verdensbillede*.

Verdensbillede er et begreb, der tit bliver brugt inden for historisk litteratur, men som regel uden at det nærmere præciseres eller defineres. Den ene historikers brug af begrebet kan være stik modsat den andens. Under disse forhold giver begrebet ingen anledning til debat, for når den ene taler i øst, svarer den anden i vest. En mere eksakt definition er derfor en forudsætning for begrebets brugbarhed inden for historiefaget. Men for at kunne give denne definition må man være klar over de forskellige meninger, der hersker inden for dette stykke af begrebsminefeltet.

For det første har man den *kulturanthropologiske* definition af verdensbillede, som oprindeligt baserer sig på lingvistisk forskning. Ifølge dén definerer ethvert sprogsamfund omverdenen med sin begrebsbrug.¹ Kulturforskere og antropologer, der har studeret små kultursamfund, bruger dog ofte begrebet i en udvidet betydning, som et synonym for en verdensanskuelse eller tænkemåde, som hersker inden for de samfund, der er til undersøgelse, selv om man har forsøgt at finde frem til en mere præcis defi-

1. For begrebets brug inden for lingvistisk forskning, cf. Sapir 1921, s. 11-23, 231-235; Fleischer 1996, s. 114-115. Inden for kulturanthropologien, cf. Benedict 1934, s. 18.

nition.² Den kulturanthropologiske definition kan bruges på et mentalitets-historisk sæt.³ Alligevel er der problemer med dette begreb, især når det kommer til, hvilken slags holdninger inden for den enkelte kulturgruppe der bidrager til et verdensbillede.

Inden for naturvidenskaben er der tradition for at anvende ordet i en anden betydning, som jeg vælger at kalde den *naturfysiske*. I den sammenhæng bliver det brugt til at beskrive videnskabelige systemer, som er udarbejdet af enkelte tænkere, f.eks. det ptolemæiske verdensbillede eller det kopernikanske verdensbillede.⁴ Problemerne opstår, når man vurderer dets betydning for miljøet uden for universiteterne eller eliteprægede lærdomskredse.

Når middelalderens nordiske verdensbillede omtales, fokuseres der tit på den gengivelse af det gammelhedenske, mytologiske univers, der f.eks. findes i Snorres Edda. Dette verdensbillede kan betegnes som det *religiøse eller mytologiske* verdensbillede. Men det er ikke sikkert, at kildematerialet gengiver den gængse måde at se på omverdenen i hedensk tid eller senere. Billedet stammer fra kristne skribenter i 1200- og 1300-tallet, som ville gengive et forældet verdenssyn, som de ikke selv troede på. Ved denne konstruktion spillede kristne og klassiske modeller en betydelig rolle.

Til trods for den store betydning, som den kulturanthropologiske definition af verdensbilledet har haft inden for andre humanistiske fag, anvender historikere alligevel mest begrebet i *geografisk* betydning, idet man inden for dette område har muligheder for en mere præcis anvendelse af begrebet.⁵ Men de, som undersøger middelaldergeografi, har set bort fra de muligheder, den kulturanthropologiske synsvinkel giver, når det gælder en dybere mentalitetshistorisk undersøgelse. Gennemarbejdede intellektuelle modeller, som f.eks. T-kortet, tildeles ofte en alt for stor vægt, uden at man stiller spørgsmål til deres kildeværdi, dvs. om de er udtryk for den kollektive mentalitet eller et produkt af en elitær ideologi uden større udbredning.

Idet begge disse modeller har deres fordele, er det på tide at danne en syntese af det kulturanthropologiske og det geografiske perspektiv. Denne syntese kan man godt kalde den *etnografiske* definition af begrebet. Denne er måske i større grad i overensstemmelse med »almindelige« middela-

2. Cf. Kearney 1984; Kearney 1996.

3. Cf. Gurevic 1984.

4. Cf. Pedersen 1962.

5. Cf. Moraw 1989.

dermenneskers tankegang, som var antropocentrisk. Det betyder, at mennesket var i centrum, og at det var dets plads inden for verdensbilledet, som skulle tydeliggøres. Hvis man skulle danne sig et overblik over verden, var det af stor betydning at skelne mellem mennesker og grupper af mennesker, eller med andre ord at definere forskellen på *os* og *de andre*. Verdensbilledet var en del af menneskers *identitet*.

Hvis man overhovedet skal generalisere om skandinavernes verdensbillede, er det vigtigt at afklare, hvilke grupper inden for befolkningen der repræsenteres i kildematerialet. Tillader kilderne overhovedet, at vi udtaler os med nogen sikkerhed om almindelige menneskers verdensbillede? Det er jo ikke deres tankegang, der generelt gengives i kilderne, men holdningerne hos en fåtallig lærdomselite. Her må man tage forbehold, som E.H. Carr gør opmærksom på i sit værk om historiens væsen, hvor han peger på kirkelige institutioners dominans ved produktionen af kildematerialet.⁶

Det bør dog bemærkes, at Carrs pessimisme er lidt overdreven. Peter Burke har f.eks. argumenteret for, at man ikke skal vurdere den folkelige mentalitet som en tænkemåde, der er i modsætning til eller udelukker elitære tanketræk. Han definerer folkelig kultur som væsentlig anderledes end elitens højkultur. Mens almuen var udelukket fra højkulturen, deltog eliten til en vis grad også i den folkelige kultur.⁷ For det meste kan man forvente at finde frem til den folkelige mentalitet ved at finde »folkelige spor« i skrifter af elitens repræsentanter. Der kan være tale om modstridende holdninger til et spørgsmål, hvor folkets traditioner var i modsætning til kirkens lære, eller om tilpasning af kirkelig ideologi til en populær tænkemåde. Om man kan konkludere, at alt, hvad der ikke er et klart eksempel på elitens *ideologi*, kan kendetegnes som folkelig *mentalitet*, er dog et åbent spørgsmål. Der er alligevel god grund til at understrege, at når man vil undersøge, om en mening har været almindelig i samfundet, kan det ikke lade sig gøre på baggrund af ensartet kildemateriale.

Man behøver ikke altid forudsætte, at folkelige holdninger kun forekommer som en »subtekst« til et elitepræget kildemateriale. Man kan desuden finde samfund, hvor skriftlighed tidligt blev ret udbredt, f.eks. 1300-tallets Island, hvor man finder klare indicier på velstillede bønder, som deltog i bogproduktion.⁸ Dertil kommer, at der også findes en teori, tit fremsat af Aron Gurevic, ifølge hvilken nogle holdninger var altomfatten-

6. Carr 1961, s. 7-8.

7. Burke 1978, s. 28.

8. Stefán Karlsson 1970, s. 140.

de inden for samfundet og dannede grundlaget for al debat. Det betyder, at man kan have modsatte meninger om et emne, selv om begge parter bygger på samme forudsætninger.⁹ Et eksempel på den slags debat er de religiøse modsætninger mellem ortodokse kristne og kættere i høj- og senmiddelalderens Europa. Til trods for store meningsforskelle drog ingen af parterne Guds eksistens i tvivl. De levede i miraklernes tid.

Forskel på holdninger behøver ikke nødvendigvis at hvile på klassegrundlag. Der kan også være tale om regionale forskelle. Dette kan give anledning til et andet forbehold angående tilgængeligt kildemateriale. Gør det forskel, om Norden er beskrevet udefra (som f.eks. hos Adam af Bremen) eller indefra (som f.eks. hos Olaus Magnus)? Eller er det måske vigtigere, at de begge to tilhører en kirkelig, klassisk tradition, som strækker sig stort set helt tilbage til antikken? Norden var ikke et isoleret stammesamfund i middelalderen, men en del af en større kulturkreds. Denne kulturkreds kan vi betegne som *Kristenheden* (fra datidens perspektiv) eller som *Europa* (fra nutidens perspektiv).

Dertil kommer også, at der f.eks. mellem disse to Nordensbeskrivelser, Adams og Olaus Magnus', er gået 480 år. Når der er tale om en så lang periode, kan man forvente mange typer af mentalitetsændringer. I begyndelsen af denne tidsperiode var de nordiske mennesker endnu kun halvkristne og kun i begrænset grad en del af det samfund, som byggede på en kristen og klassisk kulturarv. I slutningen af middelalderen var de blevet fuldgyltige medlemmer af dette selskab. Europæisering? Ja, hvorfor ikke?

Tid og rum spiller en vigtig rolle inden for såvel det naturfysiske som det antropologiske verdensbillede. Forholdet til tid og rum anses som regel for at være en af de omstændigheder, som giver et verdensbillede særegenhed. Middelalderens rum- og tidsperspektiv var særprægede på to måder. For det første var rumperspektivet tidsbegrænset til en grad, som vi i vor tid kun finder i astronomiske måleenheder (f.eks. lysår). Store strækninger blev målt i dagsrejser, dvs. den tid, det tog et menneske at rejse mellem to givne punkter, mens det ved mindre kvantiteter var menneskets krop, som var den målestok, der hyppigst blev brugt, i f.eks. måleenheder som *skridt*, *tomme* eller *favn*. Det neutrale metriske system er en moderne opfindelse.

Det står ubesvaret, om de fleste mennesker havde et kartografisk verdensbillede, dvs. om de var i stand til at forestille sig verdenen på et kort. Uanset det er det dog alligevel præmissen for de allerfleste moderne rekonstruktioner af middelalderens verdensbillede. Rekonstruktionerne er

9. Gurevic 1984, s. 27-31.

forsøg på at fremstille middelalderens geografiske kundskab i et format, der minder om moderne verdenskort.¹⁰ Ganske vist eksisterede der verdenskort i middelalderen, men vi finder ikke noget af slagsen i Norden. På middelalderkort fandtes der en mængde historiske informationer om antikke og bibelske steder, endda steder, der ikke længere eksisterede i middelalderen. Men tidløshed af denne art er ikke en del af nutidsmenneskets fremskridtsorienterede opfattelse af, hvordan et verdenskort skal se ud.

Den etnografiske definition af verdensbillede tager ikke udgangspunkt i et kartografisk, todimensionelt verdensbillede. Omverdenen var firedimensional, idet tidsperspektivet spillede en lige så stor rolle som rumperspektivet. Middelalderens atlas gengiver på en måde dette firedimensionale syn på omverdenen, men det var slet ikke den eneste eller den mest almindelige udtryksmåde for denne verdensopfattelse.

Denne tidløshed, som på moderne mennesker virker som anakronistisk, er et vigtigt træk i middelaldermenneskers historiesyn. Den gjorde dem ikke mindre historisk bevidste. Tværtimod førte den til større bevidsthed om en historie, der ikke blev opfattet som fjern og forsvundet, men som nær og tilstedeværende.

Middelalderens kristne ideologi inkorporerer denne rum- og tidsopfattelse. Middelalderens pilgrimsrejser førte ikke kun til et andet sted i verden, de førte også til en anden tid, nemlig til Bibelens og Jesus' tid, en tid, der var lige så central, som Det hellige Land var et centralt sted i pilgrimmenes bevidsthed.

På grund af fortidens tilstedeværelse, dens vigtighed for forståelsen af omverdenen, havde historieskrivning en større betydning for verdensbilledet, end man på forhånd skulle forestille sig. Det er derfor ikke tilstrækkeligt kun at vurdere middelalderens verdensbillede i lyset af geografiske beskrivelser. Der eksisterer også righoldigt kildemateriale i historielitteraturen, selv om den verden, der beskrives der, ikke er samtidig. I middelalderen kunne grænserne mellem fortid og nutid let overskrides.

Os og de andre

Kristendommen var en dominerende ideologi i middelalderen. Dens hegemoniske stilling blev aldrig alvorligt truet af nogen anden lære, hverken religiøs eller sekulær. Igennem religionen blev Norden en del af den krist-

10. Bjørnbo 1909. Dette kort kan findes som en gengivelse af middelalderens verdensbillede i flere moderne oversigtsværker.

ne menighed. Endvidere kom Norden i forbindelse med den klassiske, græsk-romerske kulturarv, som var en vigtig del af lærdomselitens uddannelse. Hvis man kan tale om en »europæisering« af Norden, er det måske især på grund af den nordiske kulturelle elites kendskab til klassiske modeller og koryfæer, som præger deres beskrivelse af deres egen fortid. Den slags modeller blev en del af kristne skandinavers fortid, ligesom den gjorde for andre folk inden for den kristne menighed. Personligheder af verdensformat, som Alexander den Store eller kejser Augustus, indgik i den, i lige så høj grad som deres egne mytologiske forfædre.

Men selv om kirkens dogmer ikke havde alvorlige konkurrenter på det gejstlige plan, fik de analoger, som havde helt andre funktioner. Efter de første århundreders kamp mod øvrigheden fik kristendommen en funktion som Romerrigets statsideologi, som den beholdt derefter. I historier om apostlene, som blev oversat til oldnordiske sprog, kan man mærke en tydelig respekt for romerne. Skildringer af romerkejserens respekt for Kristus står i klar kontrast til beskrivelser af jødernes modstand mod den kristne skik. Den sekulære magt bliver ikke kendetegnet som kirkens modstander.

Udvidelsen af det kristne område foregik sædvanligvis i nært samarbejde med verdslige herskere, som trængte til en religion for at kunne retfærdiggøre deres magt på et ideologisk grundlag. Krav om rigets enhed hvilede til en vis grad på religiøse argumenter, og verdslige herskere søgte forbilleder i mytologier om fortidens herskere, som kæmpede for troen. Fortidens kristne konger, f.eks. Karl den Store, blev i den høviske litteratur fremstillet som riddere, der tjener Gud og Kristus. Kongen anses for at være kristendommens og helgenernes tjener, hvorimod ridderne tjener kongen. I de tilfælde, hvor ridderkongerne stammede fra førkristen tid, f.eks. i fortællinger om Alexander den Store, står helten i uvidenhed om den rette tro, men kæmper alligevel i dens tjeneste, hvad der f.eks. illustreres i Alexanders beslutning om at lade Jerusalem være i fred.

I samtidsskildringer kan man se rester af denne respekt for Romerrigets herskere. Den respekt omfattede også romerkejserens efterfølgere, den tysk-romerske kejser og den byzantinske kejser i Konstantinopel. Inden for den norsk-islandske historiske litteratur er det især den byzantinske kejser, man vurderer som kristenhedens herre, som erklæret af selveste Karl den Store.¹¹ I den islandske Flatøbog fra 1380'erne optræder den byzantinske kejser ligefrem som en religiøs forkynder og autoritet i kristen kosmologi. Inden for den islandske tradition ser man få tegn på, at

11. Bjarni Vilhjálmsón 1961. s. 84.

grækerne blev anset for at være skismatikere. I annalnotitser fra 1274 fortælles der, at grækerne afstod fra deres kætteri ved konciliet i Lyon, men endvidere at tvisten havde været »midlertidigt«. ¹²

Den fornemme status, som den byzantinske kejser har i islandske fortællinger fra 1380'erne, står i skarp kontrast til hans fornedring i samtidens Europa, hvor kun få kristne magter var parate til at give ham bistand mod truslen fra Osmanerriket. Islændingene havde begrænset interesse for samtidens brydninger. Status på jorden var lige så uforanderlig som i himlen. Den tyske kollega havde samme symbolske status som den østlige kejser. Hans indflydelse i Norden var begrænset, men uanset det finder vi i en islandsk bryllupstale fra ca. 1550 en beretning om, at når man har drukket hyldest til paven, hans kardinaler og legater, skåler man dernæst for kejseren, »som hele Norden adlyder«. ¹³

Ikke kun de allerhøjeste verdslige magters position fik et religiøst præg. Det gjaldt også ridderordener eller håndværkergilder, hvor klosterordener tit var forbilledet. Der er en tydelig forskel på den tidlige middelalders barske krigere og højmiddelalderens riddere, og denne forskel ligger først og fremmest i, at den høviske kultur i langt højere grad brugte en religiøs retorik, end krigsmænd gjorde før i tiden. Forandringen inden for den kæmpende klasse gjaldt dog ikke kun det ydre. Religiøse hensyn førte også til ændringer i dens adfærd, således var vold mod kvinder og gejstlige forbudt, og krig mellem kristne riger var ilde set. Kræfterne skulle anvendes mod kristendommens fjender.

Fjendebilleder er en vigtig del af identiteten. Der findes mange måder at skelne mellem »os« og »de andre« på. Distinktionen kan tage udgangspunkt i bekendtskab, udseende, sprog eller sæder. Og dertil kommer også mere synlige, ideologiske faktorer, som har deres oprindelse i institutioner såsom kirke, stat eller klasse.

Det mest almindelige er nok at gøre forskel på sin omgangskreds og dem, man ikke kender, *de fremmede*. I vikingetiden har man været vant til en vis grad af mobilitet, og der var også faste normer for integration af fremmede i samfundet, hvad der fremgår af nordisk historieskrivning, f.eks. islændingesagaerne. Det, som kendetegner beskrivelser af fremmede inden for denne tradition, er en vis mangel på oplysninger om deres tidligere leveforhold. Det, der fokuseres på, er det nye samfund, de er kommet til. Det gælder især for gejstlig historieskrivning, f.eks. de allerede nævnte historier om apostlenes liv, at synsvinklen er hos de fremmede,

12. Þorleifur Hauksson 1972, s. 42.

13. Jón Helgason 1960, s. 170.

som må kæmpe for deres og troens stilling i et samfund, hvor de er »udenlandske og ukendte«. Inden for den kirkelige litteratur bliver traditionel mistro til fremmede modarbejdet, idet der i højere grad fokuseres på det budskab, den fremmede person medbringer, end på personen selv.

Det samme gælder beskrivelser af forskel på udseende eller sæder. I det islandske håndskrift Hauksbók fra ca. 1300 og det encyklopædiske håndskrift AM 194, 8vo (fra 1387) finder man beskrivelser af folk, som er anderledes »af vækst og natur«. ¹⁴ De beskrevne forskelle i udseende og skik er meget overdrevne; der er tale om røverhistorier, som oprindeligt stammer fra *Historia naturalis* af Plinius den Ældre. ¹⁵ Eksempelvis kan nævnes et folkeslag (de såkaldte skiapoder), som udmærker sig ved at have et gigantisk ben, som de kan bruge til at beskytte sig mod sollyset, og et andet folkeslag (anthropofagi), der siges at spise deres forældre, når de bliver gamle. Overdrivelse er en fast bestanddel af beskrivelser af folkeslag og personer, der ser anderledes ud og har andre skikke. Det betyder måske, at man ikke var vant til at lægge mærke til forskelle, der var mindre iøjnefaldende.

Inden for det nordiske sprogområde havde man også en meget uklar fornemmelse for sprogforskelle. Denne vaghed kan også spores i historier, som finder sted i fremmede regioner, f.eks. historien om Alexander den Store. Inden for perserhæren er der mennesker, som taler forskellige sprog, hvilket fører til kaos. Men selveste perserkongen ser ud til at forstå græsk engang imellem, selv om det også ser ud til at være vigtigt, at bud fra grækerkongen kan tale »det sprog som Inderne taler«.

Denne vaghed har flere grunde. En af dem må være mangelen på ideologisk grundlag. Fremmedhad eller racehad blev aldrig til en institutionaliseret ideologi. Af den grund mangler den institutionel støtte, talefærdige ideologer, klart definerede begreber, og alt hvad der hører til en grundigt udarbejdet ideologi. Den slags blev forbeholdt andre institutioner, ikke mindst kirken.

I middelalderkilder kan man se en tydelig tendens til at nedtone distinktioner, der ikke skyldtes kristen ideologi. Omstændigheder såsom sprog eller race skal ikke adskille mennesker, som er forbundet i troen. Verdens inddeling i sprog og folkeslag var resultatet af menneskehedens synd mod Gud. ¹⁶ Derfor bliver det tit fremhævet, at forvirring på grund af

14. Eiríkur Jónsson & Finnur Jónsson 1892-96, s. 165-167; Kaalund & Beckman 1908-18, I, s. 34-36.

15. Cf. Friedman 1981.

16. Borst 1957-63.

sproglige forskelle er større blandt hedningerne, end de er inden for den kristne menighed.

Det kan konstateres, at den mest markante andenhed må hvile på et ideologisk og institutionaliseret grundlag. I middelalderen dannede den kristne ideologi dette grundlag, et grundlag, som herskere og forskellige samfundsgrupper kunne bruge til deres egne formål, hvorved de kunne danne en anden slags identitet end den samlede, kristne. Den kunne etableres om kongeriget eller om en vis samfundsgruppe eller orden.

Andenhed og fjendebilleder er i høj grad afhængige af, hvilken institution der er identitetsskabende. Hvis rollen som kristenhedens forkæmper tilskrives f.eks. Karl den Store, bliver de, som kæmper imod ham, automatisk til fjenderne, og de, som ikke tilhører hans kongerige, til de andre.

Interessen for de fjendebilleder, der blev skabt i middelalderen, begyndte at gøre sig gældende i 1960'erne, og dette problemfelt blev behandlet i en række monografier. Størst var interessen for Vestens holdninger over for islam.¹⁷ Inden for denne forskning var teologisk eller polemisk litteratur mest fremtrædende, og i begyndelsen viste man mindre interesse for den verdslige ridderlitteratur, som eventuelt måske har været det vigtigste medium for formidling af fjendebilleder til det kæmpende aristokrati.¹⁸

Ifølge Tzvetan Todorov skal man skelne mellem mindst tre akser, hvorpå det er muligt at placere andenhedens problematik. For det første er der det axiologiske plan, der bygger på værdidomme. De andre er enten gode eller slemme, vores ligemænd eller de, der er underlegne. For det andet er der det praxiologiske plan, om man nærmer sig til eller fjerner sig fra den anden. Man kan slutte sig til den andens værdier eller påtvinge ham sit eget billede. Mellem at underkaste sig den anden og den andens underkastelse findes der også en tredje mulig holdning: neutralitet eller ligegyldighed. For det tredje findes der et epistemisk plan, hvor man enten kender eller ikke kender den andens identitet. Her drejer det sig ikke om noget absolut, men en graduering mellem højere og lavere kundskabsniveauer.¹⁹

Hvis man begynder på det epistemiske plan, så er det iøjnefaldende, at skandinaverne havde et upræcist kendskab til fjendens identitet, dvs. hvordan kristendommens modstandere egentlig var. Ret ofte hersker en vis forvirring angående forskellige grupper af hedninger, hvor man kan se

17. Cf. Blanks 1999.

18. Jensen 2000b, s. 16-18.

19. Todorov 1982.

en klar tilbøjelighed til at vurdere hedningerne som en homogen gruppe. I den norske historie om Karl den Store sværger sakserkongen ved Maumet, mens saracenernes gud i historien om Alexander den Store bliver kaldt Jupiter eller Þór.

For det andet herskede der tit forvirring, om hedningerne dyrkede flerguder, eller om de lignede de kristne i deres monoteisme. Selv om den norske tradition om Karl den Store følger den franske i udtalelser om, at hans modstandere, muslimerne, har fire vigtige guder, forekommer kun en af dem, selveste Maumet, som modpart til den kristne gud. I visse tilfælde bliver han ganske vist betegnet som Guds sendebud, men i andre tilfælde ser det ud, som om hedningerne dyrker ham som almægtig gud.

Fra bibeltraditionen og helgenbiografier fik man en klar besked om, at afgudsdyrkelse var et fundament i hedningernes religion, og sådan bliver også islam beskrevet, selv om det ikke havde noget med virkeligheden at gøre. Blodofring bliver også tit omtalt som en vigtig bestanddel af hedensk skik. Angående de hedenske guder havde man flere muligheder, men det mest almindelige var at karakterisere dem enten som dæmoner eller mænd med ret usædvanlige, magiske kræfter. Inden for den mere verdslige tradition, f.eks. ridderlitteraturen, kan man konstatere en tydelig præference for den sidste mulighed.

Modsætningerne mellem kristendom og hedenskab bliver sjældent sat i geopolitisk perspektiv, f.eks. som en modsætning mellem nord og syd eller vest og øst. Hedningerne havde ikke en særlig nationalitet, men de bliver dog oftere forbundet med visse folkeslag end andre. For det meste bliver de kaldt saracener. Arabien og araberne blev forbundet med antikkens beskrivelser af rigdommens land, og på grund af en falsk etymologi mente man i højmiddelalderen, at tyrkere var identiske med Homers trojanere. De tyrkiske konger, der forekommer i islandske genealogier, er nok af den slags. Opfattelsen af tyrkerne som kristendommens hovedmodstandere findes kun i få kilder fra 1300-tallet.

Der herskede en usikkerhed om, hvilken region der var saracenernes kerneområde. Som regel associerede man dem med Afrika, hvor man havde det nye Babylon i Ægypten (dvs. Kairo), men ifølge den klassiske tradition boede saracenerne i Mellemøsten. Disse modstridende oplysninger blev aldrig integreret i en autoritativ version, måske fordi saracenernes geografiske status ikke var vigtig, kun deres religion eller snarere deres modstand mod den sande tro.

På det praxiologiske plan var en missionerende tendens tydelig og dominerende. Fjenden skulle undertvinges og omvendes. Manglende kund-

skab om forskellene på diverse hedningers skik kan måske forklares ved den overbevisning, at fjendens religion og skik var dømt til at gå til grunde og erstattes af den kristne tro og kristne skik. Intet folkeslag kunne ikke omvendes, det havde apostelen Matthæus bevist med sin succes hos de hæslige »blåmænd« (etiopierne). I beskrivelser af blåmændene kan man godt finde strøg af racistisk tænkemåde, men de bliver hurtigt overskygget af det vigtige faktum, at der findes ædle blåmænd, som tidligt bliver tilhængere af den kristne tro. I det fiktive brev fra Alexander den Store til Aristoteles, som blev oversat til norrønt sprog, forekommer folkeslag i det fjerne Østen, som var kristne mennesker overlegne i etiske sager, selv om de godt kunne se hæslige ud.²⁰

Hvis vi går over til det axiologiske plan, er der tale om en mere problematisk situation. Som regel er hedningerne grusomme modstandere, og deres sejre kan snarere forklares ved overlegenhed i tal end ved heltemod. Der findes også frygtelige og umenneskelige bæster i deres rækker. Men engang imellem ser vi en hedensk modstander vise taperhed og ædelmod i kamp mod kristne riddere. Dette skyldes sikkert ridderidealets krav på en værdig modstander. Dette krav blev stærkere i løbet af 1300- og 1400-tallet. Som regel erkender disse tapre modstandere den kristne religions overlegenhed, og det hænder, at nogen af dem går over til den kristne side. Dog kan man også se eksempler på det modsatte.

Den norsk-islandske historie om Karl den Store er sammensat af flere kortere fortællinger eller akter, hvoraf mange handler om kongens kamp mod saracenerne. Disse fortællinger er tydeligvis sammensat af flere kortere historier af forskellig oprindelse, idet billedet af saracenerne er modsætningsfuldt. Til tider er de grusomme og kujonagtige fjender, men i nogle akter er de tapre og galante modstandere, som den internationale brigade under ledelse af Karl den Store får stor ære af at overvinde. I en akt, hvor Holger Danske er hovedpersonen, forekommer araberkongen Karvel, en modstander, som er i besiddelse af enestående heltemod og galanteri. Denne tapre ridder indser, at den kristne tro er skønnere og mægtigere end hans egen muslimske religion, men han nægter alligevel at lade sig omvende. Forklaringen er, at han ikke vil svigte sine fædres religion og anser det for mere ædelmodigt at stå fast ved den gud, som er den svageste!²¹ Dette synspunkt viser sig at være helt acceptabelt, idet Karvels historie får et godt udfald, og han bliver til slut konge i Babylon. At understrege modstanderens taperhed og ædelmod viser sig her at være vigtige-

20. Finnur Jónsson 1925, s. 163-164.

21. Bjarni Vilhjálmsón 1961, s. 234-235.

re end at få den kristne identitet bekræftet. Den slags har få sidestykker i den vesteuropæiske høviske litteratur.

Det bidrog også til usikkerhed for de nyligt kristnede skandinaver at være en del af en større menighed. Deres fortid og deres traditioner var perifere i en verden, hvor enten Rom, Det hellige Land eller Konstantinopel var i centrum. Dette er en vigtig del af skandinavernes europæisering, at den bekræftede et verdensbillede, hvor Norden var en perifer region i den store kristenhed.

Dette problem blev til dels løst ved pilgrimsrejser til verdens centrum, hvorved de, som foretog rejserne, fik del i forbilledets ære. At få aflad af selveste paven for sine ugerninger var en stor hæder. Pilgrimmenes handlinger og de fortællinger, som blev nedskrevet derom, kan ses som et udslag af deres sociale kosmologi.²² En anden løsning var at tilegne sig kristne forbilleder og forenes med dem, f.eks. ved at vie en kirke i sin hjemegn til en central helgen. Men det blev også løst ved at omskrive den hedenske tradition, gøre nordiske guder til indvandrere fra Asien og forfædre til de nordiske konger. Det var vigtigt for de førende ætter i Norden at finde deres rødder i kristendommens kerneområde. Her som på andre områder var folk i Norden ikke passive modtagere af udefrakommende ideer. Ideerne blev modtaget og bearbejdet og førte til noget helt nyt, noget ikke helt importeret, men heller ikke helt hjemmelavet.

Den nordiske Binnenwelt

Så når vi hen til den del af verden, hvor de, der havde nordiske sprog som modersmål, følte sig mere hjemme end i den centrale region i verdensbilledet, dvs. Mellemøsten. Inden for den kristne, katolske verden eksisterede der en *Binnenwelt*, Norden. Denne *Binnenwelt* var genstand for grundige skildringer af latinskrevende lærde i middelalderen, lige fra tyskeren Adam af Bremen beskrev ærkestiftet Hamburg-Bremens missionsprovins ca. 1070, til den svenske eksilærkebisp Olaus Magnus skildrede sin hjemegn ca. 1550. Sproget, som skildringerne er skrevet på, er latin, målgruppen et latinsproget samfund. Men også begreberne, som afgrænser »Norden« (*gentes septentrionales*, *Norðurlönd*) har deres oprindelse andetsteds, i en verdensdel, hvis centrum var længere sydpå. »Norden« var defineret ud fra pavens bopæl i Rom.

Norden var ikke et klart afgrænset eller identificeret område i middelal-

22. Harbsmeier 1986, s. 59.

deren, ikke engang i nordgermanernes egen litteratur. Nogle gange lader det til, at England eller Frankrig er en del af området, hvilket tillige understreger, hvorfra man anskuede dette område. I det nordiske sprog eksisterede der aldrig nogen fælles betegnelse for »nordboere«. Mangelen på en fællesnævner på denne tid kan godt føre til, at man benægter, at der fandtes nogen fælles skandinavisk identitet. Inden for lovgivningen fremgår det dog klart, at man gjorde forskel på dem, som talte samme sprog, og dem, som ikke gjorde det. I fristaten Island nød f.eks. indbyggere fra de tre nordiske kongeriger visse særrettigheder i forhold til andre udlændinge. I de svenske landskabslove gøres der forskel på dem, som tilhører kongeriget, og dem, som ikke gør det, men også på dem, som kommer fra nabokongerigene, og dem, som kommer fra fjernere områder.

Regionen Norden, som den beskrives af Adam af Bremen og Olaus Magnus, har flere indbyggere end de nordgermanske skandinaver. Ikke alle nordboere var en del af det skandinaviske sprogsamfund. I begyndelsen befandt disse naboer sig uden for kongerigernes grænser, men alligevel var der tæt kontakt mellem nordmænd og samer på den ene side og mellem svenskere og finner på den anden side længe før kristendommens indførelse og kongerigernes territorieudvidelse.

Denne afgrænsning af skandinaver på baggrund af sproget, som man tit arbejder med, er alligevel sket på utilfredsstillende grundlag. Inden for den norsk-islandske tradition ser samspillet med samerne ud til at foregå uden større sproglige vanskeligheder. Selv om den svenske middelalderlitteratur er af mindre omfang, er det også påfaldende, at sprogvanskeligheder sjældent spiller nogen større rolle inden for missionen i Finland. Det kan sikkert forklares ved den kirkelige traditions skepsis over for denne form for distinktion, men i så fald havde denne tradition et islæt fra befolkningen.

I den historiske tradition, hvor fabulister nærmest fik frit spil til at genskabe Nordens fortid, er det iøjnefaldende, hvor tæt kontakt sagnkongerne har med europæiske samtidspersoner. Skandinaver får deres plads ved hoffet hos den britiske konge, Arthur, og hos Frankerrikets Karl den Store. Oldnordiske sagnkonger blev i forskellige historier tilskrevet herredømme over De britiske Øer, England, Sachsen, Venden og de baltiske lande.²³

Når vi kommer til den del af forhistorien, som lå nærmere i tid, til perioden, hvor kristendommen indførtes i de nordiske kongeriger, får kontakter med de naboer, som tidligst blev kristne, f.eks. kelterne eller russerne, større vigtighed. Olav Tryggvason, den konge som ifølge den norsk-is-

23. Cf. Mickevičius 1994.

landske tradition tildeles det meste af æren for kristningen af kongeriget Norge og øriggerne i vest, blev ifølge samme tradition døbt i Rusland ved kong Valdemars hof og siges at have udført store bedrifter ved missionen i »Austrvegi« (Østland). Hans forgænger ved missionen på Island, Þorvaldr víðförli, tilskrives også store bedrifter i det kristne Østland.

Inden for den islandske tradition lægges der vægt på, at Islands første indbyggere var kristne, irske eremitter, som rejste væk, da de norske hedninger flyttede dertil. Flere af de første kolonister kom fra De britiske Øer, hvor man mente, at de havde indgået ægteskabsforbindelser med keltiske konger, som f.eks. Cerball mac Dúnlainge (død 888). I det norske Kongespejl (fra ca. 1250) beskrives øriggerne i Nordatlanten samt Irland med særlig interesse, ikke mindst hellige steder der.

Skandinaverne adskiller sig ikke kun fra deres nærmeste naboer på grund af sproget, en vigtigere forskel er, at de tidligere blev kristne. Denne kendsgerning spillede ikke en afgørende rolle, da de kæmpede mod deres kristne naboer i 1000-tallet. Da forsøgte danske og norske konger gang på gang at erobre England. Men da de kom til at kæmpe imod hedninger, kunne traditionelle vikingetogter ofte fremstilles som kamp i troens tjeneste. Denne tendens kan spores allerede hos Adam af Bremen, idet de kristne danske kongers vendiske modstandere af og til bliver kendetegnet som *pagani*. Adam påstår dog ikke, at kamp for troen var et motiv for de danske kongers skærmydsler mod modstandere syd for Østersøen. Denne motivation kom først til senere.

Christopher Tyerman har argumenteret for, at middelalderens korstog var konsekvensen af en indre udvikling i de vesteuropæiske lande, som f.eks. økonomisk vækst, en ny og voksende riddermentalitet, pavernes kirkelige og politiske ambitioner eller reformbevægelser inden for kirken. Han påpeger, at korstogene ikke begyndte i grænselandene til hedenskab, men i vesteuropæiske lande, som havde beskeden kontakt med fjenden. Da fjenden faktisk kom tættere på, i 1300-tallet, svækkedes samtidigt den såkaldte korstogsbevægelse.²⁴

I de nordiske kongeriger spillede den indre udvikling også en stor rolle for korstogstanken. I Danmark kom korstoget mod venderne i kølvandet på en borgerkrig. Kong Valdemar den Store kunne argumentere for en enighedsskabende krig mod hedningerne. Hans undersåtter levede dog ikke i noget udpræget harmonisk indbyrdes forhold, hvad der fremgår af beretningen af kongemagtens store propagandist, nemlig selveste Saxo. At kongemagtens enighed var en af Saxos mærkesager, er højst sandsyn-

24. Tyerman 1998, s. 4-5.

ligt. Men hans egen beretning, hans afsky over for jydernes bedrageriske opførsel eller skåningernes forræderi imod ærkebisp Absalon, viser, hvor langt kongeriget i virkeligheden var fra dette ideal.

En politisk alliance med paven er ofte blevet nævnt som motivation for de danske kongers ivrige optræden i korstogene.²⁵ Dertil kommer også, at Valdemar den Store var søn af Knud Lavard, der havde været kirkegrundlægger i de vendiske områder, og at hans tilhængere tidligt blev knyttet til korstogene. Selv under borgerkrigene skal han have foreslået forsoning med sine rivaler for at kunne drage på korstog mod venderne.²⁶

Selv om man ikke kan se bort fra bagvedliggende praktiske hensigter, så var henvisningen til den kristne pligt at kæmpe mod hedninger uhyre effektiv. Kurt Villads Jensen har forsøgt at forklare, hvorfor de danske konger efter 1086 mistede interessen for England og i voksende grad begyndte at vende blikket mod øst. Han anser det for muligt, at Danmarks konger i den grad identificerede sig med korstogsbevægelsen, at de hellere ville føre krig mod hedninger end mod det kristne England.²⁷

Ifølge Saxo blev kravet om korstog mod esterne fremsat af fynboerne og skåningerne lige efter kong Valdemars død.²⁸ Her var der nye lande, der skulle vindes for kristendommen. Dette er et vigtigt indicium på, hvordan fjendebilleder blev skabt inden for den nordiske *Binnenwelt* i højmiddelalderen. Man benyttede sig nu af de samme distinktionselementer, som blev brugt ude i den store verden. Selv om ikke alle krige var religionskrige, ville man gerne give magtkampen et religiøst præg.

Vendernes religion er udførligst beskrevet af Saxo, og der hersker ingen tvivl om, at det drejer sig om det godes kamp mod det onde. Venderne er afgudsdyrkere, hvis religion er den kristne langt underlegen. For så vidt er de ikke så forskellige fra »muhammedanerne«, som forekommer i ridderromaner om Karl den Store. Saxos egenartethed består i den tætte forbindelse, han laver mellem modstanderne af den sande tro og de, der modsætter sig den danske kongemagt.

Sammensmeltningen af religion og kongedømme sker også på det praxiologiske plan. Den pris, venderfyrsterne må betale for at tilhøre den kristne storfamilie, er at underkaste sig den danske konge. Det danske kongedømme bliver til den katolske kirkes repræsentant ved Østersøen, og Dannebrog repræsenterer kristendommen. Dette krævede en for-

25. Cf. Riis 1977.

26. Jensen 2000a, s. 55, 62.

27. Jensen 2000a, s. 54.

28. Olrik & Ræder 1931-57, s. 541.

vrængning på det epistemiske plan, hvorved modstandere, der faktisk var kristne, betegnes som hedninger. Dette skete også i historieskrivningen. Vendiske fyrster, som anses for at være kristne i Adam af Bremens historie om det hamburgske ærkestift, bliver til hedninger i yngre, nordiske kilder. Det er også iøjnefaldende, at inden for de nordiske sprog bliver venderne til en grå masse, hvorimod der i latinske skrifter gøres forskel på polaber, obodritter, ruger, pomeranere osv.

Et endnu klarere eksempel på forvanskning på det epistemiske plan er dog svenskernes kamp mod russerne i Finland, hvor kristendommens banebrydere i Norden bliver til hedninger i svenske skrifter. Her drejer det sig ikke om uvidenhed, men snarere om en bevidst fordrejning af kendsgerninger som resultat af en politisk magtkamp. Efter at kampen mod venderne var afsluttet, kom turen til de baltiske og finsk-ugriske lande. De baltiske lande blev tyskernes interesseområde, mens kampen om, hvem der skulle omvende de finsk-ugriske folk, stod mellem skandinaviske og russiske myndigheder. I denne kamp blev de uomvendte folkeslag nærmest betragtet som viljeløse objekter. Her drejer det sig især om fem folkeslag, kvener, tavaster og kareler (som tilsammen udgør nutidens finner), og ester og »finner« (dvs. nutidens samer).

Skandinaviske kilder omtaler tit handelsrejser eller plyndringstogter til de baltiske lande, men oplysninger om topografi, historiske personer eller hverdagsliv er yderst sparsomme.²⁹ Fra de tidlige »korstog« til Finland har vi ikke troværdige samtidskilder. Om Erik den Helliges bestræbelser omkring 1155 er *Vita sancti Erixi* fra ca. 1320 den mest udførlige beskrivelse. En fast missionsbisp i Åbo (Turku) kom først senere, i 1230'erne. I det finske missionsfelt var den svenske konge ikke uden konkurrenter. Den danske konge forsøgte også sin lykke i Finland, og danske annaler omtaler en ekspedition dertil i 1191. I 1209 blev ærkebispem i Lund tildelt ansvaret for den finske mission. I 1216 blev dette dog tildelt til svenskerne.³⁰ Derefter koncentrerede Valdemar Sejrs sine kræfter om at bekæmpe esterne, og i 1219 blev det danske styre grundlagt i det nordlige Estland.

En vigtigere rival var russerne. Fyrsten Jaroslav af Novgorod menes at have stået for en masseomvendelse af karelerne i 1227 og prøvede derpå at omvende tavasterne, tilsyneladende uden held.³¹ Om Birger Jarls ekspedition til Finland i 1239 eller i 1249, hvor han bliver tildelt æren for at

29. Tarvel 1994, s. 64.

30. Hausen 1910, s. 19-22.

31. Hausen 1910, s. 25-26. John Lind tvivler dog på disse oplysningers ægthed, cf. Lind 1994, s. 42-45.

grundlægge Tavastehus, er Erikskrönikan hovedkilden. Den stammer fra ca. 1330. I den bliver russerne, kristendommens tidligste tilhængere i Norden, gang på gang kaldt hedninger. Det sker f.eks., både da Birger Jarls ekspedition mod tavasterne finder sted, og da bygningen af fortet i Viborg i 1293 bliver omtalt, hvorved svenskerne forsøgte at inddrage Karelen i deres missionsområde. Denne opfattelse mangler paralleller i den norsk-islandske tradition, og det er ikke let at tidsfæste dens ophav i Sverige.³² Det er en kendsgerning, at svenskerne deltog i en ekspedition til Rusland i 1240, som delvis havde en religiøs motivation.

John Lind påpeger, at vi kun har få notitser i russiske krøniker om den vestlige invasion i de baltiske og finsk-ugriske stammers områder. Det kan tolkes som udtryk for, at der normalt eksisterede et harmonisk forhold mellem slaverne og deres vestlige naboer. Den danske erobring af Estland, etableringen af ridderordner i Livland og den ikke altid fredelige katolske mission, som fulgte i kølvandet herpå, skabte flere konfrontationer. I russiske krøniker afspejler den svenske ekspansion i Finland sig gennem øget konfrontation mellem tavaster på den ene side og novgorodere eller deres karelske allierede på den anden.³³

Det kan vistnok aldrig forklares helt og holdent, hvorfor man dæmoniserede et andet kristent folk og gjorde dem til hedninger. Skismaet mellem den romersk-katolske og den ortodokse kirke er en af grundene, men langt fra den eneste, og inden for den norsk-islandske tradition levede man videre i lykkelig uvidenhed om eksistensen af et skisma. Politiske motiver må også have haft en afgørende betydning: de svenske kongers *Ostpolitik* behøvede en kirkelig motivation. En stor rolle må dog tillægges den svenske kirke i Finland, som gerne ville af med sine ortodokse rivaler til tavasternes og karelernes gunst. Det vigtigste er dog afgjort, at de politiske og kirkepolitiske motiver havde brug for et religiøst påskud. Krigen ansås for at bidrage til at styrke den kristne menighed.

Ligesom i Mellemøsten foregik kampen mod de russiske hedninger efter et ridderligt mønster. Russernes fejhed bliver sammenlignet med de svenske ridders tapperhed. Russerne bliver tit beskrevet som en grå hob uden iøjnefaldende førerskikkelser. Karelerne selv spillede en mindre rolle, de kristne rivaler var de vigtigste modstandere, og derfor er det dem, som kaldes hedninger.

Den holdning, at russerne var hedninger, resulterede i et korstog mod dem i 1350'erne, på Magnus Erikssons initiativ og med den hellige Birgitta

32. Cf. Christiansen 1980.

33. Lind 1994, s. 42-45.

Birgersdatters tilskyndelse. Korstoget blev dog et nederlag for svenskerne, og det blev aldrig gentaget, trods opfordring fra flere sider. Holdningerne fra den tid var dog endnu i live, da Olaus Magnus skrev sit centrale værk om nordboernes historie. Han betegner »bjarmerne« (karelerne) som rene afgudsdyrkere, mens »lappernes« (dvs. samernes) bevandring i trolddomskunster bliver henført til hedenskabets tid. Mod det negative billede af bjarmene hører man, at samerne ikke stræber efter rigdom og lever uden forviklinger, som ædle naturfolk. Den vigtige forskel på disse folkeslag var, at missionen til karelerne stammede fra Novgorod, ikke fra Stockholm.

Korstog mod hedninger blev en fast bestanddel af de østnordiske kongerigers adfærd ved Østersøen. Et helt andet adfærdsmønster kan ses, når det drejer sig om kontakter med ikke-kristne naboer, der ikke bød på organiseret modstand, folk som samerne i det nordlige Skandinavien eller finnerne. De blev som regel ikke beskrevet som det ondes repræsentanter, snarere er de uskyldige naturfolk, som trænger til og fortjener at blive kristne. »Finnfærden« med beskatning af samerne og handel med dem blev tidligt et kongeligt monopol. Trusselen fra de finsktalende kareler ved Det hvide Hav, som slog kongens sysselmænd ihjel, blev besvaret med ivrige forsøg på at forbinde samerne tættere med kongeriget.

Denne politik kommer også til udtryk inden for den norsk-islandske tradition. I den islandske Egils saga, som stammer fra 1230'erne, beskrives det, hvordan den norske konges repræsentant, Torolf, har fredelige handelsforbindelser med samerne og kæmper med finnernes konge mod karelerne. I de kilder, som gengiver en mere folkelig mentalitet, f.eks. fra det førststatslige Island, nyder samerne en vis respekt, ikke mindst på grund af deres trolddom. Ligesom i Olaus Magnus' historie bliver deres magiske færdigheder henlagt til fortiden, selv om samtidsfortællinger viser, at man ikke mente, de var helt forsvundet. Samiske eller halv-samiske aner forekommer i genealogier og giver snarere anledning til stolthed end til flovhed. Samiske kvinders skønhed er også en tilbagevendende topos i den norsk-islandske tradition, selv om den ofte har farlige konsekvenser.³⁴

Denne ambivalens i forholdet til ikke-kristne naboer viser sig også i de islandske sagaer, som handler om Vinlandsrejserne til Amerika. Der møder nordboerne fremmede mennesker, de såkaldte »skrællinger«, som modsætter sig deres kolonisation, og som det lykkes at forhindre den, både i Nordamerika og Grønland. Disse skrællinger anses for enten at have været inuitter eller en nordamerikansk indianerstamme. I de islandske skrifter skelnes der dog ikke mellem forskellige typer af skrællinger.

34. Hermann Pálsson 1997, s. 141-157.

Deres andenhed består først og fremmest i deres hedenskab og deres bevandring i trolddomskunster, men også i det, at de ikke kender til jern eller mælkevarer.

Grønland og Vinland gav anledning til visse problemer for nordiske geografer. Her havde man fundet lande, som ikke var omtalt i nogen af de klassiske tekster, hvorfra man ellers hentede sin geografiske kundskab. Placeringen af Grønland og Vinland inden for verdensbilledet krævede derfor en original indsats. I *Historia Norvegiae* fra 1100-tallet bliver Grønland placeret i nærheden af de afrikanske øer, mens det i islandske encyklopædier fra 1300-tallet er Vinland, som er en afrikansk halvø.³⁵ Mytiske personer af afrikansk oprindelse forekommer i historierne om Vinlandsrejserne, f.eks. træffer man en enbenet skiapod på et tidspunkt.³⁶

I nærheden af Vinland lå det mytiske Irland det Store eller Hvide-mændsland, som også forekommer i fortællinger om Islands første indbyggere. Det, mente man, var beboet af mænd i hvide kjortler. I *Historia Norvegiae* fortælles der, at Islands første beboere, eremitter, som i kilderne kaldes *papae*, også gik i hvide kjortler, og samme skrift fremsætter en teori om, at disse paper var jøder, som stammede fra Afrika. I islandske matematiske afhandlinger forekommer der også den anskuelse, at man kunne tage landvejen fra Grønland til Norge. Af en annalnotits, som måske oprindeligt stammer fra 1300-tallet, kan det forstås, at man forestillede sig, at Grønland ikke lå så langt fra samernes opholdssteder.

I beskrivelser af skrællinger alternerer frygten for farlige troldmænd, som minder om samerne, med en vis respekt for deres uskyld som et naturfolk, der ikke kender til jernvåben. Men blandt skrællingerne findes der også førere, som beskrives med respekt i norrøne kilder. Det er sikkert igen nødvendigheden af at have en værdig modstander, som man ikke skulle skamme sig over at tabe til engang imellem, der er på færde her. Den islandsk-grønlandske kolonisation i Vinland havde jo fået et uheldigt udfald, og det behøvede en forklaring.

Hovedtræk af senmiddelalderens mentalitetsændringer

I senmiddelalderen gik det skævt med korstogsbevægelsen. Pavernes forsøg på at forsætte generobringen af Det hellige Land og fortsætte kampen mod tyrkerne fik ikke den tilsigtede virkning og mødte en voksende ky-

35. Storm 1880, s. 76; Melnikova 1986, s. 77, 87.

36. Eiríkur Jónsson & Finnur Jónsson 1892-96, s. 442.

nisme, som til dels blev retfærdiggjort af pavernes indblanding i italiensk politik. Korstogsidealet var dog ikke forsvundet og nød en stadig popularitet, som bl.a. kan ses i testamenter. At alle forsøg på at benytte denne stemning mislykkedes, kan forklares ved indre svagheder i de europæiske samfund.³⁷

Disse svagheder var også til stede i Norden. I 1300-tallet måtte danske konger kæmpe for kongerigets eksistens mod stærke modstandere, der ikke kunne forveksles med hedninger, nemlig den svensk-norske konge, tyske lensgrever og hanseforbundet. På denne tid blev det danske Østersøimperium til en belastning, og kolonien i Estland blev solgt til Den tyske Orden i 1346. Magnus Erikssons korstog mod russerne i Novgorod i 1350'erne blev ikke nogen udpræget succes, og det blev det sidste svenske korstog, trods et århundredes korstogspropaganda imod Rusland, som blev holdt i live endnu i 1400-tallet.

Modsætninger på andre planer end det religiøse blev mere synlige i senmiddelalderen. I 1319 samledes Norge og Sverige i ét kongerige, men dette fællesskab varede kun, så længe Magnus Eriksson var konge. Etableringen af Kalmarunionen var et mere seriøst forsøg på at samle Norden i ét kongerige, men slutresultatet beviser, at de gamle kongeriger var blevet vigtige identitetsskabende institutioner. Udfaldet var dog ikke uundgåeligt; f.eks. blev Kastiliens og Aragoniens forening i Spanien udgangspunkt for en senere statsudvikling, og det samme kunne have været tilfældet i Norden. Ironisk nok kom den første unionskonge fra de vendiske områder i Pommern.

I 1430'erne kom det til sammenstød mellem den fællesnordiske kongemagt på den ene side og stormænd, der virkede på nationalt niveau, på den anden side. Når man finder træk af en voksende fædrelandsfølelse i Danmark, Norge og Sverige i 1400-tallet, er der som regel tale om disse stormænd eller deres allierede. Det var dem, som havde interesse i, at de gamle rigers love skulle opretholdes. Den folkelige rejsning i Sverige i 1434 skyldtes også utilfredshed med den danske unionskonges magtambitioner i Sønderjylland, der kostede dyrt for Sveriges malmeksport.

I denne tid finder vi en voksende fællesskabsfølelse blandt kongens undersåtter i de tre gamle kongeriger. I Sverige skrev bisp Thomas af Strängnäs sin berømte frihedsvise, og ærkebiskop Nils Ragvaldsson blev en varm fortaler for Sveriges status i datidens Europa ved på Baselerkonciliet at sætte lighedstegn mellem Sveriges gøter og folkevandringstidens goter. Denne voksende nationalfølelse søgte støtte i kristne symboler. I

37. Tyerman 1998, s. 96-98.

Danmark blev Dannebrog til et nationelt symbol, med hele den kristne mytologi som arvegods. I Sverige blev den hellige Georg symbolet for Sten Sture, som kæmpede mod den danske drage.

Den svenske fædrelandsfølelse blev styrket som følge af, at unionskongen brugte udenlandske mænd i sin administration. Allerede under Albrecht af Mecklenburgs styrelse sendte man ansøgninger fra Finland, hvori man bad om, at kongen ville udpege en lagmand, som kendte til landets situation og sædvaner. Den negative historietradition om Albrecht henviser tit til hans brug af »udenlandske herrer« eller til »tyskernes tyranni«. ³⁸ I det såkaldte Förbindelsedikt fra ca. 1450 erklæres det, at i hans tid »epter tidzka rade monden alt göra/ the svenska villen nogha see eller höra«. ³⁹ I denne sammenhæng kan man dog stille det spørgsmål, om den fremmedfjendtlige indstilling ikke skyldtes erfaringer i forbindelse med Kalmarunionen og Erik af Pommerns styre.

Stormændenes stræben efter en plads i rigets administration har sikkert i høj grad været drevet af egne interesser, men brugen af national retorik er i og for sig interessant. Her var der ingen hedninger at give skylden for frustrationerne, så man valgte at give udlændingene skylden i stedet. Kongeriget var ved at erstatte kirken som den førende, identitetsskabende institution.

Dertil kom også klassemæssige interesser. Købmandsgilderne, som oprindelig havde munkeordner som deres forbilleder, blev nu de nationale interessers hovedrepræsentanter. Deres opgang faldt sammen med byernes vækst. Inden for dette miljø var Europas sidste hedninger ikke den gruppe, hvis aktiviteter medførte de største bekymringer. Det var snarere fremmede rivaler på markederne, som var trusselen. Større aktivitet fra udenlandske købmænds side blev fulgt af voksende fremmedhad, som masse mordene i Skåne i 1332 tydeligt er udtryk for.

Selv i lande, hvor kongemagten var svag og en indfødt købmandsklasse ikke fandtes, kom større kontakt med fremmede handelsmænd til at lægge kim til fremmedhad. Efter at Island i 1400-tallet i voksende grad var blevet centrum for engelske, tyske og danske handels- og fiskeriinteresser, kan man også så småt begynde at mærke et voksende had mod udlændinge, der hænger sammen med deres fremmedhed. ⁴⁰

Kort sagt: I senmiddelalderen, perioden fra 1350 til 1550, kan man se træk af et nyt verdensbillede i Norden, hvor de tre kongeriger og adskilli-

38. Kattinger 1997, s. 108-109, 114-116.

39. Klemming 1865, s. 188.

40. Gunnar Karlsson 1999, s. 150-160.

ge stænder var blevet vigtige identitetsdannende institutioner. Disse ændringer sker nærmest samtidigt med en tilsvarende udvikling i resten af Europa, endnu et eksempel på en europæisering, som dog foregik på egne præmisser. Denne udvikling skete på bekostning af det ideologiske monopol, som kirken havde i højmiddelalderen. Alligevel kan man ikke se bort fra, at samfundet forblev kristent. Det er karakteristisk, at blandt almuen var den litteratur, som her er blevet brugt som eksempel på verdensbilledet, identitet og forhold til de andre i højmiddelalderen, folkelæsning frem til 1800-tallet.

Litteratur

- Benedict, Ruth, *Patterns of Culture*, New York, 1934 (17. tryk, 1959).
- Bjarni Vilhjálmsson (udg.), *Karlamagnús saga*, Reykjavík, 1961.
- Bjørnbo, Axel Anthon, »Adam af Bremens Nordensopfattelse«, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, II. 24 (1909), s. 120-244.
- Blanks, David R., »Western Views of Islam in the Premodern Period: A Brief History of Past Approaches«, *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe. Perception of Other*, red. Michael Frassetto & David R. Blanks, New York, 1999, s. 11-53.
- Borst, Arno, *Das Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, 6 bind, Stuttgart, 1957-63.
- Burke, Peter, *Popular Culture in Early Modern Europe*, London, 1978.
- Carr, Edward Hallett, *What is history? The George Macaulay Trevelyan Lectures delivered in the University of Cambridge January – March 1961*, London, 1961.
- Christiansen, Eric, *The Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontier 1100-1525*, London, 1980.
- Eiríkur Jónsson & Finnur Jónsson (udg.), *Hauksbók udgiven efter de arnamagnæanske håndskrifter no. 371, 544 og 675, 4° samt forskellige papirshåndskrifter*, København, 1892-96.
- Finnur Jónsson (udg.), *Alexanders saga. Islandsk oversættelse*, ved Brandr Jónsson, København, 1925.
- Fleischer, Michael, *Weltbildgesteuerte Wirklichkeitskonstruktion (Beiträge zum Phänomen Weltbild)* (Specimina Philologiae Slavicae. Supplementband, 48), München, 1996.
- Friedman, John Block, *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought*, Cambridge (Mass.) & London, 1981.
- Gunnar Karlsson, »Íslensk þjóðernisvitund á óþjóðlegum öldum«, *Skírnir*, 173 (1999), s. 141-178.
- Gurevic, Aron Jakovlevitsj, *Kategorij srednevekovoj kul'tury*, Moskva, 1984 (1. udg. 1972).

- Harbsmeier, Michael, »Pilgrim's Space: the Centre Out There in Comparative Perspective«, *Temenos*, 22 (1986), s. 57-77.
- Hausen, Reinh. (udg.), *Finlands medeltidsurkunder*, I: –1400, Helsinki, 1910.
- Hermann Pálsson, *Úr landnorrðri. Samar og ystu rætur íslenskrar menningar* (Studia Islandica, 54), Reykjavík, 1997.
- Jansson, Sven-Bertil (udg.), *Erikskrönikan*, Stockholm, 1991.
- Jensen, Kurt Villads, »Danmark som en korsfarerstat«, *Den Jyske Historiker*, 89: Krig, korstog og kolonisering, 2000, s. 48-67 (2000a).
- Jensen, Kurt Villads, »Temaer i korstogshistorien – et historiografisk rids«, *Den Jyske Historiker*, 89: Krig, korstog og kolonisering, 2000, s. 8-29 (2000b).
- Jón Helgason, »Íslandske bryllupstaler fra senmiddelalderen«, *Opuscula I* (Bibliotheca Arnarnagnæana, 20), København, 1960, s. 151-175.
- Kattinger, Detlef, »'Jak lönthe the svenska mz sorg thz the mik hente aff mäkilborgh'. Aspekte der Fremd-Herrschaft am Beispiel Albrechts von Mecklenburg in Schweden (1364-1389)«, *Fremdheit und Reisen im Mittelalter*, red. Irene Erfen & Karl-Heinz Spieß, Stuttgart, 1997, s. 93-117.
- Kearney, Michael, *World View* (Chandler & Sharp publications in anthropology and related fields), Novato (California), 1984.
- Kearney, Michael, »Worldview«, *Encyclopedia of Cultural Anthropology*, red. David Levinson og Melvin Ember, 4 bind, New York, 1996, IV, s. 1380-1384.
- Klemming, G.E. (udg.), *Svenska Medeltidens Rim-Krönikor*, I, Stockholm, 1865.
- Kaalund, Kristian & Nathanael Beckman (udg.), *Alfræði íslenzk*, 3 bind, København, 1908-18.
- Lind, John, »De russiske krøniker som kilde til kontakter i Østersøområdet«, *Det 22. nordiske historikermøte Oslo 13.-18. august 1994. Rapport I: Norden og Baltikum*, red. Kåre Tønnesson, Oslo, 1994, s. 35-46.
- Melnikova, Elena Aleksandrovna, *Drevne-skandinavskie geografitsjeskie sotsjine-nija. Teksty, perevod, kommentarij*, Moskva, 1986.
- Mickevičius, Arturas, »Curonians as represented by Saxo Grammaticus: Reality or reflection of political ambitions«, *Det 22. nordiske historikermøte Oslo 13.-18. august 1994. Rapport I: Norden og Baltikum*, red. Kåre Tønnesson, Oslo, 1994, s. 26-34.
- Moraw, Peter (red.), *Das geographische Weltbild um 1300. Politik im Spannungsfeld von Wissen, Mythos und Fiktion* (Zeitschrift für Historische Forschung. Beiheft, 6), Berlin, 1989.
- Olrik, Jørgen & Hans Ræder (udg.), *Saxonis Gesta Danorum*, København 1931-57.
- Pedersen, Olaf, *Middelalderens verdensbillede. Astronomi og kultur i middelalderen*, København, 1962.
- Riis, Thomas, *Les institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332*, Odense, 1977.
- Sapir, Edward, *Language. An Introduction to the Study of Speech*, London et al., 1921.
- Stefán Karlsson, »Ritun Reykjarfjarðarbókar. Excursus. Bókagerð bænda«, *Bibliotheca Arnarnagnæana*, vol. XXX. Opuscula IV, København, 1970, s. 120-140.

- Storm, Gustav (udg.), *Monumenta historica Norvegiae*, Christiania, 1880.
- Tarvel, Enn, »Förbindelser mellan Skandinavien och de baltiska länderna 800-1227 i belysning af skriftliga källor från Skandinavien«, «*Det 22. nordiske historikermøte Oslo 13.-18. august 1994. Rapport I: Norden og Baltikum*», red. Kåre Tønnesson, Oslo, 1994, s. 58-68.
- Todorov, Tzvetan, *La Conquête de l'Amérique*, Paris, 1982.
- Tyerman, Christopher J., *The Invention of the Crusades*, London, 1998.
- Porleifur Hauksson (udg.), *Árna saga biskups* (Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2), Reykjavík, 1972.

Summary

In this article the author argues that the concept of world-view, which has been used in diverse and often mutually exclusive ways, is useful in defining various forms of identity in the Middle Ages. When the Nordic peoples considered the world at large they distinguished mainly between »us« and »them« on the basis of religion. This was probably due to the ideological hegemony of the Christian Church, which wanted to exclude most other possibilities of distinction. Within this world-view, the world was a unity, and no kingdom was an island. This unity was not only religious, it can also be seen in the respect given to the ancient Greco-Roman tradition. This appropriation of Mediterranean Christianity and the classical tradition can be termed, if somewhat anachronistically, »Europeanization«. This hegemony is also evident in the ways secular rulers tried to appropriate it, through the crusades, in order to give their own domains ideological coherence. Within this larger world, there existed a smaller, Nordic »Binnenwelt«, which was also a part of the larger, Christian community. The same parameters were used to discern friend and foe within this microcosm, to the extent that Christian neighbours, such as the Russians, were categorized as »pagans« when it was politically expedient. There is also a tendency to depict »Nordic« pagans (such as the Sami) as virtuous primitives, whereas neighbours allied with the Russians (such as the Karelians) were portrayed as idolaters. The Icelanders discovered new lands in America, i.e. Greenland and Vinland, but they never discovered America. The new discoveries were located within the world already known by classical geographers, and their exotic inhabitants placed in a similar context. Thus we find strange creatures from Pliny's Natural History in Greenland. In the late Middle Ages one can note a subtle shift in the ways the Scandinavians viewed themselves and the world. The three Scandinavian kingdoms became more important focal points of identity,

and identification due to class interest was also manifest. This is also an example of Europeanization, since the same processes can be seen at work in other parts of the continent. These processes undermined the ideological hegemony enjoyed by the Church in the high Middle Ages. The society as a whole, however, remained Christian and the ideologies propagated in the high Middle Ages still had a following among the masses.

Politikens former

Thomas Lindkvist

Den politiska historien i nordisk medeltid erbjuder ett omfattande forskningsläge. Till stora delar är det naturligtvis ett äldre forskningsläge, vilket inte alltid skall uppfattas som identiskt med ett föråldrat sådant. Detta är naturligt eftersom den politiska historien länge uppfattades som en ryggrad eller huvudlinje i den historiska forskningen. Den sentida nationalstaten var den självklara utgångspunkten för och det egentliga objektet – och ibland även subjektet – i historien. Längre var också äldre historia, inte minst den prereformatoriska medeltiden, en period som intresserade många historiker. I den betydelsefulla diskussion som i Sverige, något oegentligt, betecknats som det källkritiska genombrottet – och som även haft betydande nordiska implikationer – gällde de historiska sakfrågorna inte sällan medeltidens politiska historia. Efter andra världskriget kom det social- och ekonomiskhistoriska genombrottet. Intresset försköts från stat till samhälle. I denna historieämnets omvandling kom också tyngdpunkten att läggas mer mot modern historia. Därigenom kom intresset för medeltidens politiska historia att minska rejält. Vilket dock ingalunda innebär att ämnet försvann helt och hållet. Men historiker blev alltmer tidigmodern- och modernhistoriker. Och medeltidshistorikerna kom att i allt större utsträckning intressera sig för sociala, ekonomiska och bebyggelsemässiga aspekter av det medeltida samhället. Den politiska historien har dock inte försvunnit och håller nu på att återvända.

Hur medeltida politik uppfattats har naturligtvis skiftat. Inte sällan har medeltida politiskt handlande analyserats och förklarats som styrt av en icke tidsbunden politisk rationalitet. Den politiska antropologin har ofta förutsatts vara mer eller mindre oföränderlig. Den sluga, målmedvetna och rationellt kalkylerande maktmänniskan var i princip inte annorlunda under medeltiden än under senare tider. Inte minst inom den kultur- och attitydhistoriska forskning som brukar gå under samlingsbeteckningen mentalitetshistoria har detta ifrågasatts, ibland på ett radikalt sätt. Inte minst betydelsefullt härvidlag var Norbert Elias' verk om civilisationsprocessen.¹

Medeltidens politiska historia har inte bara gällt att rekonstruera kon-

1. Frågan har i Norden främst diskuterats av Sverre Bagge, t. ex. i Bagge 2000.

kreta händelseförlopp och enskilda maktinnehavares bevekelsegrunder och syften. Det politiska systemets grundvalar och dess materiella förutsättningar har ofta behandlats och diskuterats; alltså egentligen relationen mellan staten och samhället. Detta perspektiv gjorde sig speciellt märkbart tidigt i Norge, inte minst till följd av marxismens tidiga intåg i historieforskningen där genom bland andra Halvdan Koht och Andreas Holmsen. Utifrån andra teoretiska koncept hade arbeten som Erik Lönnroths *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige. Studier över skatteväsen och länsförvaltning* (1940) och Aksel E. Christensens *Kongemagt og aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil unionstiden* (1945) ett stort inflytande och problemformuleringsinitiativ. Intresset har under senare tid gradvis förskjutits mot den politiska kulturen, kring själva ramarna och föreställningarna för det politiska handlandet, liksom de agerande gruppernas karaktär och sammansättning.²

Ett påfallande drag finns när det gäller studiet av Nordens medeltida politiska historia: den har huvudsakligen studerats utifrån ett nationellt eller nationalstatligt perspektiv. Komparativa ansatser saknas ingalunda, men oftast har – medvetet eller omedvetet – det unika i utvecklingen i ett enskilt rike, ofta betraktat som en föregångare eller förelöpare till de senare furste/nationalstaterna, betonats. Nationalstaten har oftast varit ramen. Sällan har exempelvis Kalmarunionen som union diskuterats, huvudsakligen har studier rört ett enskilt rikets ställning inom unionen. Likheter och skillnader med det övriga Europa har mer sällan diskuterats systematiskt när det gäller den politiska utvecklingen; förmodligen mindre än vad som varit fallet med sociala och ekonomiska förhållanden. Men generellt för uppfattningen om medeltiden torde vara ett implicit betonande av nordiska eller nationella särdrag i stället för att betrakta utvecklingen i ett komparativt perspektiv. Michael Gelting diskuterade dock denna fråga i en artikel 1988 och är härvidlag ett undantag. Utvecklandet av politiska institutioner och former i Danmark relateras där till den europeiska utvecklingen, och det påvisas såväl generella som specifika drag.³

Nordens europeisering när det gäller politikens former kan uppfattas som att det i de nordiska områdena växte fram ett ramverk för politiskt handlande som var kompatibelt och konkurrenskraftigt med omgivande politiska organisationer och system. Europeisering, inte minst själveuro-

2. Två nyligen utkomna svenska doktorsavhandlingar kan anföras som exempel: Peter Reinholdssons om resningar i senmedeltidens Sverige och Lars Hermansons om den politiska elitens skilda alliansformer i danskt 1100-tal. Reinholdsson 1998; Hermanson 2000.

3. Gelting 1988.

peisering var ett sätt att skapa kompatibla institutioner och föreställningar för kommunikation och representation med andra riken och stater. I detta ingår såväl skapandet, införandet och uppbyggandet av institutioner av administrativ och kontrollerande karaktär. Den politiska kulturen har till stora delar förmedlats utifrån in i de nordiska rikena. Kyrkan och kyrkliga institutioner har i stor utsträckning verkat förmedlande. Men den förmedlande politiska kulturen har också omvandlats och anpassats till inhemska förutsättningar och förhållanden. I många avseenden kan företeelser och organisationsformer ses som övertagna och importerade. Men i sin politiska kultur uppvisar de nordiska länderna, liksom naturligtvis alla områden, specifika särdrag. I allt väsentligt måste europeiseringen av de politiska formerna i de nordiska länderna ses som en själv-europeisering. Det var en inhemsk framväxande kungamakt och en ledande aristokrati som europeiserade sig själva. Nya former för kontroll av samhället, över gemenskaper, individer och – inte minst – de materiella resurserna tillägnades och skapade förutsättningar för nya former av maktutövning. Det var en inhemsk elit som i allt väsentligt omvandlade samhällena. Processerna i Norden involverade – till skillnad från vad som hände på andra sidan Östersjön i *Balticum* – aldrig erövring eller ockupation, även om en elitmigration, exempelvis under den mecklenburgiska regimen i Sverige, utan tvekan haft stor betydelse för introduktionen av politiska praktiker.⁴

Nordens politiska europeisering kan förstås utifrån tre skilda företeelser eller processer. I viss mening kan de sägas utgöra tre kronologiska, om än naturligtvis överlappande, faser. De kan karakteriseras som riks-, stats- och nationsbildning.

Riksbildning

Riksbildning kan reserveras för den utveckling som ledde fram till formandet av rikena som kungadömen och kan sägas omfatta i stort sett hela den tidiga medeltiden. Den har ofta behandlats och diskuterats i forskningen. Inte minst har detta gjorts i Norge, där det länge var väsentligt att fastställa från vilken tidpunkt det fanns ett norskt kungarike. Detta problem har diskuterats utifrån frågan om rikssamling.⁵ Även i Sverige och Danmark har diskussioner kring när ett samlat rike en gång växte fram funnits. Peter Sawyer har i två skilda verk diskuterat detta med sympto-

4. Kattinger 1998.

5. Se senast Krag 1995.

matiska titlar som *När Sverige blev Sverige* (1991) och *Da Danmark blev Danmark* (1988). För Sveriges del konstaterar Sawyer att riksbildningen var avslutad mot slutet av 1100-talet, under kung Knut Erikssons regeringstid. Kriteriet är att först då fanns en kungamakt som hade substantiell kontroll över såväl Svealand som Götaland.

Det väsentliga elementet i riksbildningen uppfattas som uppkomsten av rikena som territoriellt avgränsade enheter. Rike var tidigast en mer kvalitativ beteckning på en kungs eller annan maktinnehavares befogenheter, rättigheter och herravälde. Termen kom senare att glida över för att beteckna ett territorium; från att ha så gott som uteslutande kvalitativa konnotationer kom rike, latinets *regnum*, även att få kvantitativa. Rike, regnum, blev även ett område.

Från att en gång ha varit ett problem, där det i ett nationellt (eller nationalistiskt) perspektiv gällde att fastställa en tidpunkt från vilket ett norskt, danskt eller svenskt rike existerat, betonas numera det komplicerade och utdragna i denna process. Riksbildnings- eller rikssamlingsdiskussioner hade ett teleologiskt perspektiv: rikena i en geografisk eller territoriell mening låg och väntade på att bli enade. Vanligen har denna process sammankopplats med kristnandet, vilket skedde ungefär samtidigt. Kristnande (kristning) och riksenande (rikssamling) har varit ett flitigt brukat radarpar för att karakterisera övergången från vikingatid till tidig medeltid.⁶ Övergången till den nya religionen – eller snarast övergången från förkristen kult och social ritual till kristen tro och den politiska och sociala organisation som var förbunden med den samhällsomvandlingen. Kristnandet är naturligtvis en europeisering och inte minst tillkomsterna av ärkebiskops-sätena i Nidaros 1153 och Uppsala 1164 betydde även att Norge och Sverige kom att uppfattas som separata riken i ett europeiskt perspektiv.⁷

Gränserna som markerade rikena var emellertid inte något givet i det medeltida Norden. Under perioden kring år 1000 fanns potentialerna till ett rike runt Kattegat och Skagerack, vilket dock imploderade en bit in på 1000-talet.⁸ Under vissa perioder – inte minst under interna dynastikonflikter – delades kungariket upp och andra territoriella konstellationer kunde uppstå. Ett tydligt exempel på detta är hertig Erik Magnussons mellannordiska rike i början av 1300-talet, vilket i varierande omfattning kom att periodvis existera under 1300-talet.

6. Se t. ex. Andersen 1972.

7. Ämnet kristnande och statsbildning behandlades på det förra nordiska historiker mötet i Tammerfors 1997. Se Dahlbäck 1997.

8. Krag 1995.

Riksenhetligheten kunde ofta vara bräcklig, såsom under den »feudale epoken« i Danmarks historia.⁹ I ekonomiska, monetära och andra administrativa sammanhang var rikena sällan homogena. Detta har påpekats inte minst i svensk forskning.¹⁰

Statsbildning

Statsbildning kan uppfattas som en kontinuerlig, ständigt pågående process, vilken innefattar i sig såväl en produktion som reproduktion av makt. I sig finns olika teorier och kriterier för stat och statsmakt. Till skillnad från »rike« existerade egentligen inget statsbegrepp under medeltiden, åtminstone inte i Norden. Statsbildning används däremot ofta för att beteckna en kvalitativ omvandling av maktförhållanden och samhällets organisering.

Ofta har i forskningen framhållits den medeltida statens primitiva karaktär. I sig kan ifrågasättas om och när det utvecklades en statsmakt under medeltiden. Förekomsten av en stat under tidig- och även högmedeltid har ifrågasatts i modern, inte minst tysk, forskning. Den politiska kulturen under äldre medeltid var föga institutionaliserad och byggdes upp kring olika personella band, baserade på släktskap eller vänskaps- och trohetsband. »Förstatligt« contra statligt har setts som förhållandet mellan makt baserad på huvudsakligen relationer mellan individer och kollektiv (*Personenverband*) respektive institutioner. Statens och statsmaktens framväxt var därför en formalisering och reglerad hierarkisering av politisk makt.¹¹ De personella relationernas roll och en politik uppbyggd kring andra band än formaliserade, institutionaliserade och mer eller mindre hierarkiserade organisationer i den tidiga medeltidens Norden har uppmärksamats i studier av godarna på det »förstatliga« Island och i Danmark före det valdemariska kungadömet.¹²

Den amerikanske historikern J. R. Strayer har i ett omtalat arbete behandlat den medeltida staten i Västeuropa som ett förspel till den moderna staten. Staten kan enligt honom betraktas som »opersonliga, förhållandevis permanenta politiska institutioner, vilka möjliggör en viss grad av specialisering i politiska saker och sålunda ökar effektiviteten i den poli-

9. Christensen 1945, s. 68-178.

10. Andræ 1985; Jonsson 1985; Klackenbergs 1992.

11. Se inte minst Althoff 1990; Keller 1989.

12. Jón Viðar Sigurðsson 1999; Hermanson 2000.

tiska processen, institutioner som stärker den politiska identiteten hos gruppen«. ¹³ Den medeltida staten ses alltså i en moderniseringsperspektiv: i medeltidens politiska system skulle man kunna söka rötterna för den senare och moderna staten. Statens utveckling blir därigenom något självgenererande: den europeiska staten strävar efter en fullbordan, där den medeltida utvecklingen var ett förspel med mer eller mindre ofullgångna varianter av den senare starka staten. Detta ligger också nära Max Webers definition av stat som en samhällets organisation som inom ett givet definierat territorium mer eller mindre framgångsrikt strävar efter att utöva monopol på det legitima våldet. ¹⁴ Staten strävar efter ett monopol på krigs- och ordningsmakt, liksom på lagstiftning och rättsskipning. En liknande definition finns också inom den marxistiska traditionen. Här betonas att statsmaktens funktion är att reglera relationerna mellan olika mer eller mindre framväxande och antagonistiska klasser. Statens framväxt har därför ett klart och tydligt samband med uppkomsten av systematiska och regelbundna exploateringsförhållanden.

Statens framväxt kan därför i ett mer empiriskt sammanhang ses som uppkomsten av en formaliserad och hierarkisk maktstruktur. Detta byggde också på regelbundna överföringar av det som producerades till denna nya maktstruktur. Denna hierarki har emellertid inte bara omfattat kungamakten, utan även kyrkan och dess organisation. ¹⁵

Det finns två väsentliga omvandlingsperioder i det medeltida Norden i statsbildningsprocessen; de är faser då avgörande förändringar inträffade. Under högmedeltiden skedde vad som var politikens institutionalisering under högmedeltiden. Detta sker ungefär samtidigt i de nordiska rikena; tidigast i Danmark och med en viss markant eftersläpning i Sverige. I Danmark skedde denna konsolidering av den politiska makten huvudsakligen under Valdemarerna. ¹⁶ I Norge dateras denna process till utbyggnaden av kungadömet under 1200-talet efter de många inbördeskrigen och före unionsmonarkin med Sverige i början av 1300-talet. ¹⁷ I Sverige inträffade denna fas först mot slutet av 1200-talet. Magnus Ladulås' regeringstid (1275-1290) kan ses som den avgörande perioden. Administration och mer eller mindre regelbundna kanslier uppkom. Skriftligheten kom att få en stor betydelse för utövandet av politisk makt. Skatter infördes. Politiska instanser, råden, vid sidan av kungen utvecklades. I sig kan det

13. Strayer 1970, s. 10.

14. Weber 1983, s. 38ff.

15. Bagge 1986; Lindkvist 1988.

16. Riis 1977.

17. Se inte minst den syntes som finns i Helle 1964.

finnas en tendens att utifrån senare tiders förhållanden alltför mycket betona det institutionaliserade och formaliserade i denna högmedeltida utveckling. Rikenas ledning, den högsta politiska makten, blev emellertid något mer än kungens person och hans hushåll och hird. Samtidigt som kungarna kom att formellt, ideologiskt och representationsmässigt skilja sig från andra stormän. Denna övergång har behandlats av Sverre Bagge i hans studie av skillnaderna mellan Sverres sagas och Håkon Håkonssons sagas kungar, alltså utvecklingen från de kungar som baserade sin ställning på ett krigsledarskap till de som ideologiskt och institutionaliserat – genom kyrkan – legitimerade sin ställning som monarker. Håkan Håkonsson framställdes som en europeisk *rex iustus*. Aristokratin och den övriga politiska eliten bestående av toppen av den klerikala hierarkin inordnades i statsmakten och relaterades till kungamakten.

Om riksbildningen innebar – med vissa modifikationer – att kungarna blev förhållandevis väl erkända inom givna territorier – dvs. att kristna kungariket i en allmän europeisk mening växte fram – kom den transformerande statsbildningsprocessen under högmedeltiden att främst innebära att en statsmakt, med kungamakten som centrum, utvecklade ambitionerna på att skaffa sig monopol på det legala våldet. Det skedde genom att privilegier för den världsliga aristokratin relaterades till rusttjänst. Den äldre formen av krigsorganisation, ledungen, var ett arv från vikingatidens ekonomiska tributsystem och den politiska kultur som därmed var förknippat med den, kom i åtminstone Danmark och Sverige förmodligen relativt sent under kungamaktens kontroll. Kontroll över skepp och dess manskap låg förmodligen i händerna på lokala och ofta konkurrerande maktinnehavare.¹⁸ I Norge kom ledungen att spela en mer betydelsefull militär roll och existerade längre fram i tiden. Detta föranledde i sig ett närmare samarbete mellan kung och allmoge i Norge än i de övriga rikena. Det »nya« rytteriet och det system av befästa hus och borgar som etablerades under högmedeltiden i framför allt Danmark och Sverige var en grundläggande förutsättning för en »europeiserad« statsmakt.

En annan viktig aspekt av tendensen att söka monopolisera det legala var den omfattande lagstiftningen samt reglerandet och kontrollerandet av rättsskipningen. I den politiska ideologi som utvecklades i det högmedeltida Europa var kungarnas kanske främsta uppgift att upprätthålla rättvisan och lagstiftningen. Det var genom lagstiftning som kungamakterna befäste sina positioner. Att genom lagstiftning stävja våldet blev tidigt en av kungarnas viktigaste uppgifter; den tidigaste lagstiftningen, såsom eds-

18. Lund 1996; Lindkvist 1988, s. 63-72.

öreslagarna i Sverige, är ett viktigt exempel på detta. Det vände sig främst mot den elit som utövade ett av kungamakten ej sanktionerat våld.¹⁹ I sig har förekommit en omfattande debatt i vilken utsträckning som de nordiska lagarna återspeglar inhemska, äldre rättsedvänjor eller om de i allt väsentligt är resultatet av en reception av främmande, dvs. europeisk, rätt.²⁰ Den sista ståndpunkten har framförts framför allt av Elsa Sjöholm.²¹ Problemet bör emellertid kanske formuleras som att det var en interaktion. I statsbildningsprocessen har de främsta utövarna av den politiska makten europeiserat sig genom just själva lagstiftningen, genom det skriftliga nedtecknandet av lagar. Här har i varierande, men generellt sett i kronologiskt tilltagande utsträckning en europeisering skett, dvs. principer, normer och föreställningar har importerats. Men allt detta har naturligtvis anpassats och modifierats efter existerande samhällsförhållanden.

Legitimeringen av kungadömet och den samhällsordning som förändrades i statsbildningsprocessen var också markant. Det var det europeiska kungadömet av Guds nåde som skulle introduceras. Kungaspeglarna från Norge och Sverige kan framhållas som konkreta exempel på denna viktiga aspekt av europeiseringsprocessen. Den svenska kungaspeglarna, *Um styrilse konunga ok höfdinga*, är en kompilatorisk översättning av Ægidius Romanus, troligen tillkommen för Magnus Erikssons hov.²² Den norska kungaspeglarna, ungefär ett sekel äldre än den svenska motsvarigheten, är i sig ett mer originellt verk från troligen senare delen av Håkon Håkonssons regeringstid. Där företräds, som Sverre Bagge påvisat, en världslig uppfattning av att kungen har sitt ämbete direkt från Gud och att arvriket är den bästa styrelseformen. En klart uttalad teori om staten framträder. Det var fråga om reception av ett idégods och i den meningen ett uttryck för en europeisering. Verket vittnar dock om ett medvetet recipierande av ideologi, väl anpassat till den politiska situationen i Norge.²³

Kulturellt och ceremoniellt har såväl de kungliga hoven som den till kungamakten relaterade aristokratin markerat sin ställning gentemot resten av samhället. Riddaren och den höviska kulturen gjorde sin entré i Norden. Detta var ett övertagande av kulturella former och uttryck som tjänade den politiska funktionen av samhörighet inom en elit, men som därigenom på ett mer markant sätt markerade exkludering gentemot de

19. Se framför allt Fenger 1971.

20. Se forskningsöversikten i Norseng 1987; se även t. ex. Fenger 1983; Fenger & Jansen 1991; Hørby 1997; Lindkvist 1997.

21. Sjöholm 1988.

22. Moberg 1983; Nordberg 1995, s. 137-155.

23. Bagge 1987.

som stod utanför. Receptionen av den höviska kulturen i de tre nordiska kungarikena har nyligen diskuterats och belysts allsidigt av Herman Bengtsson. Här kan i såväl litteratur som bildkonst visas hur relativt snabbt och momentant denna kultur introducerades, samtidigt som den naturligtvis kom att anpassas efter inhemska förhållanden.²⁴ Den höviska kulturen anammades snabbt, men den var förbehållen den elit som huvudsakligen utövade statsmaktens funktioner eller var nära förbunden med den. Denna importerade europeiska kultur har alltså medverkat till att rang- och ståndsskillnader markerades skarpt.

En annan vändpunkt, eller förändringsfas i politikens former, är de centraliseringstendenser som gjordes under den tidiga Kalmarunionen av kungamakten under Margareta och Erik av Pommern. Periodens politiska kultur kan beskrivas som absolutistisk. Inte minst i den senaste stora studien av den tidiga unionstiden, av Eldbjörg Haug, betonas de systematiska och till större delen framgångsrika försöken att stärka statsmakten. Därvidlag har tendenserna till centralisering byggt på olika institutioner och traditioner i de skilda rikena.²⁵ Den kan i vissa avseenden betraktas som en föregångare till de mer framgångsrika tendenserna till absolutistisk och centraliserande statsmakter på 1500-talet.

Under den senare perioden imploderade emellertid denna starka unionsmonarki. Sverige och Norge kom att gå ett slags särskilda, men olika vägar, delvis därmed markerande skilda utvecklingar av den politiska europeiseringen. Detta berodde på att unionsmonarkerna ofta kom att vara fysiskt frånvarande. I Sverige kom aristokratin och rådet att inneha den väsentliga politiska makten. För senare delen av 1400-talet, under riksföreståndarskapets glansperiod, har Sverige betecknats som en aristokratisk republik.²⁶ Det svenska riksrådet kom periodvis att ensamt företräda riket som en politisk organisation under de ofta kungalösa eller åtminstone kungasvaga perioderna. Det var en liten ledande elit som till stora delar mobiliserade en politisk riksidentitet. Även om denna elit som utgjorde riksrådet kunde vara svår att avgränsa. Riksrådet skulle egentligen enligt landslagen bestå av tolv medlemmar, men kunde också vidgas i inte helt definierade kretsar.²⁷ I sig var detta kollektiva maktinnehav som artikulerades under senmedeltiden en motsvarighet till de starka koncilieristiska huvudströmningarna i senmedeltidens europeiska politiska tänkande. I

24. Bengtsson 1999. Angående kungarnas representativa offentlighet, se Monclair 1995.

25. Haug 1996.

26. Schück 1984.

27. Schück 1985b.

Danmark kom riksrådet att i stor utsträckning företråda riket inför kungen. Detta kan, som Jens E. Olesen gör, tolkas som en aristokratisering av politiken. De större danehoffen försvann. Politiken på riksnivå blev alltmer exklusiv.²⁸

I Norge kom däremot den politiska eliten att reduceras starkt rent numerärt under senmedeltiden; detta främst som följd av agrarkrisen, vilket reducerade den ekonomiska basen. Förutsättningarna för att upprätthålla en politisk elit försvann. I Norge kom kyrkan att mer framträda som statsbärande representant för riket och de politiska institutionerna. En grund som grundlades eller befästes under Margareta som byggde upp sin ställning där i samarbete med kyrkan.

Under senmedeltiden förändrades den politiska arenan delvis. Å ena sidan kan hävdas att det skedde en aristokratisering av politiken, åtminstone i Sverige och Danmark. Agrarkrisen skapade en polarisering inom aristokratin. Å andra sidan har andra grupper kommit att få en politiskt viktig roll. Inte minst gällde detta i Sverige. Allmogen, varmed avsågs något varierande och opreciserat, vanligen dock en blandning av bönder, bergsmän och borgare, framträdde som aktiva politiskt och som påtryckningsgrupper. Inte minst i de interna uppgörelserna inom den svenska aristokratin kunde politisk agitation vara viktig att föra bland allmogen.

Politisk historia har oftast haft fokus på ett riksplån. Aktörsperspektivet har riktats in på kungamakten och den snäva politiska eliten. Den tendensen är kanske främst märkbar i Danmark och Sverige. Samspelet mellan centralmakt och lokalsamhälle är däremot naturligtvis ett viktigt område som har uppmärksamats mer i Norge, liksom kanske även de lokala politiska organisationsformerna. Här bör väl främst Steinar Imsens studier av kommunalismen framhävas.²⁹

I framför allt svensk forskning finns också en diskussion om riksdagens uppkomst och framväxten av ständerförsamling. I vissa länder i Väst-europa kom sådana att mer eller mindre institutionaliseras och permanentas. I ett jämförande europeiskt perspektiv har Herman Schück visat att de möten som betecknats som riksdagar inte var formaliserade och att de saknade en i förväg bestämd kompetens. De var tillfälliga möten och det fanns ingen ordning hur deltagarna skulle utses. De var mer av ad hoc församlingar.³⁰ På detta område uppvisade alltså den europeiserande statsbildningsprocessen en mindre grad av institutionalisering.

28. Olesen 1994.

29. Imsen 1990.

30. Schück 1985a.

En av de viktigaste förutsättningarna för introduktionen av och anpassningen till en europeisk politisk kultur var naturligtvis den ekonomiska basen. Den politiska europeiseringen hade sina förutsättningar i en socio-ekonomisk omvandling av samhället, en omvandling som i sig också kan betecknas som en europeisering. Denna omvandling innebar bland annat möjligheterna – administrativt, ideologiskt – att utnyttja de materiella och personella resurser som fanns i samhället. Skatters och andra avgifters införande var såväl en grund för som en konsekvens av statsbildningsprocessen. Skattesystemet uppkom under högmedeltiden i de nordiska länderna, framför allt under loppet av 1200-talet. Ett äldre skattesystem existerade under riksbildningsprocessen (och kanske tidigare) genom tagandet av tributer utanför det egna territoriet. I detta avseende var den framväxande och riksbyggande kungamakten i Danmark mer framgångsrik än sina övriga nordiska motsvarigheter; danegelden i England kan betraktas som ett osedvanligt lyckat exempel på tributtagande. Även det tidiga norska kungadömet hade delvis en liknande materiell bas. Det fanns de specifika skattländerna på öarna i väster ute i Nordatlanten, liksom tributer från samer och fångstfolk i norr. Den tidigare riksbyggnaden och konsolideringen av de danska och norska kungadömena än svenska motsvarigheter kan förklaras – delvis – av att i det som skulle bli Sverige fanns mindre substantiella möjligheter till tributtagande i utanförliggande områden.

Europeisering innebar i en mening också att en tilltagande del av det som producerades tillägnades genom avgifter av skilda slag till icke direkt produktiva ändamål, för att upprätthålla de institutioner och sociala strukturer som var förknippade med statsbildningsprocessen.

I en snäv mening kan skatter definieras som de avgifter som utgick till statsmakten, varmed då vanligen avses de med kungamakten förknippade institutionerna. Skatter och avgifter utgick också till de kyrkliga institutionerna. Samtidigt som skatteväsendet i denna vida mening uppkom blev också den medeltida godsekonomin dominerande; alltså det system som innebar att de stora jordinnehaven hos – andliga såväl som världsliga – storgodsägare huvudsakligen drevs med hjälp av beroende, men fria, bönder: leiglingar, landbor, fæstere, vilka var ränte- eller avgiftspliktiga.

När det gäller den egentliga beskattningen fanns en mängd olika regionala och nationella skillnader. I de statsmakter som utvecklades i de nordiska rikena uppstod aldrig enhetliga skattesystem. Den kyrkliga beskattningen, framför allt tioden, var, trots vissa regionala skillnader, förhållandevis enhetlig i Norden och den har utan tvekan införts genom förmedling från främmande förhållanden. Detta ledde exempelvis till vissa

specifika särdrag i framför allt de områden där åkerbruket inte var den dominerande näringsgrenen.

Medan vissa västeuropeiska länder uppvisar en betydande modernitet i skattesystemen redan under tidig eller högmedeltid, det gäller exempelvis England, Frankrike och Kastilien, var skattesystemen i alla de nordiska kungarikena mer arkaiska och varierade. När de nordiska skattesystemen permanentades var det genomgående i form av avlösningar av äldre typer av prestationer och skyldigheter. Dessa brukar sammanfattas som gästning, gæsteri, veitsla respektive ledung, dvs. den militära skyldigheten. När det gäller den militära förpliktelsen har framförts uppfattningen att den som en förpliktelse till en kungamakt är relativt sen.³¹ Den bygger på äldre former av stormäns (eventuellt även biskopars) överhöghet och kontroll över militära uppbåd, vilka under 1200-talet fiskaliserades av kungamakten.

Gästningen och rätten att kräva gästbud, vilket egentligen veitslan innebär, är också förknippad med en primitivare form av kungadöme, där den representativa offentligheten spelade den mest betydelsefulla rollen som maktlegitimering.

Här finns påfallande likheter med flera nordeuropeiska kungadömen under den tidiga medeltiden, inte minst med de angel-saxiska.

En svårighet med skatterna var den förvaltningsmässiga. Den administrativa apparat som flera av de större västeuropeiska kungadömena utvecklade, förefaller ha saknats i Norden. Ansvaret för beräkning av de enskilda hushållens skatter och deras fördelning har till stora delar vilat på skattedragarna själva. Lokalsamhällets organisationer, bygdelag, häraden, socknarna, har, åtminstone i Sverige, administrerat skatterna. Den kungliga, världsliga administrationen var som regel mer rudimentär än den som stod de stora kyrkliga institutionerna till buds. Detta gjorde att kontrollen över skattbetalarna och den produktion som skulle exploateras var betydligt mindre för företrädare för statsmakten än för andliga institutioner.

Vissa exempel finns på översiktliga inventeringar av kungamaktens resurser och rättigheter. Kung Valdemars jordebok från 1230-talet med dess skilda listor har varit föremål för många undersökningar. Men den har alltså tillkommit delvis med syftet att vara ett finansiellt överslag. Ett annat betydelsefullt exempel är den »jordebok« som tillkom 1413 och som bevarats genom register från 1600-talet, »Erik av Pommerns jordebok«.³²

Få räkenskaper finns bevarade från uppbörd av skatter under medeltid.

31. Lund 1996.

32. Odén 1955, s. 34-46.

Inte minst genom utländska fogdar har stundom främmande och kanske mer avancerade former av räkenskapsföring – och därmed kontroll av bondebefolkningen – introducerats. Det gäller exempelvis de räkenskaper som fördes för den mecklenburgiske riddaren Raven von Barnekow av hans förvaltning av Nyköpings fögderi och vissa andra områden på 1360-talet.³³

Ett påfallande drag är dominansen av en domänekonomiprincip i skatteväsen och de statliga finanser. Kungarna skulle leva av sitt eget gods, såsom Uppsala öd i Sverige. I alla de nordiska kungarikena kom extra-skatteer att vara en grundstomme i finanserna, för att hålla trupper, borgar och befästa hus. Här har i Danmark och Sverige tillämpats ett likartat system som i tyska stater, inklusive Tyska Orden.³⁴ I framför allt Sverige skapade dock ett etablerat bevillningsinstitut i händerna på aristokrati och kyrka stora och permanenta finansiella svårigheter, liksom också en grundläggande politisk instabilitet.

Skillnaderna mellan de nordiska kungarikena under unionstiden har understrukt. I Norge kom slottslän att uppstå först sent under medeltiden. Den odlade arealen var där mindre; den beskattningsbara produktionen var av ringare omfattning. I Danmark kom den statliga beskattningen att vara mer centraliserad och mer monetariserad än i Sverige. I Sverige fanns ingen statsmakt som hade en central kontroll över län och potentiella skatteresurser. Fiskalt blev Sverige ytterst decentraliserat. Under den slutande medeltiden har riksföreståndarna, vilka till gagnet om än ej till namnet utövade kungamakten, fiskalt (och militärt) endast kontrollerat en mindre del av riket. Detta gör att det skattesystem som fanns i slutet av 1400-talet i Danmark, med Norge och hertigdömena, framstod som mer europeiskt och modernt än det svenska.³⁵

Nationsbildning

Nationsbildning under medeltiden? Nation och nationalism är naturligtvis begrepp och företeelser som framför allt förknippas med framväxten av det industriella medborgarsamhället, där nationalismen var identitetsskapande. Nation är som begrepp en konstruktion, naturligtvis, och har naturligtvis varierat. Emellertid har problemet om en nationalism före natio-

33. Fritz 1994, s. 24-28.

34. Poulsen 1995, s. 113.

35. Poulsen 1995, s. 115-116.

nalismen ofta rests. Även om ett allmänt omfattande nationsmedvetande aldrig existerade och utvecklades under medeltiden har ändå inom vissa politiskt ledande skikt i de territoriella furstestaterna frammanats och åberopats en samhörighet och identitet. Därvidlag har ofta framhållits ett gemensamt ursprung och härstamning. Inte minst nationalhelgon har stundom givits en viktig funktion för att legitimera ett kungarike och för att skapa och frammana en identitet.

I Norden har frågan om förekomsten av nation och nationell identitet under medeltiden rests i olika studier. Peter Reinholdsson har exempelvis i sin avhandling diskuterat förekomsten av en protonationalism i Sverige under senmedeltiden.³⁶ Det nationsmedvetande som existerade var till skillnad från den »egentliga nationalismen« som regel begränsad till vissa grupper. Medvetenheten om en egen nation som något från andra skilt fanns mer eller mindre latent och kunde ofta mobiliseras i samband med politiska kriser.³⁷ Kåre Lunden har diskuterat förekomsten av en nationell identitet i det medeltida Norge och framför goda argument för att en sådan utvecklades under högmedeltiden. Denna känsla av identitet fanns naturligtvis främst hos aristokratin, men troligen var den även spridd bland bönderna. Utifrån den norröna litteraturen kan han påvisa att det skedde en tydlig övergång att identifiera kungamakten med det norska riket och att det specifikt »norska« ofta framhålls.³⁸ En viss form av nationsmedvetande, mer eller mindre väl och tydligt artikulerat, existerade därför under medeltiden. Föreställningar om det egna riket och den egna nationen kunde ibland spridas och användas i agitatoriskt syfte bland vidare samhällslager. Det fanns ett behov av att betona samhörighet och identifikation, ett behov som kunde artikuleras i Sverige och Norge under unionstidens konflikter.

Detta nationsmedvetande tog sig olika uttryck i olika länder i Europa.³⁹ Inom Norden fanns stora skillnader. Ett vanligt uttryck var att betona ett gemensamt ursprung och ett gemensamt förflutet. Den medeltida historiskrivningen har därför haft en betydelsefull identitetsskapande roll. Geoffrey av Monmouths historia om Britanniens kungar brukar framhållas som ett tidigt och viktigt exempel. I Norden uppkom en stor historiskrivning under den tidiga medeltiden; framför allt under den period då politiken institutionaliserades och behov fanns för att – åtminstone elitärt

36. Reinholdsson 1998.

37. Dahlerup 2000.

38. Lunden 1995; se även Bagge 1995.

39. Se exempelvis för en översikt Guenée 1985, s. 50-65.

– legitimera kungarikena som gemenskaper. Saxo Grammaticus' *Gesta Danorum* kan ses som ett mycket klart europeiskt exempel på en identitetsskapande historieskrivning och denna kan kanske betraktas som ett utslag av en tidig form av elitnationalism. De politiska, legitimerande syftena är uppenbara. Här finns framhävandet av Danmark som *patria*. Den norröna litteraturen med kungasagorna är ett mer omfattande komplex men där det identitetsskapande syftet naturligtvis är framträdande för kungadömet i sig och/eller Norge som ett kungarike.

I Sverige saknas denna form av tidig historieskrivning. Orsakerna härtill kan naturligtvis diskuteras. En konsekvens är i alla fall att en elitnationalism länge var svagare i Sverige än i de två andra kungarikena. Det första riktiga exemplet på svensk historieskrivning är egentligen Erikskrönikan, i allt väsentligt dock huvudsakligen en dynastisk legitimering.

En nationell ursprungsmyt skapades i Sverige under senmedeltiden. Sent under medeltiden kom så i Sverige en storslagen latinsk historieskrivning med Ericus Olai och hans *Chronica regni Gothorum*, troligen från 1460- och 70-talen. I den kom det nationella perspektivet att framhävas. Svenskarnas ursprung från goterna framhävs; ingen i och för sig ny idé. Föreställningen hade lanserats av växjöbiskopen Nils Ragvaldsson i sitt rangstridstal på konciliet i Basel, där Sverige som goternas urhem framfördes med stor emfas. Främlingsfientligheten är också framträdande; tendensen riktar sig mot unionen.⁴⁰

Mobiliseringen av en svensk identitet kommer sent under medeltiden. Den kan dateras till tiden för Engelbrektsfejden. Då fanns ett behov för en politisk elit att betona det svenska gentemot den unionskung som man reste sig mot och avsatte. Det svenska riksrådet kom att kollektivt utöva rikets styrelse. Ett rikets sigill anskaffades, vilket pryddes med den svenske helgonkungen. I denna kamp hade man behov av nationella symboler. Här har då Erik den helige kommit till användning. I sig kan man säga att det var först under senmedeltiden som han blev ett svenskt rikshelgon.⁴¹

Skillnaden gentemot framför allt Norge är tydlig. Olav den helige och den kult som uppstod efter honom snabbt efter martyrdöden vid Stiklestad kom att bli legitimerande för dynastin, för kungadömet och för en norsk identitet. Olav var, liksom exempelvis den böhmiske Vaclav, ett av de mest lyckade exemplen i Europa på identitetsskapande nationella symboler.

40. Losman 1970, s. 196-226; Ferm 1993.

41. Ahnlund 1954.

Avslutning

Riksbildning, statsbildning och nationsbildning i Norden är omdiskuterade frågor. Det finns anledning att ständigt ifrågasätta dessa termer, liksom att på nytt problematisera dem. Ofta finns etablerade föreställningar och uppfattningar som styr vårt tänkande och sätt att ställa frågor. Vad gäller dessa processer finns stora skillnader inom Norden, både vad gäller kronologi och innehåll. Norden är ett minst lika problematiskt begrepp som Europa. I Sverige var riksbildningen en mer besvärlig och långsam process än i de övriga två kungarikena. Den svenska statsbildningsprocessen uppvisar också en kronologisk eftersläpning, och de ideologiska och identitetsskapande uttrycken för ett rike är svakare. Men alla de regionala nordiska särdragen var variationer på ett övergripande europeiskt tema.

Litteratur

- Ahnlund, Nils: »Den nationella och den folkliga Erikskulten«, Bengt Thordeman (ed.), *Erik den helige. Historia, kult, relik*, Stockholm 1954, s. 109-154.
- Althoff, Gerd: *Verwandte, Freunde und Getreue. Zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im früheren Mittelalter*, Darmstadt 1990.
- Andersen, Per Sveaas: *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130*, Oslo 1972.
- Andræ, Carl Göran: »Några tankar kring sädesmått, mynträkning och riksenande i Sverige«, *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schüeck*, Stockholm 1985, s. 33-47.
- Bagge, Sverre: »Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen«, *Historisk tidsskrift*, 1986, s. 145-197.
- Bagge, Sverre: *The political thought of the King's mirror*, Odense 1987.
- Bagge, Sverre: »Nationalism in Norway in the Middle Ages«, *Scandinavian journal of history*, 20, 1995, s. 1-17.
- Bagge, Sverre: *From gang leader to the Lord's anointed. Kingship in Sverris saga and Hákanar saga Hákanarsonar*, Odense 1996.
- Bagge, Sverre: »Det politiske middelaldermennesket«, *Holmgang. Om förmoderne samfunn. Festskrift til Kåre Lunden*, Oslo 2000, s. 227-241.
- Bengtsson, Herman: *Den höviska kulturen. En konsthistorisk undersökning*, Stockholm 1999.
- Christensen, Aksel E.: *Kongemagt og aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil unionstiden*, København 1945.
- Dahlbäck, Göran (ed.): *Kyrka – samhälle – stat. Från kristnande till etablerad kyrka*, Helsinki 1997.
- Dahlerup, Troels: »Omkring en dansk identitetsfølelse i middelalderen«, Per Inges-

- man & Bjørn Poulsen (eds.), *Danmark og Europa i senmiddelalderen*, Århus 2000, s. 30-38.
- Fenger, Ole: *Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret*, København 1971.
- Fenger, Ole: *Gammeldansk ret. Dansk rets historie i oldtid og middelalder*, København 1983.
- Fenger, Ole & Chr. R. Jansen (eds.), *Jydske lov 750 år*, Viborg 1991.
- Ferm, Olle: »När och för vem skrev Ericus Olai sin Chronica regni Gothorum?«, *Lychnos*, 1993, s. 151-167.
- Fritz, Birgitta: *Raven van Barnekows räkenskaper för Nyköpings fögderi 1365-1367*, Stockholm 1994.
- Gelting, Michael: »Europæisk feudalisme og dansk 1100-1200-tal«, *Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*, Århus 1988, s. 3-17.
- Guenée, Bernard: *States and rulers in later medieval Europe*, engelsk över., Oxford 1985.
- Haug, Eldbjörg: *Provincia Nidrosiensis i dronning Margretes unions- og maktpolitikk*, Trondheim 1996.
- Helle, Knut: *Norge blir en stat 1130-1319*, Oslo 1964.
- Hermanson, Lars: *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*, Göteborg 2000.
- Hørby, Kai: »Church and state in medieval and modern Denmark. The legal issue«, Antonio Padoa-Schioppa (ed.), *Legislation and justice*, Oxford 1997, s. 197-208.
- Imsen, Steinar: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagböte til Kristian Kvart*, I: *Middelalderen*, Trondheim 1990.
- Jón Viðar Sigurðsson: *Chieftains and power in the Icelandic commonwealth*, Odense 1999.
- Jonsson, Kenneth: »Mellan vikingatid och medeltid. Uppkomsten av den medeltida myntningen i Sverige«, *Hikuin*, 11, 1985, s. 189-206.
- Kattinger, Detlef: »Die europäischen Mächte in der dynastischen Politik nordeuropäischer Herrscher vom 12. bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts«, *Culture clash or compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea area 1100-1400 AD*, Visby 1998, s. 268-291.
- Keller, Hagen: »Zum Charakter der 'Staatlichkeit' zwischen karolingischer Reichsreform und hochmittelalterlichen Herrschaftsausbau«, *Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster*, 1989, s. 248-264.
- Klackenberg, Henrik: *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige*, Lund 1992.
- Krag, Claus: *Vikingtid og rikssamling 800-1130*, (Aschehougs Norgeshistorie, 2) Oslo 1995.
- Lindkvist, Thomas: *Plundring, skatter och den feudala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*, Uppsala 1988.

- Lindkvist, Thomas: »Law and the making of the state in medieval Sweden. Kingship and communities«, Antonio Padoa-Schioppa (ed.), *Legislation and justice*, Oxford 1997, s. 211-228.
- Losman, Beata: *Norden och reformkonsilierna 1408-1449*, Göteborg 1970.
- Lund, Niels: *Lid, leding og landeværn. Hær og samfund i Danmark i ældre middelalder*, Roskilde 1996.
- Lunden, Kåre: »Was there a Norwegian national identity in the Middle Ages?«, *Scandinavian journal of history*, 20, 1995, s. 19-33.
- Lönnroth, Erik: *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige. Studier över skatteväsen och länsförvaltning*, Göteborg 1940.
- Moberg, Lennart: »Konungastyrelsen – en medeltida handledning i statskonst och goda seder«, *Saga och sed*, 1983, s. 21-31.
- Monclair, Hanne: *Forestillinger om kongen i norsk middelalder gjennom ritualene og symbolene rundt ham*, Oslo 1995.
- Nordberg, Michael: *I kung Magnus tid. Norden under Magnus Eriksson 1317-1374*, Stockholm 1995.
- Norseng, Per: »Lovmaterialet som kilde til tidlig nordisk middelalder«, Gunnar Karlsson (ed.), *Kildene til den tidlige middelalders historie. Rapporter til den XX nordiske historikerkongres Reykjavik 1987*, Reykjavik 1987, s. 48-77.
- Odén, Birgitta: *Rikets uppörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet*, Lund 1955.
- Olesen, Jens E.: »Erik af Pommern og Kalmarunionen. Regeringssystemets udformning 1389-1439«, Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (eds.), *Danmark i senmiddelalderen*, Århus 1994, s. 143-165.
- Poulsen, Bjørn: »Kingdoms on the periphery of Europe: the case of medieval and early modern Scandinavia«, Richard Bonney (ed.), *Economic systems and state finance*, Oxford 1995, s. 101-122.
- Reinholdsson, Peter: *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala 1998.
- Riis, Thomas: *Les institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332*, Odense 1977.
- Sawyer, Peter: *Da Danmark blev Danmark*, (Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, 3) København 1988.
- Sawyer, Peter: *När Sverige blev Sverige*, Alingsås 1991.
- Schück, Herman: *Rikets brev och register: Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten*, Stockholm 1976.
- Schück, Herman: »Sweden as an aristocratic republic«, *Scandinavian journal of history*, 1984, s. 65-72.
- Schück, Herman: »Riksdagens framväxt: tiden intill 1611«, *Riksdagen genom tiderna*, Stockholm 1985, s. 7-57 (1985a).
- Schück, Herman: »I Vadstena 16 augusti 1434. Till frågan om rikets råd under Erik av Pommern«, *Historisk tidskrift*, 1985, s. 266-284 (1985b).
- Sjöholm, Elsa: *Sveriges medeltidslagar. Europeisk rättstradition i politisk omvandling*, Lund 1988.

Strayer, Joseph R.: *On the medieval origins of the modern state*, Princeton 1970.

Weber, Max: *Ekonomi och samhälle. Förståelsesociologins grunder*, 1, svensk övers., Lund 1983 (orig. 1922).

Summary

The article treats the forms of political history. Political history has for a long period dominated the studies of the historians of the Middle Ages in Scandinavia. Political history has often been studied from the perspective of the later national state. In this article the Europeanization of Scandinavia from a political perspective is discussed. The analysis could be differentiated into a study of the formation of a kingdom (a *regnum*), a state and a nation. From the eleventh century up to the thirteenth century Christian kingdoms became established in Denmark, Norway and Sweden. The formation of a state implied the formation of a more permanent lordship. The study of state formation has stressed the institutional and constitutional development. The establishment of the royal councils might, e.g. be regarded as an adaption of a more general political culture. The agents in the state formation has often been regarded as the Church and the kingship, sometimes in collaboration, sometimes in conflict. The active role of an aristocracy in the state formation has been underlined by modern research, especially in Norway and Sweden. The formation of a nation was rudimentary in the Middle Ages, but the political arena was widened, especially in late medieval Sweden where the peasantry became an important military pressure group. In the Late Middle Ages some form of proto-nationalism evolved in Scandinavia, as in entire Europe.

Literacy

A Precondition for the Europeanisation of the Scandinavian countries?

Arnved Nedkvitne

In a discussion of the »Europeanisation« of Scandinavia in the Middle Ages, literacy will have to be a central theme. Communication between Scandinavia and the rest of Europe was mostly written. Literacy was also important for great organisations or networks within Scandinavia, both as a means of communication and as a means of storing knowledge.

How important was literacy for the construction of church, state and an international trading network in Scandinavia between Christianisation and Reformation? This will be the subject of a book which hopefully will appear shortly. Here a limited but central part of this problem will be discussed, the Church in the High Middle Ages (c. 1150-1350). The Church was the most literate organisation in Scandinavia in this period, and the first organisation which had as its explicit purpose to include Scandinavia in a European »community«. The following discussion will be concentrated around two problems:

- The interaction between literacy and oral communication in the church organisation.
- Literacy as a precondition for the »Europeanisation« of the Scandinavian churches and Scandinavian society in the Middle Ages.

The reformed church and the new uses of administrative literacy in the twelfth century

Before the Gregorian church reform reached the Nordic countries c. 1150/1200, it is difficult to draw a line between the State's and the Church's administration and literacy. The king was in practice head of the Church, and the pope showed that he accepted this fact by addressing letters concerning church affairs to him. The clergy manned the king's chancery.

The Gregorian church reform was spread all over Europe from the pa-

pal curia. The creation of the Danish archbishop's see (=province) in 1103/4, the Norwegian in 1153 and the Swedish in 1164 meant that the three countries established direct links to Rome. The development of church organisations according to the Gregorian model started first in Denmark with the other two provinces following suit.¹ The reformed church organisations were characterised first by being independent from the State, secondly by their close links to the papal curia.

To what degree were the international connections and internal church organisations in the Nordic countries based on the systematic use of literacy?

The bishops communicated with the lower clergy orally through visitation and synod

The basic unit in the church organisation was the diocese or bishopric. Permanent dioceses with cathedrals in Scandinavia were created in the eleventh century, in a period when literacy still was in its beginnings. Many oral procedures established then continued in the following centuries.

In Norway and on Iceland the bishop and the parish priests of the diocese originally met at the annual *thing* assemblies (»lagting«) where representatives of the peasant community and the king also were present. But in the late twelfth century the diocesan synods developed as specialised assemblies.² They were held every year in the cathedral, lasting three days. In Sweden all parsons of the diocese were obliged to attend with the exception of those needed to keep a minimum of religious services at the parish churches. In the provinces of Lund and Nidaros there was a representative system. Here conflicts between clergy were dealt with through formal jurisdiction if necessary. Ordinances and laws from king or church authorities were made known or repeated to the priests. Practical information could also be given, like the date of Easter Day that year.³

In the earliest period the communication at the synod was probably purely oral. The bishop could administer his diocese orally through synods and visitations. But during the thirteenth century written documents

1. Koch 1950, pp. 121-136; Nilsson 1998, pp. 142-150.

2. Dahlerup 1993, pp. 139-140; KLNLM »Synode«.

3. KLNLM »Synode«; Pernler 1999, p. 26; Dahlerup 1983, pp. 34-35.

became increasingly important.⁴ Much of the information given was documents read aloud, and important judgements and orders were written down by those it concerned. Communication at visitations and synods c. 1300 was both oral and written.

The bishop was also obliged to visit the parish churches of his diocese every third year. The bishops largely fulfilled their duties in this respect, but the frequency of their visitations is difficult to judge. At these visitations the bishop made stops at a few main churches, each time for two to four nights.⁵ The local priests and laymen then could come to the bishop with their business, complaints or court cases. The bishop could also control if the parish priests had the necessary material to perform the liturgy and other religious duties, and he could inform himself from the locals about the priests' conduct. On these occasions he could give decisions which in the sources are called »admonitions«, at other times regular court »judgements«.⁶ Usually these decisions or judgements were given orally, but sometimes they were written down, probably because one of the parties wanted it.⁷

The discussion above has largely been based on a collection of 509 letters from the see of Bergen 1305-1342.⁸ At this time the bishop had several scribes. He had an archive containing letters he had received, and a book or *registrum* where he mainly included important letters he had written or received himself, and which he needed in his daily work.⁹

The archbishop was to control the activities of the bishops in his province (the suffragan bishops), and he was a link between the pope's international church and local bishops. Archbishops held provincial synods with their suffragan bishops at more or less regular intervals. In Nidaros after 1280 the decisions taken there were put into writing, and the suffragan bishop of e.g. Skálholt published them in his diocese »to be respected by all priests and consecrated men in the diocese of Skálholt«.¹⁰

The suffragan bishops were obliged to visit the archbishop once a year, but this was usually done through a representative.¹¹ But at least the

4. Dahlerup 1993, pp. 130 and 135.

5. RN IV, no. 254; Tryti 1987, p. 497.

6. RN IV, nos. 622-623.

7. RN III, no. 479 and RN IV, no. 583.

8. In medieval terminology a combination of a *registrum* and a *formularium*. KLNMM »Bergens kopibok«.

9. Tryti 1987, pp. 32-33.

10. Tryti 1987, p. 15.

11. RN IV, nos. 387, 392 and 454.

bishop of Bergen had other ways of communicating with his archbishop, combining orality and literacy. One of the canons at the cathedral of Nidaros functioned as a kind of ambassador for the bishop of Bergen at the »court« of the archbishop. This »ambassador« received frequent letters from Bergen with questions for information and instructions about services to be performed.¹²

The bishop of Bergen and the archbishop in Nidaros also corresponded directly. The letters partly contained business, like an instruction from the archbishop to repair a derelict parish church, partly general information about politics and persons.¹³

The archbishops were supposed to visit the suffragan bishops at regular intervals. The archbishop of Nidaros visited in person dioceses in Norway.¹⁴ To remote dioceses like Iceland, Greenland and Orkney he sent visitators.¹⁵ When these visitators returned, they could give written reports. One such report has been preserved, written by Ivar Bårdsson who visited Greenland in 1341/2. He reported that the »western« or rather »northern« settlement with all its churches had been abandoned, and the Norse inhabitants killed by the Eskimos.¹⁶

Troels Dahlerup has shown that the oral-literate communication was effective in spreading information from the pope at the top down to laymen at the parish level. The pope proclaimed the year 1350 to be a jubilee by sending a letter about it to all archbishops in Latin Christendom. The archbishops next could use the provincial synod to inform their suffragan bishops, or alternatively send a messenger with a transcript of the pope's letter. The suffragan bishop would inform the priests present at the next diocesan synod, probably by reading a transcript of the pope's letter aloud.¹⁷ The last step would be for the parish priest to inform his parishioners orally from the pulpit.¹⁸ This line of communication could in theory be purely oral from the archbishop down to individual laymen. But at all stages literacy could be brought in by making transcripts which were read aloud.

12. RN V, nos. 193 and 272.

13. RN V, no. 386 and 445.

14. RN V, no. 527.

15. RN V, no. 476.

16. Jonsson 1930.

17. At the synod in Denmark there were present representatives from each »provsti« of the diocese. They reported back to each priest at local priests' guilds (*calendae*) held at least three times a year. Whether this last reporting to the »grass root priests« was done orally by memory or by reading aloud, is not clear.

18. Dahlerup 1983, pp. 32 and 34.

To sum up, bishops and archbishop used a communication which was mainly oral in their routine administrative work. But they did use letters when this was necessary or facilitated their work.

The bishop used literacy to give legally binding instructions to a larger public

Parish priests were normally given information or instructions orally at the annual diocesan synod or at visitations. But why did the bishop in some cases prefer to give the instructions in writing?

The archbishop of Nidaros had a meeting with all priests from Hålogaland (=Northern Norway) in Vågan 1321 during a visitation. On that occasion he issued a written instruction on the payment of *cathedraticum* by all priests in Hålogaland.¹⁹ The bishop of Bergen sent several letters to priests living in Bergen, the same town as him, ordering that they should read the excommunication of certain of their parishioners in their churches.²⁰ Here the letter did not replace an oral instruction, but came in addition to it, to make it more difficult to neglect.

On some occasions the bishop did not find it sufficient to give information orally at a synod, and then trust the parish priest to formulate the message in his own words from the pulpit. He sent to the parish priests letters which they were to read aloud in the church. The bishop of Bergen in some cases even had important ordinances written on tablets which were exhibited in the cathedral and major parish churches.²¹ The reason could be that the bishop did not trust the priest to give the right information, perhaps because he disagreed in the instruction. That could be the case in 1310 when the bishop of Bergen changed the boundaries between parishes in a way which also changed priests' incomes. Or in 1306 when he decided which incomes a certain parish priest was to receive.²² Another kind of problem arose in 1339 when a parish priest became ill with leprosy but refused to abandon his parish. The bishop of Bergen sent a letter to all men of the parish telling them that the sick priest had been given six days to leave the parish, and a new priest named Sigurd had been appointed in his place.²³

19. RN III, no. 325; RN IV, no. 120.

20. RN III, nos. 369 and 564; RN IV, nos. 18, 17 and 20.

21. Tryti 1987, pp. 173-174.

22. RN III, no. 683; RN III, no. 332.

23. DN V, no. 229.

If the parishioners refused to pay taxes, the bishop's next step might be to give them a written instruction in order to increase the pressure, and perhaps prepare for an excommunication. One conflict concerned a demand to pay tithes on nuts. In another the bishop supported a strict priest who imposed on his parishioners in confession so hard penance that they refused to perform them.²⁴

These examples show the double function of literacy in the relationship between bishop, parsons and laymen. In most cases it was a means in the hands of the bishop to ensure the correct enforcement of his own legally binding instructions. But it could also be a way of making visible (or audible?) the support of the bishop for the authority of a parish priest in a confrontation with his parishioners. In both cases it was a means to enforce church authority.

Jurisdiction, the most important field for administrative literacy in the church organisation

The bishop felt literacy to be most necessary in jurisdiction. If an order given was likely to be contested and end up in court, the bishop was careful to give the order in writing. This was the most important field for literacy in the administration of the diocese.

In 1307 the bishop of Bergen at the synod enjoined the parish priests orally to stop keeping mistresses in their houses.²⁵ Later in the year the bishop went on a visitation. Staying in Kinsarvik he discovered that the parson of Kinsarvik and three neighbouring parsons disobeyed. The question then arose of deposing them. The bishop decided to send the four parsons letters suspending them from office, and ordering them to dispatch the women within 15 days. Writing was used even if all the guilty priests probably were present in Kinsarvik where the bishop sat writing, and had received the order orally already.²⁶ Writing was used here not to overcome long distances, but to document that the parsons had been warned in due form before a process of deposition.

The bishop was a judge, and often used parish priests to take evidence locally.²⁷ Here the use of writing could have a double purpose. It was

24. RN III, no. 799; RN IV, nos. 624 and 670; RN V, no. 215.

25. RN III, no. 440.

26. RN III, nos. 624 and 626.

27. RN IV, no. 568 (Uggdal) and RN III, no. 657, cfr. 298 and 315 (Stedje).

more practical to take up evidence on the spot in the parish than to make all the witnesses travel to the see, and secondly it was important to have the evidence written down as a premise for the verdict, in case of appeals.

The bishop in court cases used writing according to the same principles as laymen. As judges the bishops gave transcripts of their verdicts. As potential parties in legal conflicts ecclesiastical institutions acquired letters proving a legal title to land or other property. The majority of letters produced by the medieval Scandinavian church belong to the latter category.

After complicated or controversial appointments to ecclesiastical office a judicial conflict could follow. Higher ecclesiastical authorities often tried to override the rights of lower authorities to appoint church officials. In 1321/2 the archbishop appointed two parish priests in the diocese of Orkney setting aside the normal rights of the bishop of Orkney, and in 1307 he set aside the rights of the bishop of Stavanger in a similar case.²⁸ The priest appointed by the archbishop travelled to the bishop of Orkney, presented his written appointment, and demanded to be instated. This often resulted in conflict, but if the priest had not had the archbishop's sealed letter, he would have had even smaller or no chances of success.

All potentially controversial cases could end up in court, in some cases at the papal curia. Then it was important to have written documentation on what had happened earlier.²⁹

Literacy was necessary to create judicial conformity in the international reformed church

The reformed church had its background in the decline of secular authority in Germany, Italy and France in the eleventh and twelfth centuries. Leading prelates led by the pope felt they had to build an international organisation to protect the Church's interests against the infringements of feudal lords. The weak position of emperors, kings and feudal lords made it feasible. The Church did not found its strength on armed power, but rather on a strong organisation which could exert political pressures and exploit political tensions between secular rulers. But this demanded a large degree of cohesiveness and internal conformity. Papal laws and decrees and the jurisdiction to make them respected was the fundamental organisational framework which kept the international reformed church together.

28. RN IV, nos. 130 and 150; RN III, no. 430.

29. RN IV, no. 1089.

After 1140 the curia started editing codexes which modern historians call »Canon Law«. Canon Law had two main purposes. First and most important it fixed the lines of command and relationships between the different elements within the church organisation (pope, bishops, chapters, parish priests, the different monastic orders etc.), and prescribed how conflicts between them should be solved. To remain independent it was imperative for the reformed church to be able to solve its own conflicts. If a prelate who felt aggrieved sought support among kings or other secular authorities, this would undermine the independence of the Church. Canon Law also defined the duties of the different categories of clergy, this was important if the clergy was to remain respected among laymen and conflicts between clergy and laymen were to be avoided.

Secondly Canon Law was a means to change secular society in the direction the Gregorian church reformers wanted. Popes and bishops tried to change secular law in the different European countries, so that it conformed with the pope's Canon Law (concerning marriage, sexual offences, heritage, testaments, holidays etc.). The Church tried to draw as many conflicts as possible concerning these questions to the Church courts. But here the Church often met stiff resistance from secular authorities.

Even so, the Scandinavian reformed church managed to create a church organisation which for three centuries (c. 1200-1500) functioned with limited secular interference, and which had considerable influence on jurisdiction. Would this success have been possible without the systematic use of literacy?

Organisational and judicial conformity in the Church all over catholic Europe was obtained by editing written codexes containing church law. Comments on these codexes were written at the law faculties of the universities. And these law books were diligently studied by the future leaders of the Church. Most Scandinavian future prelates who extended their university studies beyond the usual *artes*, studied Canon Law, some Roman Law.³⁰ Knowledge in Canon Law was clearly held to be an important qualification for high church office. The archbishop of Nidaros Pål Bårds-son (1333-1346) held a doctorate in both Canon and Roman Law from Orléans.³¹ The scant information about books owned by the clergy indicates that they mainly possessed books they needed in their work: the lower clergy books of liturgy, the higher clergy also books on theology

30. Helk 1981, p. 28; Bagge 1981, pp. 148-151; Niléhn 1981, p. 172.

31. Bagge 1981, p. 145.

and above all law.³² Laurentius, bishop of Holar 1324-1331, never went to a university, but studied Canon Law in Nidaros. That was his main qualification for becoming a bishop, according to his saga.³³

The pope as supreme authority sanctioned the Church's laws. Detailed laws were retained in exactly the same form by a large number of clerics all over Western Christendom. It is difficult to see how the pope could have created this legal uniformity without the distribution of written legal texts through the schools.

The pope was also the ultimate authority when it came to interpreting church law. Verdicts could be appealed to the curia, whose interpretation of Canon Law was final. In these appeals it was important that testimonies and reports from earlier stages followed the case. It is difficult to see how this could have functioned if the appeal judges did not have access to written reports. Without the extensive use of literacy it is doubtful whether the Church could have been held judicially together above the level of the archbishopric. Appeals to the curia created a uniformity in the judicial system all through Latin Christendom.

To sum up, jurisdiction was the main field for the Scandinavian church's administrative literacy. Jurisdiction was used first as an instrument to defend the Church's legal interest against laymen, secondly to avoid conflict between church institutions in each country, thirdly to integrate the Scandinavian provinces into the international church organisation. Literacy was a necessary precondition in all these fields.

Ideological conformity among the clergy through systematic education

To the judicial-administrative unity described above corresponded a religious uniformity.

Christianity was from the very beginning a »book religion«. But in the period before 1150, the holy books included not only the Bible, but also a large number of saintly authors. In these books theologians could find many partly contradictory answers to their questions. The dogmas were few, the Christians had in practice a great liberty to think what they want-

32. Olmer 1902; Johnsen 1908; Jørgensen 1912-13. Cfr. for the Late Middle Ages Ingesman 1987, pp. 216-222.

33. Laurentius saga, pp. 119-120.

ed about God and the universe. An example of this is the understanding of life after death. All authorities agreed that there was heaven, hell and a doomsday, and that a minimum requirement for salvation was a valid membership in the Church. There was a large number of theories about the geography of the next world, and how to get a good life after death. Church authorities did not see these contradictory theories as a problem. To be a »book religion« did not mean to have ready written answers to all important religious questions, but rather that the answers were founded on quotations from holy books.³⁴

The Gregorian reform created greater ideological uniformity across catholic Europe increasing the number of dogmas. In this effort there was a division of labour between the universities and the curia. University theologians debated the questions and arrived at a consensus, and afterwards the pope published it as a dogma of the Church.

Purgatory is a good example. Already the church father Gregory wrote about Purgatory, but up to c. 1150 it was only one of several theories about the destiny of the soul after death. At the end of the twelfth century university theologians debated the question, in 1240 the faculty of theology at the university of Paris condemned the strongest alternative theory about a sleep or rest between the moment of death and doomsday, and in 1274 Purgatory was made a dogma by a church council in Lyon.³⁵

Writing played a crucial role in this process. The theologians expounded their theories in writing, so that other theologians at universities, monasteries or bishops' sees could consider them, compare them to earlier theories and possibly express their own opinions. A public exchange of views existed, based on writing. At the universities of the twelfth and thirteenth centuries the teaching was of course oral, but based on written, authoritative texts. The usual pedagogical method was the »commentary«. Here the teacher posed a question, and quoted what the Bible and other authoritative texts said about it. Often the answers could seem contradictory, but it was the task of the teacher to show that the different authorities could be reconciled, and a consensus reached on what was religiously true. It was of course religiously unacceptable that the texts of saintly authors contradicted the Bible or each other. The »scholastic« pedagogical method was to oppose and reconcile authoritative texts.³⁶

Comparing written texts has a potentiality to reveal differences, and

34. Nedkvitne 1997, pp. 48-67 and 94-112.

35. Nedkvitne 1997, p. 67.

36. le Goff 1957.

thus to create debates and free, independent thought. But comparing written texts also has the potentiality to create generalised ideas which make all the textual variations special cases of these general ideas. Both these potentialities of writing were realised at the scholastic universities. There was an open debate within certain limits, and generalised religious doctrines were created about life after death, the sacraments, the categorisation of sins etc.

These ideas were spread to the north through the visits of Scandinavian canons, mendicant brothers and monks to European universities. The university of Paris was formed and gained its prestige in the middle of the twelfth century, and Scandinavians visited it from the very beginning. Absalon, the future archbishop of Lund (1177-1201) and Eystein, the future archbishop of Nidaros (1161-1188) and Thorlak the future bishop of Skálholt (1178-1193) all studied in Paris in their youth.³⁷ Absalon and Eystein got successors who had done the same. The Swedish clergy seems to have started later, in the middle of the thirteenth century. Towards the end of the High Middle Ages there were four Scandinavian colleges or lodgings in Paris. They were for students from Denmark founded in or before 1275, from Uppsala diocese founded in 1291, from Linköping diocese founded in 1317 and from Skara diocese founded before 1329. In 1329 Uppsala college was the largest with 15 students, Linköping the smallest with three students. All four colleges were abandoned before or immediately after the Black Death.³⁸ Finnish students are known at foreign universities (Paris) from 1313.³⁹ After Thorlak evidence of Icelandic university students are uncertain and few.⁴⁰ The Scandinavian students were mainly financed by their home institutions, and the Icelandic bishoprics were poor.

Would this increasing ideological conformity achieved 1150-1350 have been possible without writing? Theoretically it is possible to imagine a purely oral education system, where future Scandinavian prelates had the will of the pope explained to them in European schools. But then the long process of discussions among leading theologians leading to a consensus would not have been possible. The Church created massive weight behind its dogmas by creating the impression that the Bible and all the theological authorities were in agreement on the issue. Those who doubted could

37. Helk 1981, p. 27; Þorlaks saga, chapter 4.2.

38. Schück 1900; Niléhn 1981, p. 169.

39. Heininen 1981, p. 68.

40. Gíslason 1981, pp. 125-127.

read the large and thorough *summas* written by the leading scholastic theologians, where it was proved that the official dogmas included the views of all church authorities of importance.

Scandinavian theologians did not participate in the international debate. The clergy of the cathedrals used their literacy to receive, understand and teach new ideas from Europe. Canons and bishops possessed personally or had in their libraries, books on Canon Law and to a lesser degree secular law, theology including Bibles, medicine and collections of sermons. The libraries of monasteries and cathedrals also had a selection of hagiographies. Parish priests would have access to these books when they went to the cathedral school, or visited the bishop's see. Preserving identical knowledge of a large number of complicated dogmas at all cathedrals not only in Scandinavia, but all over Western Europe, is difficult to imagine without written theological textbooks.

The religious conformity was based on written discussions and education. If this conformity was to have been based on oral communication alone, it is difficult to see how a more extensive use of force could have been avoided. And this force the pope did not have in distant Scandinavia. The ideological conformity achieved by the Gregorian reform movement was the result of a process which can't be imagined without writing.

What did the Church communicate to illiterates through its liturgy?

The parishes was the organisational framework for preaching the Christian message to laymen. To what degree did the parish priests use literacy in this work?

Church building in Scandinavia started immediately after Christianisation. A concerted effort to divide all Scandinavia into parishes having fixed incomes through the tithe, started c. 1100. The process was completed in Denmark c. 1150, in Norway and Iceland somewhat later in the century, in Sweden perhaps as late as 1250.⁴¹

Celebrating mass and other divine service was the most important part of the parish priest's duties. The later bishop Laurentius of Holar was in his early years a *visitorator* in Iceland, and controlled the skills of the parish priests. He put the main emphasis on their ability to sing the mass in Latin and read Latin. Several parsons were deposed because of their incompe-

41. Bonnier 1997, p. 89; KLNМ »Sogn. Island«; Nilsson 1998, p. 106.

tence in this field. Later, when he was bishop, he examined the qualifications of those he was to consecrate as priests. Reading and singing the mass were again the most important qualifications.⁴² Giving the celebration of mass the highest importance among a priest's qualifications, is in accordance with the norm found in England.⁴³

The priest was supposed to have a book in front of him when celebrating mass. To the synod, priests in Nidaros province were to bring with them their liturgical books for control.⁴⁴ The purpose was to make the liturgy of the diocese uniform, and changes were added to the text.⁴⁵ The parish churches really possessed such books, and if damaged, they were replaced.⁴⁶

Parish priests almost exclusively possessed books they needed in their work. The standard library for a parish church and its priest was a *missale* and a *breviarium*, the books needed for the mass and the daily canonical prayers. When it came to other books, Danish parish priests were better equipped than Norwegian, and town priests better than their rural colleagues. A few of them had sermons, law codexes and saints' lives.⁴⁷

The mass was a ritual full of symbolism from a literate culture, presented by a priest who spoke Latin. The illiterate parishioners have for obvious reasons never given accounts of their impressions of the Church's liturgy. Were they passive spectators to something which was strange and incomprehensible to them? Was there a gap between the literate culture of the priest and the oral culture of his audience?

Sven-Erik Pernler has discussed the question, and he thinks the parishioners participated in the ritual in a manner which made the mass meaningful to them. The main support for his view he finds in an edifying book from 1420 called *The soul's comfort* («Siællinna tröst»), translated from German in Vadstena monastery c. 1420 for the benefit of laymen. The author encourages the layman to participate by instructing him when to kneel, rise to his feet, make the sign of the cross, and when to say prayers he was supposed to know by heart. According to Pernler all this made the mass a meaningful ritual even for illiterates.⁴⁸ This view can, however, be

42. Laurentius' saga, pp. 131 and 172.

43. Duffy 1992, p. 57.

44. NGL III, p. 265; The text says *handbok* = manuale.

45. Pernler 1999, pp. 25-26.

46. Tryti 1987, p. 479.

47. Jørgensen 1912-13, pp. 55-58. Jørgensen quotes a »priest from Ribe« possessing 17 books. In reality he was the head of the school in the town (Erslev 1901, p. 74). For Norway see Johnsen 1908. For later medieval Denmark see Ingesman 1987, pp. 216-222.

48. Pernler 1993, pp. 102-122.

questioned. *The soul's comfort* is a normative source, its purpose is to present an ideal for how a layman can participate in the ritual, it is not meant to be a description of how laymen actually behaved. And it is striking how the author concentrates on action rather than explaining the deeper symbolic meaning. Secular rituals performed when entering various kinds of contracts, consisted of comprehensible words and symbolic actions. It must be open to questioning how this meeting between people of a literate and illiterate culture really was experienced by the latter.

Our interest in this article is the social consequences of literacy. Despite what has been said above, liturgy no doubt imposed on illiterates the mystery of and respect for the written word and the written religious truths.

Sermon and confession: oral communication of written knowledge

But the reformed church also spoke to the understanding of the illiterates. Knowledge of Christian doctrine was given through sermons and the sacrament of confession.

In the early period before 1150 the parish priests do not seem to have preached much, if they did so at all. But at the end of the twelfth century the Church emphasised more strongly the importance of preaching. The reformed church made efforts not only to create a systematic theology, but also to explain to every layman the essence of its doctrines.

From 1290 onwards the synods of all Scandinavian church provinces repeatedly ordered parsons to preach every Sunday.⁴⁹ The minimum demand in Nidaros was one sermon a month. Those who did not comply, were fined.⁵⁰ Preaching by then had become an indispensable part of divine service. Laurentius had as his friend a Flemish priest who sought to become a parson at one of the parish churches in Trondheim. But this was impossible because he was unable to preach in a language which his parishioners could understand.⁵¹ To preach well gave prestige, one of the Icelandic parsons of this period is called a »splendid preacher«. ⁵² But bad preachers were considered unfit for office. When Laurentius was *visitor*

49. KLNМ »Predikan«, cols. 424 and 426; NGL III, pp. 241, 266 and 288.

50. NGL III, p. 282.

51. Laurentius' saga, p. 121.

52. Laurentius' saga, p. 142.

on Iceland, several parsons were deposed for not celebrating mass properly, but none because of their preaching. Laurentius was not a good preacher himself, he insisted on bringing with him on his visitation to Iceland a Dominican friar who was a good preacher.⁵³ His colleague at the see of Skálholt, Jon Halldorsson, is called a »splendid preacher«, had studied in Paris and Bologna, and made use of *exempla* in his sermons.⁵⁴

The purpose of the sermon was to help the salvation of the listeners. It gave »understanding and comfort« to the good, and »fear and reprimands« to the evil. Many were moved to repentance and penance.⁵⁵ Internalisation of the Church's norms was the ultimate goal of the preacher. The sermon was the last link in the effort of the reformed church to propagate its theology from Rome and Paris to every layman in Western Europe. And this last link was oral.

The confession was the second main instrument used by the reformed church to indoctrinate illiterate laymen. Confession and remission of sin is the main theme of many of the 30 sermons in the Norwegian book of homilies from c. 1200. Annual confession was made compulsory in Canon Law in 1215 and in 1268 in Norwegian secular law. In a conversation preceding the confession the priest was to check laymen's religious knowledge.

Confession was of course oral, only serious cases were written down by the local priests and sent to the bishop, because remission could only be given by him. Some very serious cases went to the Roman curia.⁵⁶ A large number of books were written by leading theologians instructing priests on how to pose the right questions in confession. But these books were not in the possession of ordinary parish priests. They must have learnt through instruction from older priests at the cathedral schools and by imitating their own confessors.

The last link in the chain of communications from the papal curia and the university of Paris down to laymen was oral – the sermon and the confession. The reformed church here depended on the ability of the parish priests to communicate orally the essentials of the Church's message. To transform the written word into an oral message meaningful to illiterates made new and higher claims on the skills of the clergy.

53. Laurentius' saga, pp. 128-129.

54. Laurentius' saga, pp. 157-158.

55. Jon's saga, pp. 93 and 97; Laurentius' saga, p. 167.

56. RN III, nos. 298, 308, 315, 319 and 374; Jørgensen 1999.

Had the parish priests sufficient knowledge to transform literate knowledge into oral communication?

The »exam« for those seeking priesthood, was an examination by the bishop before he consecrated them. There was no compulsory schooling for future priests. Many were only taught by older parish priests. The highest teaching available to them was in practice the cathedral school. All Scandinavian cathedrals established schools between 1100 and 1300, but little concrete knowledge is available about their development.⁵⁷ University education for parish priests was rare indeed. Did the parish priests live up to their task of communicating the literate and general theology to illiterate laymen?

The best source for the education of future priests in Scandinavia is the Icelandic bishops' sagas. The pupils started their career by being sent by their parents to a parish priest to learn Latin and sing the mass. Among the future bishops Thorlak went to Oddi in the company of his mother, Laurentius went to a relative who was a priest, Jon grew up at Breidabolsstad near the church and Paul was born at Oddi. The priest and saga author Einar Havlidesson, who never became a bishop, was son of the parson at Breidabolsstad. All of them had close relatives who were priests, or parents who lived close to the parsonage.

After some years at a parsonage the cleverest or luckiest of the schoolboys were sent to the school at the cathedral. Thorlak and Paul who were schoolboys at Oddi, do not seem to have studied at the cathedral school at all, but they none the less became bishops. But Oddi was special and prominent as a centre of learning, among its other schoolboys was Snorri Sturlusson. In bishop Jon's time (1106-1121) all the »best« priests in Holar diocese are said to have attended school at Holar for a while, some in their childhood, some as adults.⁵⁸

When the see of Holar was founded, two new buildings were indispensable, the cathedral and a school.⁵⁹ This school was the pivot in the education of the clergy of the diocese.

It is a commonplace in the sagas that the idealised schoolboys were eager to acquire knowledge. When a schoolboy Laurentius often spent his time reading while the other schoolboys were playing. He was the best of the pupils, and the schoolmaster let him sometimes take over the teach-

57. KLNМ »Katedralskola«.

58. Jon's saga, p. 98.

59. Jon's saga, pp. 92-93.

ing. At 22 he became schoolmaster at the see.⁶⁰ Thorlak also kept long hours at his books instead of playing, and was often writing.⁶¹ Thirst for knowledge evidently gave prestige among the clerics.

The curriculum was practical knowledge to future priests: Latin (grammar), to preach (rhetoric) and to argue and convince (logic). Responsible for the teaching were the schoolmaster and the master of the choir. The Swede Gisle and the Frenchman Rikine had these functions at Holar c. 1120,⁶² but around 1330 both functions were held by Icelanders.⁶³ The pupils had sufficient knowledge of Latin to be able to read Roman classics. The later bishop Kleng read Ovid's *Ars amandi* when at school at Holar, without the bishop's permission.⁶⁴

The monasteries in the Norwegian church province often had masters who taught the inmates of the monastery. Laurentius in a period of his life was master at three Icelandic monasteries, Ver, Munkaþverá and Þingeyrar. He was one year in each of the first two, in the last he ended up by being accepted as a monk with a special duty to teach. His pupils were primarily the monks, but also clerics and boys in the neighbourhood.⁶⁵

After their studies at the cathedral school, a large part of the pupils, perhaps the majority, were consecrated priests by the bishop. The consecration might be regarded as a recognition that they had acquired sufficient learning to work as priests. The family of the schoolboys often put a pressure on the bishop to make sure he consecrated their sons. The pressure might be difficult to resist if the father was a powerful man.⁶⁶ The bishop then could be drawn between the needs to have a competent clergy and powerful political allies. The archbishop evidently understood the problem, because he sent to the dioceses *visitatores* who controlled the knowledge of the priests. Laurentius once acted as *visitor*, and deposed several parish priests for lack of knowledge.⁶⁷

The bishops' sagas are normative sources, and they idealise the protagonists. When it comes to the other persons and the Icelandic church organisation they are sufficiently realistic for us to accept the main features. The Icelandic bishops' sagas give the impression that the Church took the task of giving their priests a literate education seriously, and knowledge

60. Laurentius' saga, p. 114.

61. Þorlaks saga, p. 461.

62. Jon's saga, p. 93.

63. Laurentius' saga, pp. 166-167.

64. Jon's saga, p. 95.

65. Laurentius' saga, pp. 143, 144, 145, 147 and 151-152.

66. Þorlaks saga, p. 489; Þáls saga, p. 509.

67. Laurentius' saga, p. 131.

gave prestige. The priests were sufficiently educated for the demanding task of communicating abstract written religious knowledge orally to illiterates.

Finally, was the Church able to communicate its message to illiterates effectively?

The purpose of liturgy was evidently not to communicate knowledge or internalise religious feelings. Literacy was used to create a feeling of respect, distance and awe in illiterates. The purpose was to impress upon laymen the mystic and incomprehensible power of God and his literate priests.

The reformed church in addition sought to communicate religious knowledge to laymen and internalise religion in a way which had earlier only been seen among religious elite persons. Literacy was used to work out clear doctrines and improve the priests' education. But equal efforts were made to improve the oral communication of this knowledge to illiterates through an intensification of preaching and confession. By combining literacy and orality the Church obtained in relation to laymen respect and distance combined with the understanding of the basics of the Church's theology.

The Church's economic basis: a »European« economic organisation in Scandinavia

Literacy was a necessary precondition for the Church's judicial as well as ideological power. The third pillar of the Church's power was economic.

In Scandinavia the local lay landowners before ca. 1100 had their properties concentrated around their manors. This made it possible for them to keep the knowledge about their dues in the memories of their own bailiffs and the local community.⁶⁸ All over Europe the Church's income was primarily land rents and tithe, but also other smaller items. The great ecclesiastical institutions had landed property spread over wide areas. In the period 1100-1300 the great Scandinavian ecclesiastical institutions acquired an economic basis of their own, and the incomes were of the same kind as in the rest of Europe, land rents and tithes spread over large areas. How important was writing in the creation of a church economy of a European type in Scandinavia?

68. Schousboe 1989.

The churches' dues in land rents and tithes did not vary from year to year. This made it possible and useful to have registers of incomes theoretically due in a normal year, what could be called a nominal register. But it was not felt equally important to have an account of what was actually received in a specific year, since this would usually vary little from what was due according to the nominal register. The normal way of collecting incomes of this type in the High Middle Ages would be that a bailiff or another person was given the task of collecting certain incomes from a certain area. The accountant at the cathedral or monastery would know from his register how much the bailiff theoretically should receive. If the bailiff came back with less, he had to give an oral explanation of why he had not received the full sum. When the sources tell that somebody »gave an account«, no more than such an oral explanation may be meant. This was a combination of orality and literacy which served its purpose for incomes of the type which the Church received in the High Middle Ages.

Bishops and great monasteries could have collected their incomes without literacy by using a system of bailiffs. But there can be no doubt that written registers imported from Europe, made the control far more effective.

Literacy centralised the economic control of church institutions in the bishop's hands

The oldest known Norwegian land register is that of Munkeliv monastery from ca. 1175.⁶⁹ The bishop of Skara and Vårfruberga monastery made lists of land at about the same time. The earliest known Danish land register was made by officials of the duke of Schleswig before 1202.⁷⁰ In Iceland the oldest known *máldagi* (register of a church's incomes) was written at a parish church, that of Reykholt, starting in 1185. Here the interaction between the older oral and the new literate traditions is shown by the demand in *Grágás* that the written *máldagi* should be read aloud publicly once a year at the church to whom it belonged and made public at the local *thing* assembly. The legal validity depended on the knowledge of the content in oral tradition, not on the written word.⁷¹

Originally each parish church and monastery kept a register of its pro-

69. Bjørkvik 1967, pp. 51-70.

70. KLNLM »Jordebog« and »Valdemars jordebog« (in volume XXI of KLNLM).

71. KLNLM »Máldagi«.

erty and incomes locally. The bishop controlled these lists when on visitation. The local church could not sell its property without the consent of the bishop. But c. 1300 the bishops seem to have stepped up this control by making copies of these local lists, keeping them in a book at their see.⁷² In 1316 the bishops of Oslo and Bergen both made a register of church property which they controlled.⁷³ These are the oldest known comprehensive lists of church property in Norwegian dioceses.⁷⁴ The bishop of Holar is known to have kept a similar list from at least 1318.⁷⁵ In the diocese of Århus after 1312 the local church had one list and the visiting »provst« another of the parish church's landed property.⁷⁶ This meant in practice that the authoritative knowledge of which property belonged to the church, was no longer preserved in the combined oral and literate tradition existing in the parish, but was transferred to the purely literate repository of the bishop's register. In the fifteenth century episcopal land registers were used as evidence in court cases in Norway and Iceland.⁷⁷

Written land registers meant a gradual change as to who gave the church a legal title to their landed property. Originally it was illiterate laymen in the local community through their oral testimonies, then a combination of these laymen and the local church through their written documents, and finally the clergy at the cathedral through their written charters and land registers. Writing was used to transfer economic control upwards.

Despite increasing control after c. 1300 local authorities continued to organise the economy of their parish church. The maintenance of the parish church was originally the responsibility of the church owners, in most cases a magnate. This arrangement continued in Iceland to the end of the Middle Ages.⁷⁸ In the other countries, during the thirteenth century, the reformed church transferred this responsibility to churchwardens consisting of local peasants (*kirkeverger*). Alternatively one layman or in some cases the parish priest could have the responsibility.⁷⁹ In Norway the churchwardens were required by law to give an account to the bishop

72. KLNМ »Eysteins jordebok« and Tryti 1987, p. 55.

73. KLNМ »Bergens kalvskinn«.

74. KLNМ »Eysteins jordebok«. For Bergen see Tryti 1987, p. 50.

75. KLNМ »Máldagi«.

76. Bisgaard 2000, p. 340.

77. KLNМ »Máldagi«; KLNМ »Jordebog. Norge«; cfr. DN III, no. 400.

78. KLNМ »Fabrica. Island«.

79. KLNМ »Kirkeværger«, particularly col. 414.

each year, but in practice it seems that this was done when the bishop came on visitation every third year.⁸⁰ The wardens then »made an account«,⁸¹ probably meaning that they made an oral statement of incomes and expenses. The main point was the size of the surplus, which had to be paid to the bishop.⁸² In Denmark the control seems to have been done every year by the *provst* or a canon from the cathedral. Lars Bisgaard concludes that the annual account was most likely oral.⁸³ In Sweden the account was given annually to an assembly of the laymen of the parish, most likely orally.⁸⁴

Writing seems to have been used in local churches exclusively for registers of the type mentioned above, never accounts of incomes actually received in a particular year. In Denmark more than 20 written lists have been preserved from local churches, mainly from after 1490. The oldest dates from 1372-1387. They gave details which had to be remembered about the Church's economy. The most common content are lists of the Church's landed property, cows, silver, debts, capital and gifts received during the year.⁸⁵ Peasants do not seem to have written these accounts themselves. Of four such accounts examined, one was written by a canon evidently after an oral statement by the church wardens, two were written by parish priests probably on behalf of the wardens. Only the last one seems to have been written by the wardens themselves, in Malmö where the wardens are likely to have been literate merchants.

In Norway it was common procedure that the church wardens received a written appointment from the bishop, and a quittance when they left their duty, exonerating them of all future economic claims.⁸⁶ If the church wardens had neglected their duties and the church fallen into disrepair, the bishop could write a letter to them asking for a written explanation. The reason for using writing in this case was probably that the case could end up in court.⁸⁷ The church wardens could only sell or alienate church property with the permission of the bishop. Such written permissions have been preserved.⁸⁸ When a new parish priest took over, he made a state-

80. KLNМ »Kirkeværger«, cols. 413 and 415.

81. »hefuer giort reikningh«, DN II, no. 693.

82. DN V, no. 159.

83. Bisgaard 2000, pp. 340 and 357.

84. KLNМ »Kirkeværger. Danmark. Sverige«, Bisgaard 2000, pp. 338-339.

85. Bisgaard 2000, p. 341.

86. KLNМ »Kirkeværger«.

87. DN X, no. 42.

88. KLNМ »Kirkeværger«, RN V, no. 1128. Cfr. RN IV, no. 623.

ment about the goods of the parsonage, and promised to leave to his successor goods to the same value. This declaration seems to have been usually made orally in the presence of witnesses. But one such declaration has been preserved in writing.⁸⁹

The parish was an essentially oral organisation. Literacy in economic administration was used by the church wardens and the parish priest to keep memory of the church's incomes and properties. But it was used more by the bishop or his representative to control the church wardens and the parish priest. The bishop kept a register of the church's fixed incomes, and collected written evidence of irregularities in preparation for legal action. Literacy was used to strengthen the bishop's economic control.

Europeanisation or modernisation?

In the introduction two questions were posed. First, how important was literacy for the Church in this period? And in the light of the answer to this question, how important was literacy for the Europeanisation of the Scandinavian societies?

The discussion above has shown that the introduction of literacy resulted in an »Europeanisation«, in the sense that Scandinavia became more like Europe. But it resulted also in a »modernisation« in the sense that the Scandinavian societies of the Early Middle Ages became more like our contemporary societies, and this was a development which occurred in all Western European countries of this period.

A main conclusion of this paper is that literacy was used by the Church to secure its power and incomes. In its routine day to day business the Church was essentially an oral organisation. The parish priest communicated orally with his largely illiterate parishioners. The bishops communicated orally with the subordinate clergy through visitation and synod. Literacy was extensively used, however, in securing the Church's position in society outside the church organisation: jurisdiction, indoctrination and finances. These were the bases of the Church's power, here it was important to be effective and here resistance could be expected.

This conclusion has some bearing on an important debate in Anglo-American research where Jack Goody and Brian Street have been the pro-

89. RN V, no. 665.

tagonists.⁹⁰ The latter sees literacy as an instrument for social groups in the elite. They use literacy consciously to obtain certain objectives, and the consequences will normally be those which the elite wants them to have.

Goody recognises that literacy had consequences of this type. But in addition he thinks literacy will cause similar changes in all societies where it is introduced. This means that literacy will have consequences which were unintended by those who introduced it. And according to him some of the most important and fundamental effects of literacy were unintended and unforeseen. Literacy should also be seen as an independent cause of social change.

The empirical results of this paper confirm Street's understanding: literacy was used consciously by the Church to strengthen its juridical, ideological and financial power. And this use had the consequences intended by the Church. But in so doing the Church also contributed to social changes which were unintended.

Did literacy promote a new generalising way of thinking, a new mentality? Goody has emphasised that illiterates tend to see social behaviour and the universe as a large number of individual events, where some events and persons are more important and therefore should be imitated. In a literate society people tend to distinguish between explicit, well defined, general norms expressed in abstract terms on the one hand, and their application in concrete, individual cases on the other.

As shown above there is such a development to be found in the religious field. In the earliest period the social norms of the Church were presented to laymen through legends of holy men and women. But norms expressed in this way will have to be rather vague and imprecise. The liturgy created awe and respect for the clerics' supernatural powers and insights, but transmitted little knowledge to laymen. The reformed church formulated in writing general doctrines about abstract concepts like sin and salvation. But these general doctrines had to be made concrete and understandable to illiterates not trained in abstract thinking. The Church left it to parish priests to explain how these doctrines should be applied in individual cases. This was done through sermons and in a personal conversation at the confession. The reformed church's emphasis on general doctrines combined with their pedagogical effort to explain them to illiterate laymen, fits into Goody's description of what generally happens when literacy is introduced into a field of knowledge.

Legal norms were in the older period often presented as concrete narra-

90. Goody 1986; Goody and Watt 1968; Street 1984.

tives inserted into the laws. It was prohibited to eat meat Fridays. »If a person eats meat, and another person enters the room and asks why he eats meat on a Friday, and the other person has meat in his mouth, he shall take it out of his mouth and say as follows: 'I ate this inadvertently, I did not know which day it was'. Then he shall not be guilty to pay a fine for it [to the bishop].«⁹¹ But increasingly the regulation of social behaviour was left to written laws and ordinances which were formulated as general norms, and it was left to professional judges (ecclesiastical and royal) to apply them to individual cases. The laws were applied less automatically, but adapted to individual cases. A generalising way of thinking was combined with an increasing individualism.

Even if this new mentality of course was not intended or foreseen by church or state, it strengthened the power ambitions of these two institutions. The new way of thinking justified the power of the persons and institutions which were in a position to formulate the written general norms (bishops and kings), and appointed the officials who should interpret them in individual cases (priests and judges). In this case unintended consequences of literacy went in the same direction as the intended consequences: they increased the power of the Church – and the State.

But is it justified to see this new mentality as a consequence of literacy? Alternatively it is possible to see this mental change as a direct consequence of the pursuit of power, and reduce literacy to an instrument, not a cause. The Church formulated general doctrines and laws and appointed officials to apply them because it increased the Church's social control. When this new practice had been organised, people were socialised into it, and this in turn slowly changed the people's mentality. Seen in this way the cause of this change is the pursuit of power. But – as shown above – literacy was necessary for these general laws and doctrines to be made effective. The pursuit of power and profits may have been the ultimate cause of the social and mental changes mentioned above, but literacy was a necessary precondition.

This generalising way of thinking may have originated in a new way of creating great social organisations, and a new way of indoctrinating religious truths. But this way of thinking had important unintended consequences in other fields. This »generalising mentality« is a precondition for all scientific analysis. The origin of this way of thinking in the High Middle Ages is an important question, and the new interest in literacy in the last decades has enabled us to see the problem from a new perspective.

91. Gulatingslovi, first part, chapter 20.

Literacy contributed to social predictability. Internalisation of norms is the most effective way of making a society predictable, it makes the individuals act according to society's norms without external force being used by the authorities. The Christian church created an effective organisation for indoctrination through the parish churches. This ideological conformity and predictability over a large area would have been impossible without written doctrines, as shown above.

Written laws, verdicts and legal titles to property created long term legal stability under the control of church and state, depending less on changes in power and influence in the local communities. Taxes in pre-literate, pre-state Scandinavia tended to be arbitrarily imposed when the authorities needed them. Written registers assured church and state permanent incomes, and permanent taxes are more easily accepted by the peasants. Literacy gave great organisations like church and state permanence and predictability.

The organisation of Scandinavian societies by church and state has shown great continuity for the last 800 years, and the same could be said of most other West-European societies. This has many causes, but the new interest in literacy has given even this discussion a new perspective. One of the unintended consequences of literacy may have been to contribute to this stability.

Literacy made it possible to administer more complex societies. Jurisdiction was probably the field where literacy was most widely used. Here several organisations had their rights: the local *thing* assemblies, the king, the bishop and the pope. Without literacy this complicated division of judicial roles over a large area would hardly have been possible. Economic rights and obligations also grew more complex. Property rights to farms became more divided, churches and other great landowners collected small sums from many peasants living over a large area.

To function effectively in an increasingly complex society and even promoting and exploiting this complexity for one's own advantage has been a main motive for introducing new communication technologies from the introduction of literacy to e-mail and Internet. By developing a literacy which enabled the Church to cope with this increasing complexity, the Church as an unintended consequence also made society more complex.

Literacy contributed to social modernisation in a wider sense. It was not an instrument of simple economic extortion or political suppression, for those purposes military power was more effective. It rather encouraged the elite to organise society in a more sophisticated way.

Power in medieval Scandinavian society was divided between church and state. The independent, reformed church would hardly have been possible without literacy. The clerics lacked military power, to strengthen their own social position they had to use other means, and literacy was one of the most important. The Church was the vanguard in using literacy to make power and incomes more permanent and predictable, to avoid social conflicts, and to defend its position in a society which became increasingly complex economically, legally and ideologically. The Church's intended purpose of using literacy was to defend its own power and incomes. But as an unintended consequence it created changes which made Scandinavian society more modern.

Street may be right in saying that literacy was the elite's instrument to increase its own power and profits. But Goody is also right in emphasising that the introduction of literacy had unintended consequences which in the long run were equally, or perhaps more, important.

The Church's literacy promoted Europeanisation on several levels.

First, it gave Scandinavia an elite which wrote, read and spoke Latin, the international language. Western European elite culture became available in Scandinavia, and Scandinavia became part of an international communication network.

Secondly the Church had Europeanisation as an explicit program. The Scandinavian churches became organisationally and judicially a part of the international catholic church. It created a parish organisation which had as its main purpose to indoctrinate into every Scandinavian a religion with doctrines which had been formulated in Rome and Paris. This made Scandinavians think and act in the same way as other West-Europeans not only about religion, but also social norms and more abstract patterns of thoughts were indoctrinated. The Church's systematic indoctrination created a fundamental mental conformity and equality between social groups within each nation and between nations.

The medieval church with its written communication created a Western Europe which was culturally to a large degree homogenous, but continued to be politically divided. This was an heritage which characterised Europe up to the twentieth century. This relative homogeneity as to religion, social norms, understanding of justice, political ideology and the fine arts was based on an easy flow of information and ideas where the written word was essential. The Europeanisation of Scandinavia in the Middle Ages made Scandinavia part of this network of written communication.

Literature

- Bagge, Sverre: »Universitetsbesøken i utlandet føre 1660. Norge«, *Nordisk historikermøte 18. Møtesrapport I*, Jyväskylä 1981, pp. 141-165.
- Bisgaard, Lars: »Sogn, fællesskab og gavegivning i dansk senmiddelalder«, *Danmark og Europa i semiddelalderen*, ed. Per Ingesman and Bjørn Poulsen, Århus 2000, pp. 336-360.
- Bjørkvik, Halvard: »Eit kyrkjeleg godskompleks i mellomalderen«, *Heimen*, vol. 14, 1967, pp. 51-70.
- Bonnier, Ann Cathrine: »Det tidiga kyrkobyggandet«, *Nordisk historikermøte 23. Møtesrapport III. Kyrka – samhälle – stat*, Tammerfors 1997, pp. 83-98.
- Dahlerup, Troels: »Kommunikation i ældre tid«, *Netværk – ord, billeder og handling i kommunikationssamfundet*, Årbog fra Det humanistiske fakultet, Aarhus Universitet, 1983, pp. 32-37.
- Dahlerup, Troels: »Om landemodets ælde«, *Ordet, kirken og kulturen. Afhandlinger om kristendomshistorie tilegnet Jakob Balling*, ed. Carsten Bach-Nielsen e.a., Århus 1993, pp. 130-140.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, I-XXII, ed. C.C.A. Lange e.a., Oslo 1849-1995.
- Duffy, Eamon: *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England c.1400-c.1580*, New Haven 1992.
- Erslev, Kr.: *Testamenter fra Danmarks middelalder indtil 1450*, København 1901.
- Gislason, Jonas: »Universitetsbesøken i utlandet føre 1660. Island«, *Nordisk historikermøte 18. Møtesrapport I*, Jyväskylä 1981, pp. 119-140.
- le Goff, Jacques: *Les intellectuels au moyen age*, Paris 1957.
- Goody, Jack: *The Logic of Writing and the Organisation of Society*, Cambridge 1986.
- Goody, Jack and Ian Watt: »The Consequences of Literacy«, *Literacy in Traditional Societies*, ed. Jack Goody, Cambridge 1968, pp. 27-68.
- Gulatingsslovi*, translated by Knut Robberstad, Oslo 1981 (Norse original in NGL I, pp. 1-118).
- Heininen, Simo: »Universitetsbesøken i utlandet føre 1660. Finland«, *Nordisk historikermøte 18. Møtesrapport I*, Jyväskylä 1981, pp. 67-118.
- Helk, Vello: »Universitetsbesøken i utlandet føre 1660. Danmark«, *Nordisk historikermøte 18. Møtesrapport I*, Jyväskylä 1981, pp. 7-65.
- Ingesman, Per: »Kanniketestamenter fra dansk senmiddelalder som social- og kulturhistorisk kilde«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 1987, pp. 203-232.
- Johnsen, Oscar Albert: »Norske geistliges og kirkelige institutioners bogsamlinger i den senere middelalder«, *Sproglige og historiske afhandlinger viede Sophus Bugges minde*, Kristiania 1908, pp. 73-96.
- Jon's saga = »Soga om Jon den heilage«, translated into Norwegian by Kjell Venås, *Den norrøne litteraturen*, VI, Oslo 1963, pp. 72-110 (Norse original in *Biskupa sögur*, I, København 1858, pp. 149-260).
- Jonsson, Finnur (ed.): *Det gamle Grønlands beskrivelse*, København 1930.

- Jørgensen, Ellen: »Studier over danske middelalderlige Bogsamlinger«, *Historisk Tidsskrift*, 8. Række 4. Bind, 1912-13, pp. 1-67.
- Jørgensen, Torstein: *Brev til paven. Norske forbindelser til Den hellige stol i senmiddelalderen*, Stavanger 1999.
- KLNM = *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, I-XXI, København 1956-1976.
- Koch, Hal: *Den danske kirkes historie*, I, København 1950.
- Laurentius' saga = »Saga om biskop Laurentius«, translated into Norwegian by Kjell Venås«, *Den norrøne litteraturen*, VI, Oslo 1963, pp. 111-180 (Norse original in *Biskupa sögur*, I, København 1858, pp. 787-877).
- Nedkvitne, Arnved: *Møtet med døden i nordisk middelalder*, Oslo 1997.
- NGL = *Norges Gamle Love*, I-V, Christiania 1846-1895.
- Niléhn, Lars: »Universitetsbesøken i utlandet føre 1660. Sverige«, *Nordisk historisk møte 18. Møtesrapport I*, Jyväskylä 1981, pp. 167-208.
- Nilsson, Bertil: *Sveriges kyrkohistoria*, I, Stockholm 1998.
- Olmer, Emil: »Boksamlingar på Island 1179-1490 enligt diplom«, *Göteborg Högskolas Årsskrift* 8:2, Göteborg 1902.
- Pernler, Sven-Erik: »En mässa för folket«, *Mässa i medeltida socken*, Skellefteå 1993, pp. 102-122.
- Pernler, Sven-Erik: *Sveriges kyrkohistoria*, II, Stockholm 1999.
- »Páls saga«, *Origines Islandicae*, edited and translated by Guðbrandur Vigfusson, Oxford 1905, pp. 502-534.
- RN = *Regesta Norvegica*, I-VII, Oslo 1978-1997.
- Schousboe, Karen: »Literacy and society in medieval Denmark«, *Literacy and Society*, ed. Karen Schousboe, København 1989, pp. 149-168.
- Schüek, Herman: »Svenska Pariserstudier under medeltiden«, *Kyrkohistorisk årsskrift*, I, 1900, pp. 9-78.
- Street, Brian: *Literacy in Theory and Practice*, Cambridge 1984.
- Tryti, Anna Elisa: »Kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme i første halvdel av 1300-tallet«, unpublished MA-thesis, History Department, University of Bergen 1987.
- »Þorlaks saga«, *Origines Islandicae*, edited and translated by Guðbrandur Vigfusson, Oxford 1905, pp. 458-502.

Universitet och högskolor

Olle Ferm

Europeisering får här stå för en process som likriktar, homogeniserar, beteenden och föreställningar bland innebyggarna av den västra delen av den eurasiska kontinenten. En sådan process tog fart under medeltiden, fortsatte under nyare tid och fortgår ännu, låt vara att förtecknen nu är andra än då.¹

Mot denna homogenisering har hela tiden verkat lokala och regionala olikheter. Även dessa har, sett över tid, varit föränderliga. Europeiseringen har på så vis balanserats av en differentieringstrend, som haft sin grund i lokala och regionala processer.

Europeiseringens förutsättning är uppkomsten av institutionella nätverk för utbyte av varor och tjänster (och därmed förknippade regler och värderingar) mellan olika delar av Europa.² Nätverk av europeisk räckvidd uppstod genom den romersk-katolska kyrkans utbredning, handelns expansion och inrättandet av universitet och ordenshögskolor. Dessa nätverk var sammanlänkade med och beroende av varandra, liksom med olika regionala och lokala nätverk. Viktigast av de senare var de politiska nätverk som statsmaktens utveckling gav upphov till.

1100-talet var de internationella nätverkens genombrottstid. Samhälls-ekonomi expanderade och det feodala samhället tog definitivt gestalt. Kyrkan var visserligen äldre än så, men dess uniformering – organisatoriskt, institutionellt och doktrinmässigt – började på allvar under 1100-talet, då Norden definitivt inlemrades i västkyrkan.

För ett arbetsstipendium får jag tacka Torsten och Ragnar Söderbergs stiftelse och Berit Wallenbergs stiftelse.

1. Delanty 1995 tar upp olika aspekter på begreppet Europa och europeisering ur ett historiskt-kritiskt perspektiv.
2. Nätverk består, formellt sett, av »noder«, förenade genom »länkar«, varvid noder och länkar kan representera skilda företeelser allt efter nätverkets art. Också bredd, täthet och räckvidd varierar mellan och inom nätverk. Samlokaliseras noder, sammankopplas olika nätverk med varandra.

1. Universitet och högskolor

Organisation och verksamhet

Universiteten var inte bara noder i ett nätverk. De var också arenor för den sorts rituella interaktion som högre undervisning och därmed förknippad examination, forskning och förvaltning representerade.³

I utformning och inriktning av sin verksamhet uppvisade universiteten sinsemellan likheter.⁴ Dessa kan sammanföras i fyra punkter:

- 1) Universiteten var självständiga korporationer (av lärare och studenter). I kraft av privilegier (friheter och immuniteter) åtnjöt de administrativ autonomi. De tillsatte själva lärare, antog studenter, bestämde kursutbud, utförde examinationer, utfärdade intyg om avlagda examina och utövade domsmakt över sina medlemmar.⁵
- 2) Utbildningen var standardiserad till såväl form som innehåll. All undervisning skedde på latin och var uppbyggd kring föreläsningar och disputationer. Lärarna förmedlade formella kunskaper inom ett fåtal ämnen, som representerade teoretiskt, inte nationellt eller politiskt, avgränsade sakområden. Ämnena var hierarkiskt grupperade och administrativt åtskilda genom att olika fakulteter ansvarade för olika ämnen.
- 3) Examination av kunskaper följde formella grader och skedde offentligt inför en jury. Intyg om genomförda examina utställdes av respektive universitet. Examina var erkända av det omgivande samhället och gav formell rätt till vissa befattningar, framför allt inom kyrka och skolväsende.
- 4) Antagningen var inte ståndsbinden. Vem som helst kunde bli inskriven, försåvitt sökanden var döpt, av äkta börd och av manskön. Kvinnor, oäkta barn och odöpta släpptes inte in. Utbildningen var kristet och manligt kodad.

Några nyanserande tillägg kan göras. Många universitet hade bara en fakultet eller två. Få hade de fyra fakulteter som kunde förekomma. Status av universitet tillkom bara läroanstalter, som hade undervisning vid nå-

3. Se Collins 1998, s. 20-37.

4. För en allmän karaktäristik, se Rüegg 1992A, s. XIX f; Rüegg 1992B, s. 18-22; Verger 1992A, s. 35-47. Om undervisning, examination, administration, se Gieysztor 1992; Schwinges 1992A och 1992B; Leff 1992; Verger 1992B; North 1992; Siraisi 1992; Garcia y Garcia 1992; Asztalos 1992; Weijers & Holtz 1997.

5. Rättigheterna gällde såväl kollektivt (korporationen i dess helhet) som individuellt (lärares och studenters personliga status). Det stod den enskilde studenten eller läraren fritt att byta universitet. Och vid konflikt med lokala makthavare kunde hela universitet flytta och börja verksamheten på nytt i en annan, mer gynnsamt inställd omgivning.

gon av de högre fakulteterna, dvs juridik, medicin och teologi. Gängs beteckning på universitetet var *studium generale*, medan ett lärosäte med enbart undervisning i humaniora (*artes*) kallades *studium particulare*.⁶

Universitetens tillkomst innebar att det teoretiska tänkandet systematiserades och rationaliserades på samhällelig nivå. Via privilegier urskildes en statusgrupp, som fick till uppgift att utveckla och förmedla formella kunskaper. Förutom att lära ut vissa elementära färdigheter var utbildningen genomgående inriktad på att lära ut logisk-argumentativa metoder, som i princip var tillämpbara inom skilda ämnen.

Genom att undervisningen var standardiserad och att det därtill fanns ett formellt regelverk för prövning av studenternas kunskaper, blev utbildningen förutsägbar. Avnämarna visste vilka färdigheter studenterna skulle tillägna sig och diplomeringen av dem som klarat sina examensprövningar var ett allmänt giltigt intyg om uppnådda studieresultat.

Inom universiteten var den sociala ordningen hierarkisk, men hierarkin utgick inte från det omgivande samhällets ståndsprinciper. Universitetet var en meritokratisk republik, strukturerad av ämnehierarkin och den funktionella uppdelningen på lärare och studenter.

Ordenshögskolor

Vid sidan av universiteten drev tiggarrordnarna teologiska högskolor. Deras utbildning var, som universitetens, standardiserad. Men den var ordensintern, avsedd för ordnarnas egna medlemmar av manligt kön. Kvinnorna ägde inte tillträde. Ordenshögskolorna skulle i första hand utbilda predikanter och själasörjare. Och deras examina hade inte universitetens allmänt erkända status.

Högskolorna var inga ordensisolat. Genom ett frekvent utbyte av lärare och studenter integrerades i viss mån de två utbildningssystemen. Detta utbyte mellan universitet och ordenshögskolor underlättades av åtskilliga samlokaliseringar. Högskolor förlades ofta till städer med stora universitet.⁷

6. Om terminologin, se t ex Verger 1992A; Cobban 1975, s. 23-36. Det fanns organisatoriska skillnader mellan universiteten. I Bolognamodellen bildade studenter den styrande församlingen, i Parismodellen lärarna. Vissa universitet indelade studenterna i nationer, andra gjorde det inte eller bara delvis. Vidare hade examina från vissa universitet länge ett högre meritvärde än de från andra universitet. Men från synpunkten europeisering hade dessa skillnader ingen större betydelse.

7. Verger 1978; Amargier et al 1978; Gallén 1983; Maierù 1978.

2. Efterfrågan

Den kunskap universitet och högskolor producerade och förmedlade var efterfrågad. I kraft av denna efterfrågan blev lärosätena centra för omland. Omlandens efterfrågan kom till uttryck på två sätt. Studenter sändes till lärocentra för utbildning. Och lärocentra uppsöktes, då man behövde utlåtanden av akademisk expertis.⁸

Att uppsöka centra är alltid förenat med kostnader. Dessa är per definition störst i periferierna. Och med höga kostnader uppstår normalt krav från periferierna på en utlokalisering av centra, så att kostnaderna för den efterfrågade tjänsten kan reduceras. Sådana krav kom. Periferiernas krav fick i detta fall extra tyngd, då universitetens undervisning och institutionaliserade kunskaper betraktades inte bara som en samhällelig nytthet. De var även bärare av ett stort symbolvärde, som skänkte glans och prestige åt det land som hyste det.

Att upprätta nya centra förutsätter att andra intressenter inte har makt att stå emot en nyordning. Det hade de normalt inte. Men konkurrens kunde lägga hinder i vägen. Och vidare att periferierna kan mobilisera nödvändig kompetens och materiella resurser. Det kunde man så småningom. Periferierna förändrades, de anpassades gradvis till en europeisk ordning.

Universitetens och högskolornas primära funktioner var som centra för omland och arenor för rituell interaktion. Noder i ett nätverk av högre utbildningsanstalter blev de genom utbyte av studenter och lärare. Detta utbyte kom tidigt till stånd, redan under den förra delen av 1200-talet.

3. Temat: Nordens europeisering

Med hänsyn till temat, Nordens integrering i en sameuropeisk ordning, kommer två aspekter att uppmärksammas i fortsättningen: först Nordens bidrag till att utveckla det europeiska nätverket av universitet och högskolor, sedan universitets- och högskoleutbildningens spridning och effekter i Norden.

I det första fallet gäller det inte bara inrättandet av högre läroanstalter i Norden utan också nordbors insatser som studenter och lärare vid universitet och högskolor. I det andra fallet är det fråga om studenternas sociala ursprung, deras institutionella förankring och insatser hemmavid, efter studierna.

8. Se t ex Rashdall 1969 (I), Chapter V, 6.

4. Universitetens och högskolornas uppkomst och spridning

De första universiteten tillkom decennierna kring sekelskiftet 1200. Bologna och Paris utpekades traditionellt som de äldsta med visst företräde för Bologna.

Ur ett längre perspektiv går det att urskilja en äldsta period. Den löper från slutet av 1100-talet till ca 1240, då 16 universitet grundades. Under återstoden av 1200-talet tillkom ytterligare några universitet, medan andra avvecklades.

En ny fundationsperiod inleddes omkring år 1300. Den varade medeltiden ut. I början av 1500-talet fanns ca 75 universitet runt om i Europa: från Uppsala och Aberdeen i norr till Catania och Valencia i söder, från Lissabon och Oxford i väster till Krakow och Wien i öster.

I stort sammanföll universitetens spridning i början av 1500-talet med den romersk-katolska kyrkans myndighetsområde. Men fördelningen inom detta område var ojämn. Ungefär 2/3-delar av antalet universitet låg under senmedeltiden i Romania, dvs i Italien, Frankrike, Spanien och Portugal. Under högmedeltiden var fördelningen ännu ojämnare. Alla tidiga universitet utom Oxford och Cambridge låg i Romania. Först 1347 grundades ett universitet i Centraleuropa, det i Prag, vilket snart följdes av fler i det tyska språkområdet, då kyrkoskismen avhöll tyska studenter från att resa till Frankrike för studier. Slutligen, under 1400-talet, fick randområden som Polen, Ungern, Skottland och Norden egna universitet.⁹

De tre tiggardordnarna inrättade mer än 50 högskolor runt om i Europa, de fem första mellan 1230-1248. De fick en spridning som i stort liknade universitetens, men spridningsförloppet var ett annat.

Målet var att ha en högskola i envar ordensprovins. Tyskland fick en ordenshögskola redan 1248 i Köln, livligt besökt av nordbor, långt innan Tyskland fick ett universitet. År 1340 beslöt ett generalkapitel att inrätta en franciskansk högskola i Roskilde. Den kom inte till stånd. Lokala förutsättningar saknades ännu. Först 1438 tillkom en franciskansk högskola, förlagd till Lund. Dominikanerna var senare ute. Ett generalkonvent i Milano 1505 beslutade om en högskola i Västerås. Karmeliterna,

9. Verger 1992A, s. 62 ff. 68-74, upptar en lista och en karta över de medeltida universiteten. Den stannar vid år 1500. Nygrundningarna i början av 1500-talet med t ex det ur nordiskt perspektiv viktiga universitet i Wittenberg kommer så inte med.

den tredje tiggardorden, var mer kontemplativt lagd än de övriga, men i anslutning till Köpenhamns universitet inrättade de 1517 ett eget collegium för sina studenter.¹⁰

Universiteten i Bologna och Paris växte fram underifrån, ur den lokala, skolära verksamheten. Lärare och skolarer vid kloster-, katedrals- och stadsskolor sökte utveckla undervisningen och kom då i konflikt med institutionella särintressen och lokala begränsningar. Ur den kontexten kunde man frigöra sig tack vare stöd från påven eller den tysk-romerske kejsaren. Kejsaren och än mer påven blev snart aktörer i egen rätt. De tog själva initiativ till nya universitet och sökte på olika sätt stödja universitetsstudier.¹¹

Under senmedeltiden var situation och omständigheter förändrade. Nu utgick initiativen från lokala och regionala maktthavare: från landsfurstar och städernas magistrater. Initiativtagarna sökte alltid konfirmation hos påven eller kejsaren för sina universitet. Skälet till det var att kompetens och status för det egna lärosätet skulle vara allmänt erkända, inte sluta vid det egna landamäret. Det erkännandet kunde bara tidens universella makter, påven och kejsaren, ge.¹²

Motiven hos studenter och lärare att studera och undervisa var i huvudsak två: en lust att söka kunskap å den ena sidan, å den andra en önskan att göra karriär. Det ena förtog inte det andra, fastän bildningsintresset knappast var den starka drivkraften för flertalet. Den sociala nyttan, dokumenterad genom företräde till ämbeten, betydde mer i en tid, då det saknades sociala skyddsnet.¹³

För den som avlagt examen låg karriärvägen öppen. Examinas sociala värde tycks inte ha minskat, trots att allt fler utbildade sig mot medelti-

10. Priorn i västeråskonventet, teologie magistern Olof Nilsson, utsågs till professor i Västerås. Men han dog redan 1507. Inget är känt om eventuell undervisning. Gallén 1983; Nybo Rasmussen 1994, s. 14.

11. Genom ett dekret 1207 förklarade Innocentius III att innehavare av beneficiar skulle under sin studietid få behålla intäkterna från sina beneficiar. Och Honorius III deklarerade 1219 att kaniker och prebendater under studier i Paris skulle i fem år få behålla sina inkomster. Senare designerade påven lokala kyrkliga intäkter han disponerade för skolarer. Se Rüegg 1992B, s. 3-14, 17; Nardi 1992, s. 77-96.

12. Classen 1983, s. 238-284; Nardi 1992, s. 102-106. Vanligen söktes konfirmation hos påven, då initiativtagaren antingen låg i konflikt med kejsaren eller inte ville erkänna hans överhöghet. De yngre universiteten blev från början sammankopplade med lokala maktthavare. Men också de äldre universiteten kom under senmedeltiden att stå mindre fria från de lokala sammanhang de hade att verka i. Ett gott exempel på den tendensen är universitetet i Paris, som på 1400-talet underställdes stadens parlament. Verger 1972, s. 47 f.

13. Rüegg 1992A, s. XXVI f; Verger 1997, s. 109-115.

dens slut. Särskilt gångbara från civil befordringssynpunkt blev – ute i Europa – examina inom rättslära och medicin, medan det sociala värdet av examina inom artes och teologi minskade relativt sett, även inom kyrkan.¹⁴

Makthavarna hade sina motiv att stödja högre studier. De sökte idéer och kunskaper som kunde främja en social och religiös ordning som de, var och en, definierade på sitt eget vis. Kejsaren sökte stöd i den romerska rätten för sina politiska och fiskala intressen. Påven och kyrkan drog nytta av teologisk spekulering och kanonisk rätt i kampen mot religiösa avvikare och den öppna konkurrensen med världsliga makter. Furstar och städer behövde juridisk kompetens för att stärka sin ställning gentemot politiska motståndare och kontrahenter. Och alla behövde de personal med formell kompetens att leda den administration de organiserade i egen regi.¹⁵

Denna efterfrågan från olika maktcentra ökade markant under senmedeltiden, vilket gav efterfrågan en allt tydligare lokal och regional tyngdpunkt. För domkyrkor, furstar och städernas magistrater var utrikesresorna ett ohägn, eftersom de drog stora kostnader. Ett universitet hemmavid förde dessutom det positiva med sig att det ackumulerade kapital som eljest kom utlandet till del. Universiteten var – det visste man – lönsamma för de städer som hyste dem.

Även politisk prestige spelade in. För en landsfurste var det föga ärofullt att det egna territoriets studenter uppsökte universitet i andra länder. Direkt nesligt var det, om de uppsökte universitet i fiendeland.¹⁶

Under trycket av regionala krafter och intressen växte sig en idé allt starkare: varje rike, varje kyrkoprovin borde hysa sitt eget universitet, där de egna studenterna kunde få sin utbildning.

5. De nordiska universiteten

I Norden upprättades två universitet, ett i Uppsala 1477 och ett i Köpenhamn 1479. Norge och Island blev utan. De saknade båda politiska, materiella och intellektuella resurser att inrätta universitet. Inte heller förlades någon ordenshögskola till vare sig Norge eller Island, medan Danmark och Sverige fick var sin.

14. Moraw 1992; Verger 1997, s. 109-136.

15. Millet & Mornet 1992, s. 255-290; Rüegg 1992A, s. 14-20; Schwinges 1996; de Ridder-Symoens 1996, s. 149-156; Millet & Moraw 1996, s. 173-188; Verger 1997, kap 4.

16. Cobban 1975, s. 116-121; Nardi 1992, s. 96-106.

Redan Erik av Pommern hade sökt grunda ett universitet. När ett universitet 1419 grundades i hans fiendestad Rostock, begärde han tillstånd hos påven att få inrätta ett eget universitet. Säkert fanns en intressent till, den danska kyrkan.¹⁷ Kraven på formell skolning inom kyrkan hade skärpts.

År 1410 beslutade Johannes XXIII att bara de som avlagt universitetsexamen skulle komma ifråga för kanonikat och prebenden, men undantog uttryckligen Norden och Irland från kravet. Några år senare, 1418, stadgade Martin V att minst 1/6-del av domkapitlens kaniker skulle ha akademisk examen, helst av högre valör. Denna gång gjordes inget undantag för Norden.¹⁸

Påven villfor Erik av Pommerns begäran, men tillståndet var tidsbegränsat. Universitet skulle inrättas inom två år, vilket inte skedde. Men universitetsidén var inte död och kraven på akademiska meriter för en kyrklig karriär återkom. Från ärkesätet i Lund krävde man 1437 att bara akademiker skulle komma i fråga för ämbeten vid Lunds domkyrka.¹⁹

Kravet framfördes vid Basalkonsiliet. Året därpå, 1438, fattade konsiliet flera principbeslut om den akademiska meriteringen. För det första skulle minst 1/3-del av domkyrkornas kaniker och prebendater ha akademisk examen. Samma krav borde ställas på kyrkoherdarna i de större städerna. För det andra borde varje domkyrka ha en teolog, som föreläste en eller två gånger i veckan. Kompetenskrav angavs även. Innehavaren skulle ha tio års studier vid universitet och därvid absolverat baccalaureat- eller licentiatexamen i teologi.²⁰

Vid denna tid, i slutet av 1430-talet, hade en spricka uppstått i den nordiska unionen. I Sverige styrde riksrådet – dess främste medlem var ärkebiskopen – som 1438 beslutade att en tjänst för högre undervisning skulle inrättas vid domkyrkan i Uppsala. Beslutet upprepades på ett svenskt kyrkomöte 1441. Det bekräftades 1444 av kung Kristoffer.²¹

I diplomaten från de tre mötena talas det än om ett *studium privilegium*, än om ett *studium particulare*. Den förra beteckningen leder tanken till ett

17. Lausten 1991, s. 27-30.

18. Askmark 1943, s. 2-5; Losman 1970, s. 32.

19. Losman 1970, s. 134.

20. Losman 1970, s. 254.

21. DMS I:2, s. 296 f. Om terminologin, se Cobban 1975, s. 23-36. Beslutet i Basel är daterat 24/1 1438, riksrådets beslut är daterat 18/10. Sambandet är likväl omdiskuterat. Se Nelson 1927 och Malmström 1976, s. 67 f. Förslagsställaren, ärkebiskop Nils Ragvaldsson, hade 1434 på Basalkonsiliet genom sitt gotertal visat prov på yverboret sinnelag. Se Losman 1967/68.

universitet, det senare till en läroanstalt av lägre dignitet. Under alla omständigheter syftade beslutet till att höja domskolans status.²² Det för framtiden viktiga var att universitetsplanerna rotades vid domkyrkan, som inte var en akademisk oskuld. Flertalet medlemmar av domkapitlet hade genomgått akademisk utbildning.

När danska och svenska universitetsplaner tog definitiv form på 1470-talet, skedde det i en politisk situation som liknade 1430-talets. De två länderna hade gått åtskilda. Christian I gjorde anspråk på Sveriges krona, men riket styrdes av riksföreståndare och riksråd i opposition mot Christians unionsplaner. I Sverige drevs universitetssidan av ärkebiskop Jakob Ulfsson med stöd av riksföreståndare, riksråd och episkopat. Universitetet kom så att förläggas till Uppsala och bli en integrerad del av domkyrkan med ärkebiskopen som kansler och domkyrkan som ekonomisk garant för verksamheten.²³

I Danmark utgick initiativet i stället från kungen, Christian I, och universitetet placerades i rikets främsta stad, Köpenhamn, som låg under kronan. Men fritt från kyrkan stod inte universitetet. Det knöts nu till Vårfrukyrkan i Köpenhamn och fick biskopen i Roskilde som kansler. Den danske kungen tillsköt inte, lika lite som riksråd och riksföreståndare i Sverige, några gods och gårdar till universitetets underhåll. Båda universiteten hänvisades till kyrkans tillgångar.²⁴

De skäl man anförde till stöd för sina respektive foundationer var delvis likartade: kunskaper skulle spridas, den kristna tron stärkas. Från svenskt håll anförde man att det var viktigt att hålla vakt mot hedningarna i öster. De grekisk-ortodoxa bekännarna bortom rikets östgräns var sedan tidigare definierade som hedningar. Från båda håll framhölls att utrikesresan var ett ohägn för nordbor. Den var kostsam och riskfylld. Dessutom: det var ovärdigt att behöva tigga hos främmande.

Det senare anfördes på danskt håll. Universitetet skulle höja Danmarks politiska status. Ideologiska motiv fanns även på svensk sida. Universitetsgrundningen var ett inslag i ett patriotisk, nationellt projekt, där kyrka och riksråd samverkade för att hävda det svenska rikets självständighet

22. Särskilda medel till tjänsten anslags och till innehavare utsågs Anders Bondesson, magister artium, baccalaureat i teologi och med lärarmeriter från universitet i Leipzig. Han uppfyllde avgjort Basalkonsiliets krav på akademisk behörighet.

23. Annerstedt 1877, s. 21-50, Bihang 1, s. 1-8, 412-416; Nelson 1927; Malmström 1976; Lindroth 1976; Liedgren 1983.

24. Pinborg 1979; Lausten 1991, s. 30-77. Kung Hans tillsköt dock på 1480-talet kronointäkter från två kyrkor.

och stärka dess svenska identitet. För ärkebiskopen var det angeläget att också stärka kyrkans, i synnerhet Uppsalakyrkans, ställning inom det svenska riket. Till det kunde ett välutbildat prästerskap verksamt bidra.²⁵

Mellan Köpenhamn och Uppsala ger sig både likheter och olikheter till känna. I de påvliga privilegiebrevet hänvisas till Bologna som förebild för de båda universiteten. Det betyder inte att Bologna skulle stå som modell för deras interna organisation. Köpenhamn hämtade sina statuter från Köln, Uppsalas är inte bevarade, men också de torde ha övertagits från något tyskt universitet.²⁶

Hänvisningen till Bologna markerar att universiteten i grunden var andliga stiftelser, att de stod under kyrkans förmyndarskap.²⁷ Konkret, ideologiskt innebar det att kyrkan ytterst definierade kunskapsfältet, dess yttre gränser och interna regler. Praktiskt, organisatoriskt innebar det att biskopar och ärkebiskopar hade att fungera som universitetens överordnade med titeln universitetskansler. I ett särskilt brev beviljar det svenska riksrådet universitetet i Uppsala samma privilegier som den franske kungen beviljat universitetet i Paris. Därmed var universitetets ställning som en fri och oberoende institution inom det svenska riket angiven.²⁸

Hänvisningen till Paris bör inte, som tidigare skett, uppfattas som blott en formel, en allmän referens.²⁹ Den har avgjort haft en bestämd adressat: den danske kungen. En unionsmonark med Christian I:s uppsyn kunde i framtiden tänkas inskrida mot verksamheten och gynna Köpenhamn på Uppsalas bekostnad. Omständigheterna kring brevet tillkomst stöder avgjort en sådan tolkning. Det är utfärdat på sommaren 1477 i samband med att riksrådet bestämt avvisade de villkor kung Christian uppsatt för att återinsättas som kung i Sverige.³⁰

25. Brilioth 1941, s. 448-465.

26. Jfr Gieysztor 1992, s. 129-133. Brevet hos Pinborg 1979 och Liedgren 1983.

27. Både Leipzig, Rostock och Greifswald har föreslagits som förebilder för Uppsala. Se Malmström 1976, s. 78, 83 f, 126-134. Något är känt om ordningen i Uppsala, t ex att rektor skulle döma i alla uppkomna rättsaker som gällde universitetet och dess lärare och studenter utom i tvister som rörde kyrkans inkomster och gods.

28. Annerstedt 1877, Bihang I.

29. Så t ex Lindroth 1976, s. 14, men inte heller Malmström 1976 ser sambandet.

30. Skyddsbrevet är utfärdat den 2 juli i Strängnäs. Från slutet av juni och in i juli hölls en herredag i Strängnäs, där det svenska riksrådet avvisade de villkor kung Christian angivit för sitt styre i Sverige. Christian hade tidigare avvisat de villkor det svenska riksrådet på ett unionsmöte i Kalmar 1476 satt upp för kungens återinsättande i Sverige. Om unionsförhandlingarna, se Carlsson 1955, s. 8-13.

Christian I:s skyddsbrev för Köpenhamns universitet innehåller förstas inga hänvisningar till Paris och den franske kungen. Och när unionsförhandlingarna tog fart efter Christians död 1481 försäkrade man sig, symptomatiskt nog, från både svensk och dansk sida, om bestämda garantier för sina respektive universitet. Carlsson 1955, s. 26, 66.

Ekonomiskt var verksamheten till en början helt baserad på kyrkans intäkter, i första hand Uppsalakyrkans respektive Vårfrukyrkans och Roskilde domkyrkas. Men Köpenhamns universitet fick tillskott. Kung Hans tillsköt 1484 kronointäkter från två sockenkyrkor och privatpersoner donerade till Köpenhamns universitet på ett sätt, som inte kunnat beläggas för Uppsalas del.

I grunden hänger detta samman med att initiativtagare och urban miljö skilde dem åt. Köpenhamns universitet var instiftat av den danske kungen. Genom att det placerades i en storstad fick det en bred social förankring, samtidigt som det knöts till ett stort nationellt och internationellt nätverk av ekonomiska och kulturella förbindelser. Det svenska universitet hamnade i en småstad i utkanten av Mälarenregionen, där det blev helt beroende av Uppsalakyrkan och dess förbindelser.³¹

Men båda universiteten var små. En lista över studenter från Fyn ger vid handen att den årliga inskrivningen kan ha legat på 15 till 30 studenter i Köpenhamn.³² I Uppsala var inskrivningar färre, periodvis näst intill eller alldeles obefintliga, därför att lärarresurserna tröt (*propter magistrorum disconuitatem*).³³

Som jämförelse kan nämnas att de stora europeiska universiteten (Paris, Bologna, Oxford, Leipzig, Köln, Louvain m fl) vid den tiden hade 400 till 500 inskrivningar per år, de medelstora 150 till 200 (Rostock, Heidelberg, Krakow, Siena, Perugia m fl) och de små ca 50 (Greifswald, Mainz, Basel m fl). Mindre än så var förutom Uppsala, Köpenhamn, St Andrews, Glasgow, Pècs, Pozsony.³⁴

Grundandet av Uppsala och Köpenhamns universitet ingick i ett allmänt mönster: universitetsväsendet decentraliserades under senmedeltiden. Rekryteringen av studenter snördes in geografiskt men breddades socialt. Fler blev i tillfälle att studera. Också ideologiskt skedde en insnävning. Utbildningen stod inte längre i föregivet universella intressens tjänst utan i regionala: furstliga, provinskyrkliga och nationella.

Men båda universiteten hade sina särdrag. De initierades i politiska miljöer med åtskilda preferenser och inordnades i olika lokala och regionala sammanhang, som mer kom att gynna Köpenhamns universitet än Uppsalas.

31. Alla universitet var starkt beroende av närområdets ekonomiska och demografiska styrka. Också de största rekryterade huvuddelen av sina studenter och sitt ekonomiska stöd, t ex i form av studiestöd, därifrån. Se Schwinges 1992A, s. 189 f; Ditsche 1987, s. 171 f.

32. Pinborg 1981, s. 95-98.

33. Annerstedt 1877, s. 43.

34. Schwinges 1992A, s. 187-193.

6. Nordbors universitetsstudier

Nordbor studerade utrikes före universitetens tid. På 1100-talet gick studieresorna främst till franska katedral- och klosterskolor. Särskilt klostret St Victor vid Paris tycks nordbor ha frekventerat. Undervisningen vid dessa skolor omfattade, förutom teologi, i stort de ämnen som sedan kom att ingå i kursutbudet inom artesfakulteten.³⁵

Universitetsgrundningarna omkring 1200 accentuerade den franska studieinriktningen. Paris dominerade helt som studieort för nordbor under 1200- och 1300-talen. Där inrättades även nordiska kollegier – två danska och tre svenska – där studenter kunde bo under sin vistelse i Paris. Dessa kollegier avvecklades mot slutet av 1300-talet och i början av 1400-talet, men Paris fortsatte ändå att locka nordiska studenter under 1400-talet.³⁶

En första konkurrent till Paris blev Prags universitet, dit nordbor sökte sig under den andra hälften av 1300-talet. Pragresorna upphörde i samband med de politiska och religiösa konflikterna i Prag kring sekelskiftet 1400. Därefter sökte sig de nordiska studenterna i stället till de nya tyska universiteten: först Leipzig, sedan Rostock, Köln och Greifswald samt Louvain i Brabant.

Studieresor gick under hela perioden till Italien. Dit for särskilt de som ville studera juridik efter grundexamen. Bologna, senare även Perugia och Siena, drog till sig studenter, medan få nordbor besökte Englands två universitet.³⁷

Uppgifterna om de nordiska studenterna är fragmentariska. Det gäller i all synnerhet för högmedeltiden. Ett rikare, ehuru icke problemfritt, källmaterial finns för senmedeltiden, då universiteten upprättade listor över inskrivningar, promotioner och liknande. Trots bristerna i källunderlaget går det att ur befintligt källmaterial avläsa vissa relativa tendenser.³⁸

I princip kan antalet skolarer från Norden ses som en funktion av fem faktorer, som verkat differentierande inom Norden: 1) kontaktnät med Europa, 2) avstånd till universitetsorter, 3) befolkningens storlek och sammansättning, 4) ekonomiska tillgångar disponibla för studier, och 5) efterfrågan på akademisk expertis.

I samtliga dessa hänseenden var Island osedvanligt missgynnad. Landet

35. Ferruolo 1985, s. 27-44; Leclercq 1991, s. 68-88; Southern 1991, s. 113-137; Verger 1995, s. 1-36; Bagge 1984; Schück 1963A och 1983/84, s. 152-158.

36. Mornet 1999.

37. Bagge 1981; Gislason 1981; Helk 1981; Heininen & Nuorteva 1981; Niléhn 1981.

38. Pinborg 1981, s. 71 ff och där anförd litteratur.

hade långt till kontinenten, dess kontaktnät med Västeuropa var föga utvecklade, dess resurser (demografiskt och ekonomiskt) knappa, domkyrkoorganisation var svag och statsmakten nästan obefintlig.³⁹ Inte underligt då att så få isländska studenter kunnat beläggas.

Norden i övrigt – Danmark, Norge och Sverige (inkl Finland) – uppvisar likheter och olikheter sinsemellan, som är föränderliga.

Från 1200-talet är vittnesbörden om de nordiska skolorna inte många. I nuläget är 121 magistrar dokumenterade: 75 från Danmark, 26 från Norge och 20 från Sverige. Men en modern systematisk bearbetning av relevant källmaterial finns bara för Norge.⁴⁰

Eftersom alla studenter inte avlade examen, uppstår frågan hur många studenterna varit. Gällde samma relation som under senmedeltiden, skulle de 120 magistrarna ha svarat mot drygt 1000 studenter. Så många har studenterna avgjort inte varit. Det fanns inte institutionella förutsättningar för det.⁴¹

De proportioner mellan de tre länderna som siffrorna ger verkar rimliga. Danmark hade ett försteg framför det övriga Norden, ekonomiskt och institutionellt. Utvecklade studiekontakter med Nordfrankrike fanns på 1100-talet. Redan omkring 1200 undervisade en dansk i Paris och senare, under andre hälften av 1200-talet, gjorde danska lärare beryktade insatser vid universitetet i Paris.⁴²

Också Norge tycks ha haft ett mer utvecklat kontaktnät med Västeuropa – kyrkligt, ekonomiskt och politiskt – än Sverige, som ännu låg i ett europeiskt bakvatten med en svagt utbyggd kyrkoorganisation och en utvecklad statsmakt.⁴³

En omsvängning skedde i slutet av 1200-talet och början av 1300-talet, då de svenska domkapitlen började organiseras. Ett kraftfullt stöd från kungamakt och världsligt fräse gav några av domkyrkorna (främst Uppsala, Linköping och Skara) ekonomiska resurser, centralt disponibla, som de inte tidigare haft.

39. Notabelt är ändå att flera isländska biskopar på 1000- och 1100-talen studerat på kontinenten och att goda skolor tidigt upprättats på Island. Gislason 1981, s. 121 ff. Effekterna kan ha blivit motstridiga. Å ena sidan bör ordnad skolgång hemmavid ha underlättat studierna utomlands för dem som for ut. Å andra sidan kan den som genomgått skola på Island ha tvekat att fara utrikes, om förväntad utdelning bedömts som liten.

40. Jørgensen 1914-15, s. 340; Bagge 1981, s. 143 ff.

41. Jfr Bagge 1981, s. 147 f, som ifrågasätter om vokabulären vid denna tid var strikt. Förklaringen kan kompletteras: examination, kontroll och diplomering var ännu föga strikt. Jfr Tanaka 1990, s. 59-66.

42. Baldwin 1991, s. 149; Pinborg 1977.

43. Bagge 1984, s. 2 ff.

Effekten är avläsbar i källmaterial från universitetet i Paris. Svenskarna blev flest. Från 1329/30 finns en längd över studentavgifter. Där upptas bl a 35 svenskar, 13 danskar, inga norrmän.⁴⁴ Denna fördelning kvarstod hela 1300-talet och in i 1400-talet, då uppgifterna om nordbor i Paris sinner. Också i Prag blev svenskarna fler än danskarna.⁴⁵

Få norska parisstudenter är belagda under 1300-talet och norrmän utgjorde även ett mindretal vid de tyska universiteterna på 1400-talet. Den relativa minskningen av antalet norska studenter under 1300- och 1400-talen brukar förklaras med att de norska domkapitlen var resurssvagare än de danska och svenska, att kungamakten verkade utanför landet och att senmedeltidens agrarkris slog hårdare mot Norge än det övriga Norden.⁴⁶

I början av 1400-talet skedde åter en omsvängning. Danmark ryckte fram och före mitten av århundradet utgjorde de danska studenterna avgjort ett flertal. För perioden 1400-1530 står de för mer än dubbelt så många immatrikulationer vid de tyska universiteterna som de svenska studenterna och fyra gånger så många som de norska.⁴⁷

De nya tyska universiteterna har helt visst gynnat Danmark, som fick många universitet inom nära räckhåll. Detta kan inte ensamt förklara Danmarks framrykning. Annat har haft sin betydelse. Danmark hade, jämfört med Sverige och framför allt Norge, för det första ett mer flergrenat nätverk – kommersiellt, kulturellt och politiskt – av förbindelser med kontinenten. Detta nätverk stärktes, sedan tvisterna med Hansan bilagts och Slesvig-Holsteins ställning reglerats. För det andra ett ekonomiskt och kulturellt starkare borgerskap, som hade vilja och resurser att satsa på utbildning av sina söner. Trenden var allmäneuropeisk: det borgerliga inslaget i rekryteringen till akademiska studier förstärktes kraftigt under senmedeltiden.⁴⁸ Och för det tredje en större efterfrågan på akademisk expertis.

44. Courtenay 1999 ger en utgåva av computus (s. 218-246), personidentifieringar (s. 127-217) och en akademisk topografi m.m.

45. Thörnquist 1929, s. 258 ff; Tanaka 1990, s. 45; Bagge 1981, s. 145 ff.

46. Jørgensen 1914-15, s. 351; Kolsrud 1962, s. 45; Bagge 1981, s. 154 ff; Bagge 1984, s. 7 ff, 15 ff; Pinborg 1981, s. 78 ff.

47. Siffrorna får inte härdras, särskilt inte för den första hälften av 1400-talet, men tendensen är otvetydig. Den källkritiskt observante Pinborg 1981 beaktar inte uppgifterna från Rostock, det mest frekventerade universitetet, för den första hälften av 1400-talet, då källmaterialet därifrån i många avseenden inte tillåter en strikt bestämning av den geografiska proveniensens för de inskrivna studenterna. Detta har rapportörerna till historikermötet 1981 varken beaktat.

48. En indikation på urbaniseringsgraden ger antalet tiggarkonvent. De var 40 i Danmark, 25 i Sverige och Finland och bara nio i Norge. Se KL, »Dominikanorden«, »Franciskanorden«. Lägg därtill fyra kvinnokloster i Danmark, tre i Sverige.

Vissa danska domkyrkor hade redan före påvens dekret 1410 börjat kräva två till tre års universitetsstudier för behörighet till kanonikat. Vid mitten av 1400-talet var det kravet allmänt, låt vara att genomslaget inte var totalt.⁴⁹

Också statsförvaltningen efterfrågade akademiker. Den danske kungens kansli saknade i fråga om storlek och organisationsgrad motsvarighet i Sverige och Norge.⁵⁰

Man kan tycka att den andra faktorn, det starka danska borgerskapet, borde ha fått ett genomslag redan under 1300-talet. Men sannolikt förändrades den sociala rekryteringen till de danska domkapitlen under senmedeltiden. När det centralkyrkliga kravet på akademisk utbildning slog igenom kom adlig börd som rekryteringskriterium att förlora i giltighet. Det lönade sig med ens för ett välsituerat borgerskap att satsa på utbildning för sina söner. I Sverige har ingen dramatisk förändring i rekryteringen skett. Där var tidigt det borgerliga inslaget betydande vid domkapitlen.⁵¹

I valet av studieort ger sig under senmedeltiden vissa preferenser till kända. Mest frekventerat i det tyska riket var Rostocks universitet, där de norska studenterna hade sitt eget härbärke, den s.k. Olavsursan. I övrigt framträder smärre skillnader. Köln besöktes mest av danskar och norrmän, Leipzig mest av svenskar och Greifswald bara av svenskar och danskar.⁵²

Slutligen, de nordiska universiteten. Danskar men också norrmän sökte sig till Köpenhamn och till Uppsala kom studenter från båda rikshalvorna.⁵³

Uppgifterna om tiggardordnarnas studenter är fragmentariska. Norden utgjorde en enda provins för såväl franciskaner och dominikaner. Envar av de två nordiska provinserna hade rätt att sända två till tre studenter till

49. I Sverige var de uttalade kraven lägre. Ännu 1474, vid ett provinsialkonsilium i Arboga, förband sig de svenska domkyrkorna bara till att ge akademiker företräde till kanonikat. I Norge var det ännu sämre bestämt. På ett norskt kyrkomöte 1436 beslutades att varje stift skulle hålla en klerk eller två, helst flera, i högre studier. Askmark 1943, s. 5; Bagge 1981, s. 155.

50. Se not 82.

51. Slutsatsen är hypotetisk men bygger på spridda iakttagelser. Det saknas ännu – med vissa enstaka undantag, vi får vänta på Elisabeth Mornets studier, som antyder fluktuationer i rekryteringen (Mornet 1993, s. 206 f) – systematiska undersökningar av domkapitlens sociala rekrytering och akademiska kompetens.

52. Se not 46.

53. Lausten 1991; Annerstedt 1877, s. 21-50; Lindroth 1976, s. 9-20; Heininen & Nuorteva 1981, s. 73-76.

högskolorna i andra provinser. Bevarade uppgifter tyder på livlig studieaktivitet – som mest kunde 30 studenter vara på utbildning – och en stor geografisk spridning vid valet av studieort. Högskolor i Tyskland, Frankrike, Italien, Polen och England tog emot studenter från de två nordiska provinserna.⁵⁴ De flesta kom helt visst från Danmark, som hade 40 konvent mot Sveriges (med Finland) 25 och Norges nio.⁵⁵

Vi kan då sammanfatta.

Över tid är två allmänna tendenser tydliga. För det första var antalet nordiska studenter väsentligt större under 1400-talet än under 1200-talet. Detta gäller även Norge. De många immatrikulationerna från de tyska universiteten talar otvetydigt för att det var så. Lägg därtill att åtskilliga nordbor bara studerat i Köpenhamn och Uppsala. För det andra breddades den sociala rekryteringen. Under 1200-talet kom studenterna ur frälset, särskilt högfrälset, på 1400-talet rekryterades de framför allt från lågfrälset och städernas borgerskap.

Ökningen av antalet studenter berodde på flera faktorer: ett mer utvecklade kontaktnät med Västeuropa, en större efterfrågan på akademiker, billigare studieresor och ett större, mer förmöget borgerskap, som gärna satsade på studier. Både för det mångtaliga lågfrälset och städernas borgerskap var den akademiska examen ett medel för socialt avancemang.

Detta mönster var allmäneuropeisk. Det skedde en tillväxt över tid. Studenterna blev fler. Efter en nedgång vid mitten av 1300-talet accelererade tillströmningen ute i Europa under senmedeltid, låt vara med en viss avmattning under åren 1430-50 och 1480-1505, sannolikt en följd av akademisk »övergödning«. Utbudet hade blivit större än efterfrågan.⁵⁶

Den nordiska tillströmningen uppvisar ingen nedgång under 1400-talet. Ökningen blev särskilt påtaglig under århundradets andra hälft och först i början av 1500-talet kan en avmattning märkas i immatrikulationerna utomlands, samtidigt som åtskilliga studenter sökte sig till bara Köpenhamn och Uppsala.

54. Gallén 1983.

55. KL, »Dominikanorden«, »Franciskanorden«.

56. Schwinges 1992A, s. 187-193; Schwinges 1992B, s. 202-211.

7. Fördelningen av akademiker inom Norden

Cirka 750 000 manspersoner beräknas ha studerat vid Europas universitet under medeltiden.⁵⁷ I denna kader var nordborna en minoritet. De kan ha som mest varit ca 8 000 och skulle i så fall ha utgjort drygt 1% av totalen.⁵⁸

Inom Norden var fördelningen av studenter ytterst ojämn. Drygt hälften av studenterna torde ha kommit från Danmark, drygt 1/3-del från Sverige (inkl Finland) och återstoden, 10-15% från Norge (inkl Island).⁵⁹

I stort går det att fånga in akademikernas förankring, institutionellt och geografiskt, inom de tre länderna under senmedeltiden. Institutioner med fast akademisk kompetens var, vid sidan av de fyra universiteten och högskolorna, domkyrkor och tiggarkonvent samt olika kanslier, knutna till den politiska maktutövningen. I Danmark fanns 54 sådana institutioner, i Sverige 35 och Norge 16. I Danmark var de fördelade på 34 städer, i Sverige på 22 och i Norge på åtta. Många av dessa institutioner var samlokaliserade. Elva danska städer hade mellan två och fyra institutioner av angivet slag. I Sverige gällde detta tio städer, i Norge fyra.

57. Schwinges 1992A, s. 188.

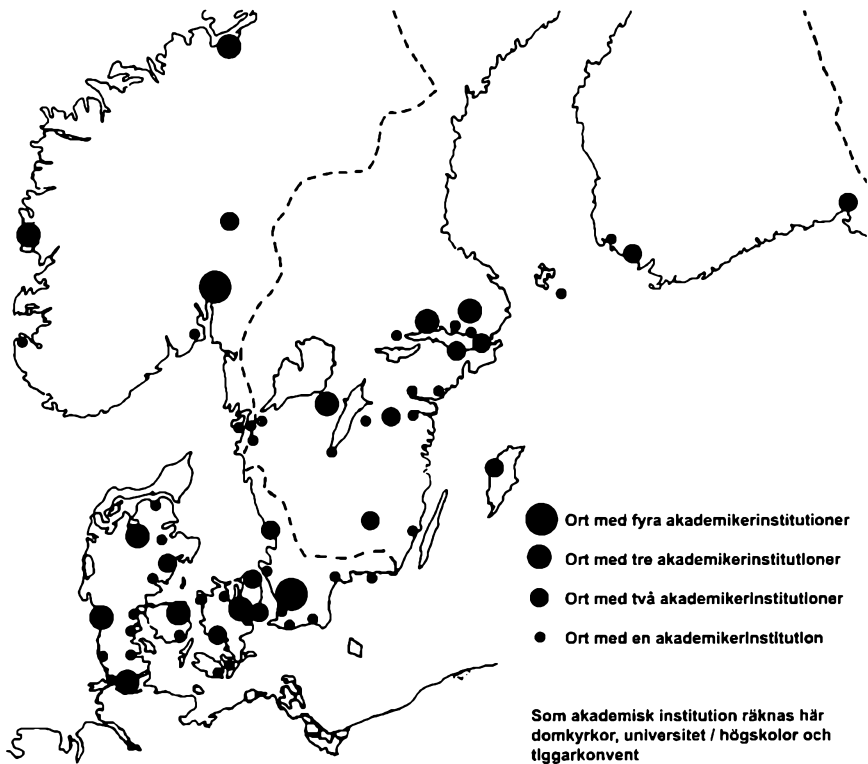
58. För perioden 1400-1530 är drygt 3 000 immatrikulationer av nordbor vid tyska universitet noterade. De som blivit inskrivna vid andra universitet har att döma av de uppgifter som föreligger om nordiska studenter knappast uppgått till 2 000 (inklusive Köpenhamn och Uppsala). Men antalet inskrivningar är inte ekvivalent med antalet studenter. Enligt Schwinges 1980, s. 47, har var fjärde tysk skolar bytt studieort åtminstone en gång. Det skulle ge minst 1.33 immatrikulationer per student, men rimligen var antalet något högre, eftersom åtskilliga bytte studieort flera gånger. Sannolikt bytte tyska studenter oftare än de nordiska. En avstämning med uppgifter för studenter från Linköpings stift (Schück 1959, s. 506-520) ger 1.25 immatrikulationer per student. Detta tal förvandlar 5 000 immatrikulationer till 4 000 studenter. Uppgifterna från 1200- och 1300-talen är svåra att bedöma. År 1330 fanns 50 nordiska studenter i Paris. Stannade de i genomsnitt i fyra år blir det 625 studenter för perioden 1300-1350. Sedan sjönk antalet studenter i Paris med mer än 50%. Mot slutet av århundradet gick resorna i stor utsträckning till Prag i stället. Men det gör att det knappast går att räkna med mer än 1 000 studenter för 1300-talet. Och under 1200-talet var de helt visst väsentligt färre. Det skulle innebära knappt 6 000 studenter för hela medeltiden.

Därtill skall läggas tiggardordnarna. Har studieplatserna utnyttjats fullt ut och varje student vistats fyra år vid en högskola blir det 750 studenter för 1300-talet. Men säkert var de färre, då digerdöden negativt påverkade studenttillströmningen. På 1400-talet tillkom högskolan i Lund och början av 1500-talet den i Västerås, vilket kan ha ökat studentantalet något, om inte de nordiska studierna vid andra högskolor minskat. För 1200-talet var rimligen antalet väsentligt lägre, eftersom ordenssystemet då var under uppbyggnad.

Detta skulle ge totalt ca 7 500 nordiska studenter.

59. 1400-talets immatrikulationer fördelar sig enligt rapporterna från 1981 så: 63% för Danmark, 30% för Sverige och 7% för Norge. Det är att ge Danmark en för stor andel att döma av Pinborg 1981. Uppgifterna från Rostock är osäkra 1400-50. Med hänsyn till Sveriges övertag under hela 1300-talet och Norges relativa nedgång under senmedeltiden torde de angivna talen i stort träffa rätt.

Akademiska institutioner omkring 1500

Alltså: Danmark hade fler »akademikerinstitutioner« än Sverige och Norge. De var dessutom jämnare fördelade över det danska riket och genom samlokaliseringar bildade de fler och större knutpunkter än de andra länderna kan uppvisa.

Norge var sämst rustat i dessa avseenden. Akademikerinstitutionerna var få och låg, med undantag för de två som var lokaliserade till Hamar, längs kusten, där de var utspridda från Marstrand i söder till Nidaros i norr. Anhopningar fanns i Oslo, Bergen och Nidaros. Där låg tio av Norges 16 akademikerinstitutioner.

Sverige (inkl Finland) intog en mellanställning. Flertalet av de aktuella institutionerna låg i Mälardalen och anslutande delar av norra Götaland och sydvästra Finland. I den regionen återfanns 25 av de 35 akademikerinstitutionerna, fördelade på elva städer.

Sverige, liksom Norge, hade stora periferier, något Danmark saknade. Danmark var inte bara mindre till ytan än de andra utan också mer sammanhållet tack vara goda förbindelser sjöledes mellan dess olika delar. Till Sveriges periferier hörde hela Norrland, större delen av Finland, delar av Götaland och Sveland. Norges var Nordnorge och de inre delarna av södra Norge.

Skillnaden mellan Danmark och Sverige å den ena sidan och Norge å den andra blir än större om hänsyn även tas till graden av akademisering av domkyrkorna, de akademiskt tunga institutionerna.⁶⁰

För domkyrkorna fanns krav på full akademisering av domkapitlen. Så blev det aldrig, men tendensen är otvetydig. Akademikerna blev fler. Undersökningar av domkapitlen i Lund och Roskilde visar att i början av 1400-talet hade hälften av ledamöterna ägnat sig åt akademiska studier, mot slutet av århundradet gällde detta 3/4-delar av korporationen.⁶¹

I Sverige är bilden splittrad. I Linköping hade mellan 65 och 70% av medlemmarna studerat både 1406 och 1508. Och i Uppsala var vid mitten av 1500-talet 2/3-delar av domkapitlets medlemmar akademiker. De blev säkert fler, sedan Uppsala universitet börjat sin verksamhet. Åbo hade ett betydande akademiskt inslag, större än vid Västerås domkyrka, där drygt hälften av domkapitlets medlemmar var akademiker. I Västerås hade inslaget akademiker ökat väsentligt kring mitten av 1400-talet.⁶²

Norge stod otvetydigt bakefter, låt vara att exakta tal saknas. Högst 1/3-del av kanikerna tycks ha varit akademiker.⁶³

Trots att mycket ännu återstår att undersöka, är det uppenbart att graden av akademisering skiftade mellan olika domkyrkor inom de olika länderna. I Norge var det stora skillnader mellan Nidaros och Hamar, i Sverige mellan Uppsala och Linköping å ena sidan, Växjö och Västerås å den andra, medan Åbo intagit en mellanställning. Också i Danmark torde det akademiska inslaget ha skiftat.

Också de absoluta talen bör beaktas. Även om de svenska och danska domkapitlen hade ungefär samma andel akademiker, så var antalet akade-

60. Varje tiggarkonvent skulle ha en lektor med fyra års högskoleutbildning. I praktiken fanns inte denna täckning. De mindre, avsidat liggande husen, som fungerade som resehärbergen, saknade helt visst lektorer. Men detta gör konventen mindre akademiskt tunga än domkyrkorna.

61. Mornet 1986; Ingesman 1985.

62. Schück 1959, s. 441-448, 467-474; Ferm 1993, s. 155 f; Losman 1970, s. 254; Pirinen 1956, s. 278 f; jfr Mornet 1993.

63. Bagge 1981, s. 156.

miker fler i Danmark, ty de danska domkapitlen var i allmänhet större än de svenska.⁶⁴

Akademiker fanns utanför nämnda institutioner. De var knutna till stadskyrkor, sockenkyrkor på landet, adelns sätesgårdar och vissa kloster. Om det vittnar inte bara enstaka diplomuppgifter utan även immatrikulationerna vid de utländska universiteten.⁶⁵

Trots att det är svårt att få grepp om denna grupp, fanns det nog såväl nationella som regionala olikheter. En höggradig akademisering av domkyrkor kan ha lett till att klerker med akademisk bakgrund ibland fick välja annan karriär än den domkyrkorna kunde erbjuda. Det skulle innebära att Danmark och Sverige haft fler sockenpräster med akademisk bakgrund än t ex Norge. Men detta återstår att undersöka, liksom tänkbara regionala skillnader inom länderna.

Ett exempel skall likväl ges. Herman Schück har noterat att bland senmedeltidens studenter från Linköping stift fanns åtskilliga från Kalmar och Gotland, som aldrig enrollerades i domkyrkan i Linköping.⁶⁶ De flesta blev, så vitt det går att bedöma, församlingspräster på Gotland och i Kalmartrakten, när de efter studierna återvände hem.

Gotland och Kalmar är knappast typiska för hela Sverige med Finland. Både Kalmar och Gotland hade nära och goda förbindelser med Nordtyskland, vilket säkert bidrog till att de två områdena fick fler studenter i Tyskland än t ex Norrland och Värmland, som låg avsides allfarvägarna till kontinenten. Kalmar stadskyrka intog dessutom en särställning med sina många altarestiftelser. Erik av Pommern upphöjde 1430 bykyrkan och dess »kapitel« till »halvan dom« med ett kollegium av »kanikpräster«.⁶⁷

8. Akademiska examina och lärarverksamhet

Det var, förutsatt att man var kristen och man, – kvinnor gjorde sig som sagt icke besvär – lätt att bli inskriven vid ett universitet. Inga krav på formella förkunskaper fanns, ingen stadgad minimiålder, inga givna antag-

64. Ca 150 i Danmark, 90 i Sverige och 70 i Norge. Se KL. »Domkapitel«. En akademikerandel på ca 60% placerar Danmark och Sverige i nivå med förhållandena på kontinenten (Moraw 1992, s. 261 f; Verger 1997, s. 121 ff), men de absoluta talen skulle helt visst förändra bilden något. Domkapitlen var större på kontinenten.

65. Mornet 1996, s. 287 ff.

66. Schück 1959, s. 506-520.

67. DMS 4:1, s. 284.

ningsdagar. Kruxet var att finna en lärare som accepterade en som elev. När väl det var ordnat, var det bara att sätta igång.⁶⁸

Normalstudenten vid en artesfakultet befann sig i de övre tonåren. Netostudietiden till examen var två, tre år. Få nådde dit. Under 1400-talet blev 15-20% av studenterna baccalaureater och ca 10% magistrar i artes. Examina vid de högre fakulteterna var sällsynta. Ett par procent av studenterna klarade det.⁶⁹

Tendensen över tid var ändå positiv. Studieresultaten förbättrades. Fler, inte bara i absoluta utan även i relativa tal, avlade examen i början av 1500-talet än 100 år tidigare, låt vara att det fanns olikheter mellan universiteten. Till de allmänt sett dåliga resultaten fanns flera orsaker: svag skolunderbyggnad, dålig undervisning, bräcklig ekonomi, anpassnings-svårigheter, sjukdomar och annat. En annan orsak anfördes av många samtida: studenters lättja.⁷⁰

Artesstudierna hade karaktär av propedeutik. De gav den grund som var nödvändig för studier inom de högre fakulteterna. Eftersom flertalet studenter var klerker, var teologi länge det ämne som de flesta valde efter artesexamen. Under senmedeltiden blev rättstudier allt vanligare. De var »matnyttiga«, lämpliga som underlag för såväl civil som kyrklig karriär.⁷¹

De nordiska studenterna faller, så vitt det går att bedöma, inom detta allmänna mönster, låt vara att studieresultaten kan ha varit något sämre för dem än studenten i gemen och att färre nordbor, relativt sett, föredrog rättstudier framför teologi.⁷²

Studenter vid högre fakultet tjänstgjorde normalt som lärare för artesstudenter. Så även nordbor. En och annan av dem svarade för bemärkta vetenskapliga insatser. Främst gäller det några danska filosofer under högmedeltiden. Mest ryktbar har Boethius de Dacia (död 1284), verksam i Paris, blivit. Boethius argumenterade bl a för två kontroversiella ståndpunkter: världen är evig (ej skapad), själen är förgänglig – den överlever inte kroppens förintelse.⁷³

Om Boethius tillhör filosofihistoriens elit, så har nordborna i allmänhet stått för ordinära insatser inom givna paradigmen. Men det mesta återstår att undersöka. Källmaterial finns i vissa fall. Två exempel må nämnas: Ska-

68. Schwinges 1992A, s. 171-182.

69. Schwinges 1992B, s. 195-202. Examinationsfrekvensen skiftade för övrigt mellan universiteten. Se Pinborg 1981, s. 99-104.

70. Se text Pinborg 1981, s. 99.

71. Se not 14.

72. Pinborg 1981, s. 99-104; Schück 1959, s. 488-520.

73. Pinborg 1977; Ebbesen 1998, s. 269-290

rakaniken Björn Magnusson, lärare vid Wiens universitet från 1433 och till sin död 1465 och uppsalakaniken Kristoffer Larsson, lärare och rektor i Leipzig på 1430-talet. Björn har efterlämnat bl a en kommentar till Aristoteles (*De anima*) och Kristoffer föreläsningar över *Novum* och Petrus Lombardus' sentenser.⁷⁴

Hur många de nordiska universitets- och högskolelärarna varit, vet vi inte, men det rör sig helt visst om ett 100-tal personer räknat över hela medeltiden.

Studenterna bytte universitet. Byten förekom under såväl högmedeltid som senmedeltid, men de ändrade karaktär. Under 1200- och 1300-talets första hälft var bytena normalt förknippade med fakultetsbyte. Artesmagistrar från Paris fortsatte med rättstudier i Bologna eller Orléans. Totalt är 36 nordiska studenter belagda i Bologna vid 1200-talets slut.⁷⁵

När de många tyska universiteten tillkom kunde man byta studieort också av andra skäl. Sociala oroligheter, politisk inblandning, pest, dålig undervisning – de minsta universiteten hade tidvis svårt att hålla en acceptabel nivå – fick många studenter att flytta.⁷⁶

Var fjärde tysk student tycks på 1400-talet ha bytt studieort åtminstone en gång.⁷⁷ Det måste ha ställt sig enklare för tyska studenter att byta än för nordiska. Korta avstånd gjorde det mindre kostsamt och besvärligt att periodvis återvända hem. Men säkert spelade även sociala olikheter in. Akademikerna inom domkapitlet – de var väl försörjda – tycks nämligen ha bytt ofta. Hälften av dem i Uppsala och Linköping hade studerat vid mer än ett universitet, några vid tre, andra vid fyra och ibland fem.⁷⁸

Grundandet av universiteten i Köpenhamn och Uppsala ändrade inte systemet. Snarare blev bytena fler. Åtskilliga studerade in en baccalaureatexamen hemmavid, fortsatte sedan vid något utrikes universitet, varpå några återvände och tog examen hemmavid. Både Uppsala och Köpenhamns universitet hade teologiska och juridiska fakulteter. Kanikerna i Uppsala måste, enligt beslut av ärkebiskop Jakob Ulfsson, under tre år

74. Carlsson 1924 och 1929.

75. Sällström 1957, s. 151 ff, 177-199, 211 ff.

76. Pinborg 1981, s. 82 f.

77. Schwinges 1980, s. 47.

78. Av 125 immatrikulerade studenter från Linköpings stift från 1409 till reformationen har Schüek 1959, s. 506-520, kunnat följa 59, därför att de efter studierna haft kontakt med domkyrkan centralt. För de 59 går det att räkna fram 89 immatrikulationer, vilket ger 1.5 immatrikulationer per student. Men detta gäller alltså bara för domkyrkoklerker. En genomgång för domkapitlets medlemmar i Uppsala ca 1460 (RAp 1459 4/4, 1466 16/4) utifrån kända uppgifter om studiegång ger samma tal.

följa universitetsföreläsningar i kanonisk rätt i Uppsala, om de inte redan hade motsvarande meriter.⁷⁹ Fullföljdes beslutet blev domkapitlet i Uppsala fullt ut akademiserat i medeltidens slutskede.

9. Akademikernas insatser i Norden

I sina hemländer utgjorde akademikerna en exklusiv grupp. De förfogade över ett kulturellt kapital som förde flertalet av dem till strategiska positioner i miljöer, där samhällelig makt utövades: vid domkyrkor, furstehov och aristokratins sätesgårdar. Det ena uteslöt inte det andra. Positionerna var kombinerbara och växelvis utbytbara.

Tre inslag i universitetsutbildningen framstår som strategiska. Studierna i dialektik lärde hur man rationellt skulle analysera ståndpunkter och konsekvent argumentera för och emot olika teser. Studierna i retorik lärde hur man skulle organisera texter och välja sina ord så att de gav avsedd effekt. Studierna i etik, teologi, juridik och statslära gav andra insikter. Man hade tillgång till ett system av föreställningar, som kunde verka såväl med som mot olika former av institutionaliserad makt.

Fastän akademikernas insatser i skilda miljöer och sammanhang inte är systematiskt undersökta, kan den samlade effekten av dem anges på såväl ett allmänt som ett mer specifikt plan. Det allmänna först:

- 1) I ett samhälle, präglad av en muntlig kultur, gav skolarerna den skriftliga kulturen en fast ställning i miljöer, där samhällelig makt utövades. I institutionaliserad form blev den arketypiska funktionen notariens.⁸⁰
- 2) De befordrade latiniteten, dvs latinets och den av latinets uppburna kulturen. Latinkunskaper var under medeltiden ett *sine qua non*, eftersom det var kyrkans språk och det internationella umgängets *lingua franca*.
- 3) De utförde folkspråkets genombrott som skriftspråk. I kraft av sina litterära färdigheter kunde de överföra det av gemene man talade språket till begriplig skrift. De blev den folkspråkliga litteraturens förmedlare, till en del också dess skapare.

Och mer specifikt:

- 4) De organiserade de kyrkliga och furstliga kanslierna, utvecklade rutiner för arkivhållning, registerarbete och förvaltning i stort. Domkyr-

79. Annerstedt 1877, Bihang 1, s. 412 f. Dokumentet är från 1486, men det är fråga om en upprepning av ett tidigare dekret, sannolikt från tiden för grundandet.

80. Fenger 2000.

kornas vida verksamhet, statsmaktens etablering och organisatoriska utveckling vore inte möjlig deras insats förutan.

- 5) Som sakkuniga, experter, ingick de i lagkommissioner, genomförde inkvisitoriska utredningar, deltog i kanonisationförhör, verkade som sändebud utrikes eller inrikes för t ex påven m.m.
- 6) De reformerade domkyrkornas liturgi, som i sin tur blev normerande för liturgin vid församlingskyrkorna inom respektive stift.
- 7) De verkade som lärare vid trivialskolor, tiggarkonvent, högstskolor, universitet och på adliga sätesgårdar.

Konkret är akademikernas insatser ännu avläsbara i de texter de producerade inom olika genrer, för olika bruk och i olika sammanhang: brev, traktater, förordningar, lagtexter, jordeböcker, räkenskaper, liturgiska handböcker, officier, predikningar, föreläsningar, krönikor, översättningar, dikter, fabler och skämt m.m.

Skriftfästningens betydelse är uppenbar: den organiserade framtidens handlingar, liksom framtidens bild av det förgångna. Överenskommelser som formaliserats var inte längre underkastade det subjektiva minnets omvandlingar och begränsningar. Och arkivbildningen blev maktgenererande. Innehav av dokument gav oerhörda möjligheter att hävda egna intressen.⁸¹

Utifrån bevarade diplom kan akademikernas insatser tidigt spåras till domkyrkor och den kansliverksamhet som var knuten till den kungliga maktutövningen. Och trots att akademikerna länge var ytterst få, uppstod hela tiden kumulativa effekter, som accelererade under senmedeltiden, då akademikerna dessutom blev fler.

Symptomatisk var utvecklingen av de furstliga kanslierna. Särskilt långt kom man i Danmark, där verksamheten inom kungens kansli inte bara breddades utan även fick en mer formell organisation: en uppdelning på olika sakområden, där civilrätten krävde en specialistkompetens, som klerker inte hade. Beroendet av kyrkan var inte absolut. Civilrätten blev en lekmannaspecialitet.⁸²

I tjänst hos furstar och stormän hade akademikerna att verkställa andras beslut och intentioner. Som ledamöter i domkapitel och inkvisitoriska kommissioner och som biskopar utövade de själva makt på hög nivå. De

81. Om skriftfästning, se Arnved Nedkvitnes bidrag till denna rapport.

82. Schück 1963B; Öberg 1974; Schück 1976, s. 56-59, 83 ff, 136 ff, 145 ff, 345-355, kap 14; Bagge 1976; Olesen 2000, s. 11-15, 19-23, 29-38, 40-44; Millet & Mornet 1992, s. 255-290.

gjorde det inte i egen rätt. Ytterst rådde inte deras vilja utan kyrkans. De hade att verka för kyrkan, för dess bästa och i former, som fastställts på kyrkomöten och vid kurian i Rom. I den meningen var deras arbete osjälvständigt, samtidigt som det krävde en självständig, kreativ insats, ty de allmänna besluten och riktlinjerna måste hela tiden anpassas till lokala förhållanden och sammanhang.

10. En europeisk identitet

Fråga är om de kände sig som européer, dessa akademiker verksamma i olika miljöer i de nordiska länderna. Mer precist: kände de sig i kraft av sin utbildning som européer?

Högskolor fanns i den muslimska världen. De var till skillnad från de europeiska universiteten inte självständiga korporationer. Och utbildningen gick inte primärt ut på att förmedla formella, analytiska färdigheter utan på att memorera auktoritativa texter, som låg till grund för både teologi och civilrätt.⁸³ Kort sagt: Europas universitet hade sin särprägel, de var något specifikt för Europa.

De medeltida universiteten var elitfenomen. De bars upp och formades av en liten socialt privilegierad grupp, som under sin utbildning lade sig till med ett särskilt sätt att umgås, uppträda, tänka och uttrycka sig. Så uppstod en europeisk social identitet: en objektivt, konstaterbar likhet mellan människor som bedrivit akademiska studier. Det betyder inte att medeltidens akademiker uppfattade sig som européer i kraft av sin utbildning. Inte heller att utomstående gjorde det. Subjektivt erfarna identiteter springer ur de affektiva erfarenheter individen gör i sitt umgänge med andra och är nära förknippade med känslor av gemenskap och tillhörighet, utanförskap och olikhet.⁸⁴

Studenternas dagliga umgänge under studierna utrikes aktualiserade känslor av likhet och olikhet. De skilde sig från stadsinvånarna genom att de ägnade sig åt studier och var tillerkända annan social status. Studenterna föll under universitetets egen jurisdiktion, stadsborna under magistratens. Åtskillnaden blev tydlig vid efterspelet till de bråk som ständigt tycks ha förekommit mellan studenter och stadsbor. För stadsborna var studenterna privilegierade och främmande. Och dessa attribut kan inte för dem ha framstått som europeiska.

83. Se Collins 1998, kap 8-9.

84. Om några sätt att se på identitet, se Mucchielli 1986.

Skolarna erfor i sin tur inte bara en olikhet gentemot städernas borgerskap utan också sinsemellan. De kom från olika länder, studerade för olika lärare, bodde åtskilda i små grupper. Inte ens nordborna bildade var för sig enhetliga grupper. I Paris var t ex svenska studenter från Uppsala, Linköping och Skara uppdelade på var sitt studenthem.⁸⁵

Symptomatiskt nog kunde även studierna verka splittrande. Disputationer och akademiska skolbildningar gav grogrund för en akademisk animositet, som även tog fasta på etniska olikheter. Ett talande vittnesbörd finns i *Historia occidentalis* (ca 1220), där Jaques de Vitry (1160/70-1240) redovisar sina erfarenheter från sina studier i Paris alldeles i slutet av 1100-talet:

»Inte bara på grund av olika skolbildningar eller som en följd av (de akademiska) disputationerna råkade man (parisskolarna) i delo med varandra och tvistade utan även på grund av olikheten i regional härkomst höll man sig också ifrån varandra, var missundsam, förtalade och framförde fräckt många glåpord och förolämpningar; man sade att engelsmän var supiga och hade svans, att fransmän var högmodiga, veka och kvinnliga, att tyskarna var hetlevrade och oanständiga på sina fester, att normanderna var tomma och skrytsamma och att de från Poitou var förrådiska och opålitliga...« Nedsättande omdömen följer sedan om studenter från Burgund, Bretagne, Lombardiet, Rom, Sicilien, Brabant och Flandern. – Inget sägs om nordbor. Sannolikt var de för få för att göra sig gällande. – Jacques konstaterar sedan: »Och på grund av speglosor av detta slag gick man ofta vidare från ord till handgemäng.«⁸⁶

Förhållanden i Paris var inte unika. Liknande vittnesbörd finns från andra universitet och perioder.⁸⁷

Mot splittring och animositet verkade andra ritualer och inslag i det akademiska livet: sammanträden, examinationer, processioner, förhandlingar, examensceremonier, akademiska insignier och liknande skapade känslor av gemenskap hos dem som antingen ledde ritualerna eller blev belönade.⁸⁸ Men – och det är det väsentliga – ritualerna var inte förknippade med föreställningar om ett Europa och kan inte hos deltagarna inympat en föreställning om att just de var européer och att andra inte var

85. Om studieerfarenheter, se t ex Ebbesen 1996 och Mornet & Verger 2000.

86. Jacobus de Vitriaco, s. 92.

87. Verger 1992B, s. 158 ff; Moraw 1992, s. 264-270; de Ridder-Symoens 1992, s. 283; Pinborg 1981, s. 82.

88. Om ritualer i allmänhet, se Collins 1988, s. 188-209. Om akademiska ritualer, se Verger 1992B, s. 144-168; Gieysztor 1992, s. 108-142; Schwinges 1992A, s. 177-187; Schwinges 1992B, s. 211-235.

det. Och samvaron, den delade vardagen på studenthem och liknande, har främst stärkt känslor av lojalitet och samhörighet med kamratkretsen, studiekamraterna från det egna stiftet eller landet.⁸⁹

Väl hemma utgjorde studenterna en exklusiv grupp med placering normalt vid någon domkyrka. Att de då tillskrevs en akademisk identitet är otvetydigt. Akademisk titel, jämte kyrklig ämbetsrang, markeras i diplomerna: ärkedjäkne Jöns Månsson, teologie magister, prebendat Erik Olsson, magister o.s.v. utom för biskopar. Det ämbetet hade en sådan dignitet att det utplånade andra bestämningar. Med andra ord: en särställning, akademiskt definierad, markeras för alla under biskopsnivå. Men det sker i ett lokalt sammanhang och särarten ger sig till känna som en akademisk, inte som en europeisk, identitet.

Inget tyder på att akademikerna själva skulle ha uppfattat sin akademiska bakgrund annorlunda: att just de och inte de andra vid domkyrkan skulle ha varit det. De såg sig knappast som européer. Låt mig ta ett exempel.

Ericus Olai (död 1486) hade studerat i Rostock och Siena och blev Uppsala universitets förste professor i teologi. I den latinska krönika han skrev om Sveriges historia är Europa ett geografiskt begrepp. Sverige ligger i ett Europa, befolkat av olika folkslag, inordnade i olika kyrkoprovinser och riken. Gentemot denna ordning visar Ericus ingen lojalitet. Hans lojalitet är i stället med den universella kyrkan och dess främsta representation i Sverige – Uppsalakyrkan – och det svenska riket. Och han är direkt avog mot danskar och tyskar. Deras framfart i Sverige har, menar han, svårt skadat riket.⁹⁰

Akademikernas stora tid i det medeltida Europa var de allmänna kyrkomötena under 1400-talets första hälft.⁹¹ Här samlades man i trons namn för att lösa kyrkans problem. I tron fanns förvisso en gemensam identitet, men den sågs som universell, katolsk. I synen på kyrkan i världen rådde eljest ingen enighet. Mötesprotokoll och beslut vittnar om en åtskillnad i åsikter, temperament, manér, status, behov och intressen, som hade sin bakgrund i ett mångskiftande, kulturellt föga enhetligt, Europa.

År 1409 uppmanade det svenska riksrådet Linköpingskyrkan att sända delegater till kyrkomötet i Pisa. Propån avvisades av domkapitlet. Som skäl angavs inkompetens. Bland kyrkomötets alla patriarker, prelater, magistrar och doktorer skulle utsända linköpingskaniker bara känna sig som

89. Lundén 1963, s. 104 f.

90. Nygren 1951; Ferm 1993; Ericus Olai IV:32.

91. Black 1978, s. 511-524.

»småpysar och dumskallar« (*pusiones et idiotae*). Bland alla rättslärdas skulle de inte våga hävda en egen ståndpunkt.⁹²

Detta uttalande brukar numera tas som bevis på svenska klerkers obildning och svaga latinkunskaper.⁹³ Den slutsatsen håller inte uttalandet för. Det måste förstås utifrån den situation i vilken det tillkommit. Då framstår anförd obildning som ett svepskäl. Linköpingskanikerna ville helt enkelt inte uppträda som drottning Margaretas sändebud på kyrkomötet, därför att de stödde inte hennes kyrkopolitik i Sverige. Och vad obildningen beträffar: flertalet ledamöter i domkapitlet hade akademisk erfarenheter, några hade bedrivit gedigna studier i Prag.⁹⁴

11. Slutord

När universitetens uppkomst och spridning över Europa diskuteras, talas det ibland om ett äldre och ett yngre Europa. Det äldre Europa är den del av kontinenten som en gång ingick i det romerska imperiet. Där låg de första universiteten. Det nya Europa är de delar, som först under senmedeltiden fick egna universitet och med det blev en fullvärdig del av det kulturella Europa.⁹⁵

Uppdelningen är av flera skäl missvisande och föga funktionell. De äldsta universiteten låg förvisso i det äldre Europa, men hela denna region hade inte en obruten romersk tradition.⁹⁶ Och omlanden till de äldsta universiteten omfattade såväl det äldre som det yngre Europa. Utbildningen spreds över hela det romersk-katolska Europa, också över de områden som länge saknade egna universitet.

Riktigt är förstås att spridningen av universitet och högsolor skedde först under senmedeltiden. Efter Prag instiftades flera tyska universitet mot slutet av 1300-talet, därför att man i Tyskland inte ville studera i det Frankrike, som hyste en påve i Avignon.

Under 1400-talet gjorde sig regionalpolitiska – kyrkliga, furstliga och urbana – intressen gällande. Många nya universitet tillkom, vilket ledde till att rekryteringen insnävades geografiskt men breddades socialt. Allt

92. SD 1220 (s. 233).

93. Askmark 1943, s. 5; Tengström 1973, s. 22; Öberg 1994, s. 213.

94. Om den kyrkopolitiska bakgrunden, se Brilioth 1925, s. 226. Om Linköpingskapitlet, se Schück 1959, s. 444-448.

95. Moraw 1992, s. 245 ff.

96. Detta gäller främst England, där två av de äldsta universiteten låg och där akademiska studier fick ett större socialt genomslag än t ex i Italien.

fler blev i tillfälle att studera. Eftersom befolkningstillväxten samtidigt var svag, ökade akademikernas andel av befolkningen under senmedeltiden.

Spridningen av universitet över det katolska Europa och den ökande tillströmningen är båda en effekt av en samhällelig förändring. Stat och kyrka utvecklades till organisationer, där akademisk kompetens behövdes. Samtidigt appellerade karriärmöjligheterna alltmer till en växande och relativt resursstark socialgrupp: städernas borgerskap.

Ur ett europeiskt perspektiv var Norden en periferi men en periferi i förändring och med skilda förutsättningar att knyta an till en europeisk ordning. I Danmark och Norge fick akademikerna tidigare genomslag än i Sverige. En förändring skedde i slutet av 1200-talet. Fram till början av 1400-talet sände Sverige fler studenter utrikes än Danmark och Norge. Så skedde ånyo en omkastning och Danmark framstår i medeltidens slutskede som det mest akademiserade landet i Norden.

Sett ur ett vidare perspektiv lämnade de medeltida universiteten ett bidrag till det som i Max Webers efterföljd kallats Västerlandets rationaliseringsbana. Processen rymmer två sorters rationalitet – formell och teoretisk – som i allt större utsträckning kommit att prägla två samhälleliga »domäner«: vetenskap/religion och stat/marknad. Teoretisk rationalitet är ett uttryck för intellektuellas strävan efter konsistens, symmetri, logik, mönster i det teoretiska arbetet. Formell rationalitet förbinds med praktisk handling och yttrar sig i s.k. mål/medel-rationalitet: handlingar organiseras så att medel, insats, bedöms i direkt relation till det mål som skall nås.⁹⁷

Universiteten bidrog till att utveckla båda formerna av rationalitet. Teoretiskt tänkande blev en social specialitet. En socialgrupp avgränsades och försågs med rättsliga och ekonomiska möjligheter att utveckla samhällets teoretiska insikter. Effekten lät inte vänta på sig. Det teoretiska tänkandet systematiserades och fördjupades. Till denna utveckling bidrog en rationell ämnesorganisation. Genom att ämnena fördelades på skilda fakulteter och tänkandet inom de olika ämnena utgick från skilda texter kunde civilrätten utvecklas oberoende av teologin. Och filosofin, inkluderande naturfilosofin, fick ett eget, om än inte oinskränkt, utrymme för teoretisk spekulering. Så utvecklades logik, kunskapsteori och språkfilosofi i olika riktningar, liksom det teologiska tänkandet. Undervisning och

97. En kortfattad systematisering av Webers idéer om rationalitet i Kalberg 1994, s. 127-142 med hänvisningar till Webers huvudarbete i detta avseende, *Wirtschaft und Gesellschaft* från 1921.

examination var så organiserade att de bidrog att främja formell rationalitet. Båda momenten skedde i formella steg och efter ett bestämt schema med en öppen, offentlig kunskapskontroll enligt fastställda regler. Alltså: etappmålen i kunskapstilläggnelsen var väl definierade och undervisning och examination anpassade till kunskapsmålen.

Olikheterna mot de samtida muslimska högskolorna var i dessa avseenden betydande. Där fanns inte den fakultetsmässiga åtskillnaden mellan ämnen, där fanns inte åtskillnaden mellan auktoritativa texter, där byggde undervisning och examination på en personlig relation mellan en lärare och en elev.

Utanför universiteten uppstod effekter framför allt inom statlig och kyrklig förvaltning, där akademikernas insatser i första hand stärkte den formella rationaliteten. Särskilt viktig blev den tilltagande skriftfästningen, som i sig var ett steg i en abstraherande, objektivierad riktning. Kodifieringar, införande av formella regler systematiserade organisationernas verksamhet, samtidigt som den samhällliga åtskillnaden mellan kyrkligt och statligt/kommunalt fick ett teoretiskt stöd i rättsordningens uppdelning på kanonisk rätt/kyrkolag och civilrätt/värdslig lag.

De verksamheter som var knutna till marknaden påverkades i samma riktning. Muntliga överenskommelser ersattes av formella kontrakt och en affärsmässig bokföring infördes, så att kalkylerad vinst kunde ställas mot kalkylerade utgifter.

Litteratur

- Amargier, P., M. d'Alatri, C. Ribaucourt, J. Cannon & J. Kłoczowski, »Panorama geografico, cronologico e statistico sulla distribuzione degli Studia degli ordini mendicanti«, *Le Scuole degli Ordini Mendicanti (secoli XIII-XIV)*. Convegno del Centro di Studi sulla Spiritualità Medievale, XVII (Todi 1978), s. 35-48.
- Annerstedt, Claes, *Uppsala universitets historia, 1: 1477-1654* (Stockholm 1877), Bihang 1: Handlingar 1477-1654.
- Askmark, Ragnar, *Svensk prästutbildning fram till år 1700* (Stockholm 1943).
- Asztalos, Monika, »The Faculty of Theology«, Hilde de Ridder-Symoens (ed), *Universities in the Middle Ages. A History of the University in Europe*, vol I (Cambridge 1992), s. 409-441.
- Bagge, Sverre, *Den kongelige kapellgeistlighet 1150-1319* (Bergen 1976).
- Bagge, Sverre, »Norge«, *Ur nordisk kulturhistoria: XVIII Nordiska historikermötet, Jyväskylä 1981. Mötesrapport 1: Universitetsbesöken i utlandet före 1660*. Studia historica Jyväskyläensia, 22:1 (Jyväskylä 1981), s. 141-165.
- Bagge, Sverre, »Nordic Students at Foreign Universities until 1660«, *Scandinavian Journal of History* 9 (1984), s. 1-29.

- Baldwin, John W., »Masters at Paris from 1179 to 1215. A Social Perspective«, Robert L. Benson & Giles Constable (eds), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century* (Toronto 1991), s. 131-172.
- Benson, Robert L. & Giles Constable (eds), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century* (Toronto 1991).
- Black, Antony, »The Universities and the Council of Basle: Collegium et Concilium«, J. Ijsewijn & J. Paquet (eds), *The Universities in the late Middle Ages. Mediaevalia Lovaniensia I:VI* (Leuven 1978), s. 511-523.
- Brilioth, Yngve, *Svensk kyrka, kungadöme och påvemakt 1363-1414*. Uppsala Universitets Årsskrift 1925. Teologi, 1 (Uppsala 1925).
- Brilioth, Yngve, *Svenska kyrkans historia*, Del 2: Den senare medeltiden 1274-1521 (Stockholm 1941).
- Carlsson, Gottfrid, »Bero Magni de Ludosia«, SBL IV (1924), s. 13 f.
- Carlsson, Gottfrid, »Christopherus Laurentii«, SBL VIII (1929), s. 505-508.
- Carlsson, Gottfrid, *Kalmar recess 1483*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Historiskt arkiv, 3 (Stockholm 1955).
- Carlsson, Gottfrid, »Biskopssäte, domkyrka och kloster. Från äldsta tid till 1563«, Hans Jägerstad (red), *Strängnäs stads historia* (Strängnäs 1959), s. 449-580.
- Classen, Peter, *Studium und Gesellschaft im Mittelalter*. Schriften der Monumenta Germaniae Historica, 29 (Stuttgart 1983).
- Cobban, A.B., *The Medieval Universities: their Development and Organisation* (London 1975).
- Collins, Randall, *Theoretical Sociology* (Orlando 1988).
- Collins, Randall, *The Sociology of Philosophies. A Global Theory of Intellectual Change* (Cambridge, Mass. 1998).
- Courtenay, William J., *Parisian Scholars in the Early Fourteenth Century. A Social Portrait* (Cambridge 1999).
- Delanty, George, *Inventing Europe – Idea, Identity, Reality* (London 1995).
- Ditsche, Magnus, »Studienstiftungen (bursae volantes) für scholares pauperes in Spätmittelalterlichen deutschen Städten«, D. Poirion (ed), *Milieux universitaires et mentalité urbaine au Moyen Age. Colloque du Département de Paris-Sorbonne et de l'université de Bonn* (Paris 1987), s. 171-172.
- DMS = *Det medeltida Sverige*, 1ff (Stockholm 1972ff).
- Ebbesen, Sten, »How Danish were the Danish Philosophers?«, Brian Patrick McGuire (ed), *The Birth of Identities. Denmark and Europe in the Middle Ages* (Copenhagen 1996), s. 213-224.
- Ebbesen, Sten, »The Paris arts faculty: Siger of Brabant, Boethius of Dacia, Radulphus Brito«, *Routledge History of Philosophy*, vol III (London & New York 1998), s. 269-290.
- Ericus Olai, Chronica regni Gothorum*, I-II. Utg E. Heuman & J. Öberg. Acta universitatis Stockholmiensis, XXXV (Stockholm 1993-95).
- Fenger, Ole, *Notarius publicus. Notaren i latinsk middelalder* (Århus 2000).
- Ferm, Olle, »När och för vem skrev Ericus Olai sin Chronica regni Gothorum«, *Lychnos* 1993, s. 151-167.

- Ferruolo, Stephen C., *The Origins of the University. The Schools of Paris and their Critics 1100-1215* (Stanford 1985).
- Gallén, Jarl, »De religiösa ordnarnas, särskilt dominikanordens, studier i Skandinavien under medeltiden«, *Studia historica Jvääskylensia*, 27 (Jvääskylä 1983), s. 13-28.
- Garcia y Garcia, Antonio, »The Faculties of Law«, Hilde de Ridder-Symoens (ed), *Universities in the Middle Ages. A History of the University in Europe*, vol I (Cambridge 1992), s. 388-408.
- Gieysztor, Alexander, »Management and Resources«, Hilde de Ridder-Symoens (ed), *Universities in the Middle Ages. A History of the University in Europe*, vol I (Cambridge 1992), s. 108-143.
- Gíslason, Jónas, »Island«, *Ur nordisk kulturhistoria: XVIII Nordiska historikermötet, Jvääskylä 1981. Mötesrapport 1: Universitetsbesöken i utlandet före 1660*. *Studia historica Jvääskylensia*, 22:1 (Jvääskylä 1981), s. 119-140.
- Heininen, Simo & Jussi Nuorteva, »Finland«, *Ur nordisk kulturhistoria: XVIII Nordiska historikermötet, Jvääskylä 1981. Mötesrapport 1: Universitetsbesöken i utlandet före 1660*. *Studia historica Jvääskylensia*, 22:1 (Jvääskylä 1981), s. 67-118.
- Helk, Vello, »Danmark«, *Ur nordisk kulturhistoria: XVIII Nordiska historikermötet, Jvääskylä 1981. Mötesrapport 1: Universitetsbesöken i utlandet före 1660*. *Studia historica Jvääskylensia*, 22:1 (Jvääskylä 1981), s. 27-32.
- Ingesman, Per, »Den lundensiske kapitelsgejstlighed i senmiddelalderen«, *Det Teologiske Fakultet, Aarhus Universitet 1985* (otryckt lic.avh.).
- Jacobus de Vitriaco, *The Historia occidentalis of Jacques de Vitry. A critical edition*, ed. John Frederick Hinnesbusch. *Spicilegium Friburgense*, 17 (Fribourg 1972).
- Johansson, Hilding, »Skara som stiftsstad«, *Skara I: Före 1700*. *Staden i stiftet* (Skara 1985), s. 387-542.
- Jørgensen, Ellen, »Nordiske Studierejser i Middelalderen«, (Dansk) *Historisk Tidsskrift*, 8.R. 5, 1914-15, s. 331-382.
- Jørgensen, Ellen, »Nogle Bemærkninger om danske studerende ved Tysklands Universiteter i Middelalderen«, (Dansk) *Historisk Tidsskrift*, 8.R. 6, 1915-17, s. 197-214.
- Kalberg, Stephen, *Max Weber's Comparative-Historical Sociology* (Cambridge 1994).
- KL = *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, I-XXII (Malmö 1956-78).
- Kolsrud, Oluf, *Presteudanningi i Noreg*. Utg K. Valkner. *Norvegia Sacra*, XXI (Oslo 1962).
- Kumlien, Kjell, *Västerås till 1600-talets början*. Västerås genom tiderna, Del II (Västerås 1971).
- Lausten, Martin Schwarz, »Københavns Universitet i middelalderen 1479-ca. 1536«, *Københavns Universitet 1479-1979*, Bind I: *Almindelig Historie 1479-1788* (København 1991), s. 1-77.
- Leclercq, Jean, »The Renewal of Theology«, Robert L. Benson & Giles Constable (eds), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century* (Toronto 1991), s. 68-87.
- Leff, Gordon, »The Trivium and the Three Philosophies«, Hilde de Ridder-Symoens (ed), *Universities in the Middle Ages. A History of the University in Europe*, vol I (Cambridge 1992), s. 307-336.

- Liedgren, Jan, *Sixtus IV:s bulla 1477*. Acta universitatis Upsaliensia. Skrifter rörande Uppsala universitet. C. Organisation och historia, 44 (Uppsala 1983).
- Lindroth, Sten, *Uppsala universitet 1477-1977* (Uppsala 1976).
- Losman, Beata, »Nikolaus Ragvaldis gotiska tal«, *Lychnos* 1967/68, s. 215-221.
- Losman, Beata, *Norden och reformkonsilierna 1408-1449*. Studia Historica Gothoburgensia, XI (Göteborg 1970).
- Lundén, Trygve, *Sankt Nikolaus' av Linköping kanonisationsprocess* (Stockholm 1963).
- Maierù, Alfonso, »Techniche di insegnamento«, *Le Scuole degli Ordini Mendicanti (secoli XIII-XIV)*. Convegno del Centro di Studi sulla Spiritualità Medievale, XVII (Todi 1978), s. 307-352.
- Malmström, Åke, *Juridiska fakulteten i Uppsala, I: Den medeltida fakulteten och dess historiska bakgrund*. Acta universitatis Upsaliensia. Skrifter rörande Uppsala universitet. C. Organisation och historia, 34 (Uppsala 1976).
- Millet, Hélène & Elisabeth Mornet, »Jalons pour une histoire des chanoines au service de l'état: résultats de l'exploitation de la base de données commune«, Hélène Millet (ed), *I canonici al servizio della stato in Europa* (Ferrara-Modena 1992), s. 255-290.
- Millet, Hélène & Peter Moraw, »Clerics in the State«, Wolfgang Reinhard (ed), *Power Elites and State Building* (Oxford 1996), s. 173-188.
- Moraw, Peter, »The careers of graduates«, Hilde de Ridder-Symoens (ed), *Universities in the Middle Ages. A History of the University in Europe*, vol I (Cambridge 1992), s. 244-279.
- Mornet, Elisabeth, »Pauperes scolares. Essai sur la condition matérielle des étudiants scandinaves dans les universités aux XIVe et XVe siècles«, *Le Moyen Âge* 84 (1978), s. 52-102.
- Mornet, Elisabeth, »Le voyage d'études des jeunes nobles danois du XIVe siècle à la Réforme«, *Journal des Savants* (1983), s. 289-318.
- Mornet, Elisabeth, »Préliminaires à une prosographie du haut clergé scandinave: le chapitre cathédral de Roskilde 1376-1493«, N. Bulst & J.-P. Genet (eds), *Medieval Lives and the Historian. Studies in medieval Prosography* (Kalamazoo 1986), s. 67-76.
- Mornet, Elisabeth, »Les dignitaires des chapitres cathédraux suédois à la fin du Moyen Âge«, *Le clerc séculier au Moyen Âge*. Publication de la Sorbonne. Histoire Ancienne et Médiévale, 27 (Paris 1993), s. 203-213.
- Mornet, Elisabeth, »Fiabilité et incertitudes de la prosographie d'une élite sociale et intellectuelle: évêques et chanoines scandinaves à la fin du Moyen Âge«, J.-P. Genet & G. Lottes (eds), *L'État moderne et les élites, XIIIe-XVIIIe siècles. Apports et limites de la méthode prosopographique*. Publications de la Sorbonne. Histoire moderne, 36 (Paris 1996), s. 277-289.
- Mornet, Elisabeth, »Entre Église et État. Élités scandinaves à Paris sous le regne de Charles VI«, *Saint-Denis et la royauté. Études offertes à Bernard Guenée*. Publications de la Sorbonne. Histoire Ancienne et Médiévale, 59 (Paris 1999), s. 91-107.
- Mornet, Elisabeth & Jacques Verger, »Heurs et malheurs de l'étudiant étranger«,

- L'étranger au Moyen Âge. Actes du XXXe congrès de la SHMESP, Göttingen 1999.* Publications de la Sorbonne. Histoire Ancienne et Médiévale, 61 (Paris 2000), s. 217-232.
- Mucchielli, Alex, *L'identité*. Collection »Que sais-je« (Paris 1986).
- Nardi, Paolo, »Relations with authority«, Hilde de Ridder-Symoens (ed), *Universities in the Middle Ages. A History of the University in Europe*, vol I (Cambridge 1992), s. 77-107.
- Nelson, Axel, »Om Uppsala universitet under medeltiden«, *Symbola litteraria. Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis*, 2 (Uppsala 1927), s. 1-46.
- Niléhn, Lars, »Sverige«, *Ur nordisk kulturhistoria: XVIII Nordiska historikermötet, Jyväskylä 1981. Mötesrapport I: Universitetsbesöken i utlandet före 1660.* *Studia historica Jyväskyläensia*, 22:1 (Jyväskylä 1981), s. 167-208.
- North, John, »The Quadrivium«, Hilde de Ridder-Symoens (ed), *Universities in the Middle Ages. A History of the University in Europe*, vol I (Cambridge 1992), s. 337-359.
- Nybo Rasmussen, Jørgen, *Franciskanerne i Norden*. Aelnoths skriftserie, 3 (Grenaa 1994).
- Nygren, Ernst, »Ericus Olai«, *SBL XIV* (1951), s. 216-242.
- Olesen, Jens E., »Middelalderen til 1536: Fra rejsekongedømme til administrationscentrum«, *Dansk forvaltningshistorie I: Fra middelalderen til 1901* (København 2000), s. 3-48.
- Piltz, Anders, *Studium Upsalense*. Acta universitatis Upsaliensia. Skrifter rörande Uppsala universitet. C. Organisation och historia, 36 (Uppsala 1977).
- Pinborg, Jan, »Danmarks bidrag til skolastiken«, *Danske studier* 1977, s. 19-30.
- Pinborg, Jan, *Universitas Studii Haffniensis. Stiftelsesdokumenter og Statutter 1479* (København 1979).
- Pinborg, Jan, »Danish Students 1450-1535 and the University of Copenhagen«, *Cahiers de l'institut du Moyen-Age grec et latin*, 37 (1981), s. 70-122.
- Pirinen, Kauko, *Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla*. Suomen kirkkihistoriallisen seuran toimituksia, 58 (Forssa 1956).
- Rashdall, Hastings, *The Universities of Europe in the Middle Ages*, I-III. Ed. F.M. Powicke & A.B. Emden (Oxford 1936, reprint 1969).
- Reinhard, Wolfgang (ed), *Power Elites and State Building* (Oxford 1996).
- de Ridder-Symoens, Hilde (ed), *Universities in the Middle Ages. A History of the University in Europe*, vol I (Cambridge 1992).
- de Ridder-Symoens, Hilde, »Training and professionalization«, Wolfgang Reinhard (ed), *Power Elites and State Building* (Oxford 1996), s. 149-172.
- Rüegg, Walter, »Foreword«, Hilde de Ridder-Symoens (ed), *Universities in the Middle Ages. A History of the University in Europe*, vol I (Cambridge 1992), s. xix-xxvii (=Rüegg 1992A).
- Rüegg, Walter, »Themes«, Hilde de Ridder-Symoens (ed), *Universities in the Middle Ages. A History of the University in Europe*, vol I (Cambridge 1992), s. 3-34 (=Rüegg 1992B).
- SBL = *Svenskt biografiskt lexikon* I- (Stockholm 1918-).

- Schwinges, Rainer Christoph, »Deutsche Universitätsbesucher im späten Mittelalter. Methoden und Probleme ihrer Erforschung«, H. Weber (Hg), *Politische Ordnungen und soziale Kräfte im Alten Reich*. Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz. Abteilung Universalgeschichte, Beiheft 8 (Wiesbaden 1980), s. 37-51.
- Schwinges, Rainer Christoph, »Admission«, Hilde de Ridder-Symoens (ed), *Universities in the Middle Ages. A History of the University in Europe*, vol I (Cambridge 1992), s. 171-194 (= Schwinges 1992A).
- Schwinges, Rainer Christoph, »Student Education, Student Life«, Hilde de Ridder-Symoens (ed), *Universities in the Middle Ages. A History of the University in Europe*, vol I (Cambridge 1992), s. 195-243 (= Schwinges 1992B).
- Schwinges, Rainer Christoph (Hg), *Gelehrte im Reich. Zur Sozial- und Wirkungsgeschichte akademischer Eliten des 14. bis 16. Jahrhunderts*. Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 18 (Berlin 1996).
- Schück, Herman, *Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa* (Stockholm 1959).
- Schück, Herman, »Biskop Henrik i Linköping och S:t Victor i Paris«, *Historiska studier tillägnade Folke Lindberg 1963* (Stockholm 1963), s. 1-11 (=Schück 1963A).
- Schück, Herman, »Kansler och Capella regis«, (Svensk) *Historisk tidskrift* 1963, s. 133-187 (=Schück 1963B).
- Schück, Herman, *Rikets brev och register. Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten*. Skrifter utg av Svenska Riksarkivet, 4 (Stockholm 1976)
- Schück, Herman, »Det augustinska domkapitlet i Skara«, *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift* 1983/84, s. 136-193.
- Le Scuole degli Ordini Mendicanti (secoli XIII-XIV)*. Convegno del Centro di Studi sulla Spiritualità Medievale, XVII (Todi 1978).
- SD = *Svenskt Diplomatarium* II, utg C. Silfverstolpe (Stockholm 1879).
- Siraisi, Nancy, »The Faculty of Medicine«, Hilde de Ridder-Symoens (ed), *Universities in the Middle Ages. A History of the University in Europe*, vol I (Cambridge 1992), s. 360-387.
- Southern, Richard W., »The Schools of Paris and the School of Chartres«, Robert L. Benson & Giles Constable (eds), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century* (Toronto 1991), s. 113-137.
- Sällström, Åke, *Bologna och Norden*. Bibliotheca historico Lundensis, V (Lund 1957).
- Tanaka, Mineo, *La nation anglo-allemande de l'Université de Paris à la fin du Moyen Âge* (Paris 1990).
- Tengström, Emin, *Latinet i Sverige. En kulturhistorisk översikt* (Stockholm 1973).
- Thörnquist, Clara, »Svenska studenter i Prag under medeltiden«, *Kyrkohistorisk Årsskrift* 29 (1929), s. 235-298.

- Verger, Jacques, »The University of Paris at the End of the Hundred Years' War«, J.W. Baldwin & R.A. Goldthwaite (eds), *Universities in Politics. Case Studies from the Late Middle Ages and Early Modern Period* (Baltimore & London 1972), s. 47-78.
- Verger, Jacques, »Studia e Universitá«, *Le Scuole degli Ordini Mendicanti (secoli XIII-XIV)*. Convegno del Centro di Studi sulla Spiritualitá Medievale, XVII (Todi 1978).
- Verger, Jacques, »Patterns«, Hilde de Ridder-Symoens (ed), *Universities in the Middle Ages. A History of the University in Europe*, vol I (Cambridge 1992), s. 35-74 (=Verger 1992A).
- Verger, Jacques, »Teachers«, Hilde de Ridder-Symoens (ed), *Universities in the Middle Ages. A History of the University in Europe*, vol I (Cambridge 1992), s. 144-168 (=Verger 1992B).
- Verger, Jacques, *Les universités françaises au Moyen Age*. Education and Society in the Renaissance, 7 (Leiden 1995).
- Verger, Jacques, *Les gens de savoir* (Paris 1997).
- Weijers, Olga & Louis Holtz (eds), *L'enseignement des disciplines   la Faculté des arts (Paris et Oxford, XIIIe – XVe si cles)*. Actes du colloque international (Turnhout 1997).
-  berg, Jan, *Königliche Kanzlei und Diplomatie in Schweden bis um 1250*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Filologiskt arkiv, 19 (Stockholm 1974).
-  berg, Jan, »Vem kunde latin i medeltidens Sverige?«, I. Lindell (red), *Medeltida skrift- och spr kkultur. Nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm v ren 1992* (Stockholm 1994), s. 213-224.

Summary

The Europeanization of the Nordic countries is exemplified in the present case in the way the Scandinavians appropriated academic education from its common base in Catholic Europe, and adapted it mainly within the State and Church at home. The education of Scandinavians abroad continued for a long time; and it was not until the final years of the Middle Ages that universities and monastic schools were established in Scandinavia (Denmark and Sweden). In total some 8,000-9,000 Scandinavians must have pursued academic study in the period between c. 1200 and c. 1500, more than half this number in the later Middle Ages. Denmark and Sweden had the most advanced scholarly tradition. The rise and development of academic study may be traced to a social demand for academic qualifications emanating from certain institutions of power, in particular the Church and State. As a consequence of the increased call for qualifi-

cations and the fact that the most important demands were made by the papal curia, which insisted expressly and exclusively on academic qualification – noble birth was not a formal requisite – education came to be democratized in the later Middle Ages. Scholars were increasingly recruited from the economically strong bourgeois class. At a more abstract level, the Europeanization in terms of academic study involved the Nordic countries in what Max Weber's school has called 'the master trend of history: rationalization'. Academic study promoted and strengthened both formal rationality (means-end rationality) and theoretical rationality (scientific, logical thinking).

Nådens og retfærdighedens kilde

Brugen af pavemagten i nordisk senmiddelalder

Per Ingesman

For tiden op til begyndelsen af det 14. århundrede har forholdet mellem Norden og pavestolen spillet en ikke ubetydelig rolle i nordisk historieforskning. Dette afspejler den afgørende betydning, som pavestolen havde først i organiseringen af de nordiske kirker og i sikringen af disses principielle uafhængighed i forhold til de lokale verdslige magthavere, primært de nordiske kongemagter, siden i bestræbelserne for at sætte kirkens normer igennem i forhold til det verdslige samfund, først og fremmest ved introduktionen af den kanoniske ret. Ikke mindst ved udsendelsen af pavelige legater, som f.eks. kardinalerne Nicolaus Breakspear i 1150'erne og Vilhelm af Sabina i 1240'erne, manifesterede højmiddelalderens reformpaver sig aktivt i de nordiske lande under den kirkelige opbygningsfase, hvori man befandt sig i det 12. og 13. århundrede.¹

Når forholdet til pavestolen i den senere middelalder ikke har påkaldt sig en tilsvarende stor interesse i nordisk historieforskning, hænger det naturligvis sammen med, at pavestolen i det 14., 15. og 16. århundrede ikke havde den samme *formative* indflydelse på de nordiske samfunds udvikling som i de første århundreder efter overgangen til kristendommen. Kirkens institutionelle udbygning var stort set afsluttet, dens centrale placering i samfundet sikret, og derfor var det ikke længere nødvendigt for paverne at gribe aktivt ind i forholdene i Norden. Og tilskyndelsen hertil var naturligvis også mindre, efter at højmiddelalderens pavelige magtkulmination var afløst af senmiddelalderens successive kriser, først »det babilonske fangenskab« i Avignon, så Det store Skisma, udfordringen fra den konciliære bevægelse og sluttelig renæssancepavernes opgåen i rollen som italienske lokal fyrster fremfor som internationale kirkeledere. Som konsekvens er forholdet til pavestolen i senmiddelalderen blevet set

1. En samlet fremstilling af pavestolens forhold til Norden i middelalderen findes ikke. En kort gennemgang, med henvisninger til store dele af den ældre litteratur, kan findes i Nyberg 1975. En liste over pavelige legater til Norden indtil år 1300, med henvisninger til den litteratur, hvori disse legationer er behandlet, findes i Skånland 1965.

som noget, der nu først og fremmest havde betydning på det kirkepolitiske plan og i »intern« kirkelig henseende. Følgelig har det ikke mere haft almen interesse fra historikernes side, men er blevet opfattet som et specialfelt, der har kunnet overlades til kirkehistorikerne.

Disse har imidlertid heller ikke vist megen interesse for sagen, blandt andet på grund af den stærke lutheranske tradition blandt nordiske kirkehistorikere. Hvor pavestolen faktisk er blevet behandlet, f.eks. inden for rammerne af generelle kirkehistoriske fremstillinger, har det i høj grad været ud fra et traditionelt forståelseskema, hvorefter kirken i senmiddelalderen karakteriseredes af nedgang og forfald, som pavemagten bar hovedansvaret for.² Derved har man overset et ikke uvæsentligt forhold, nemlig at pavemagten også i senmiddelalderen spillede en vigtig rolle i de nordiske lande, men på en helt anderledes måde end i højmiddelalderen: ikke ved at paverne involverede sig aktivt i nordiske forhold, men ved at folk fra de nordiske lande gjorde aktivt brug af pavemagten.

Når dette aspekt i forholdet til pavemagten heller ikke er berørt i de klassiske behandlinger af de nordiske landes relationer til pavestolen i senmiddelalderen, eksempelvis Laust Moltesens og Johs. Lindbæks fremstillinger for Danmarks vedkommende og Yngve Brilioths for Sveriges, hænger det sammen med, at disse fremstillinger udelukkende drejer sig om den *officielle* side af forholdet til pavestolen.³ De behandler de nordiske kongemagters og de nordiske kirkeorganisationers relationer til Den apostolske Stol og interesserer sig ikke for tilladelser til at spise mælke-mad i fastetiden, til at have transportabelt alter eller til at vælge egen skriftefader – for nu bare at nævne nogle enkelte eksempler på den brug af pavemagten, der var af mere dagligdags art og fandtes inden for bredere samfundskredse. Det er denne, hvad man kunne kalde *private* side af forholdet til pavestolen, der skal sættes i fokus i den foreliggende artikel. – Lad mig kort forklare baggrunden herfor.

Den skelnen, der her anvendes mellem den officielle og den private side af forholdet til pavestolen, er lånt fra engelsk forskning.⁴ Den er vigtig i en engelsk kontekst, hvor forholdet som bekendt er det, at stridigheder med pavemagten resulterede i en anti-pavelig lovgivning, der fra anden halvdel af det 14. århundrede betød bortfald af vigtige dele af den

2. Se f.eks. senmiddelalderbindene i de store klassiske fremstillinger af den danske og den svenske kirkehistorie: Andersen 1959 og 1965; Lindhardt 1965; Brilioth 1933. Noget mindre negative vurderinger foreligger dog i senmiddelalderbindene af de helt nye kirkehistorier, der er kommet for Island og Sverige: Gunnar F. Guðmundsson 2000; Pernler 1999.

3. Moltesen 1896; Lindbæk 1907; Brilioth 1925.

4. Først og fremmest Du Boulay 1965; Thomson 1984.

pavelige indflydelse på det officielle kirkeliv. Det hindrede imidlertid ikke, at den private side af forholdet til pavestolen fortsatte fuldstændig uanfægtet. Englænderne, såvel gejstlighed som lægfolk, fortsatte med at søge til den *welle of grace*, der ifølge et af Pastonbrevene fra det 15. århundrede fandtes i Rom.⁵ De blev ved med at efterspørge de dispensationer, absolutioner, privilegier, ja til dels også – på trods af forbuddet herimod – de provisioner, man kunne erhverve ved kurien.⁶ Derfor er den private side så vigtig at få med, når man skal gøre rede for forholdet mellem England og pavestolen i senmiddelalderen.

I Norden har vi ikke, med den kortvarige tilslutning til Baselerkoncilet og dets modpave i 1430'erne og 1440'erne som undtagelse, nogen tilsvarende neddrøstning af det officielle forhold til pavestolen i senmiddelalderen. Alligevel er det præcis lige så relevant at skelne mellem den officielle og den private side af forholdet til pavestolen i en nordisk kontekst, som det er i en engelsk. Det er især blevet klart som følge af den åbning af arkivet fra det såkaldte Pønitiariats, som skete i 1983, og hvis betydning for nordisk middelalderhistorie blev erkendt af nærværende forfatter i 1994. Arkivet har vist sig at indeholde et ganske omfattende nyt materiale vedrørende Norden, som en række forskere i disse år arbejder med at fremfinde, publicere og analysere.⁷ Materialet omfatter i tusindvis af suppliker fra enkeltpersoner i de nordiske lande, både gejstlige og lægfolk, der anmodede om de mange forskellige dispensationer og absolutioner fra kirkerettens bestemmelser, som Pønitiariatet på pavens vegne bevilgede. Pønitiariatsmaterialet handler således stort set udelukkende om den private side af forholdet til pavestolen og viser denne som en langt vigtigere ingrediens i de nordiske landes relationer til pavedømmet, end man skulle formode ud fra det hidtil kendte materiale.⁸

Det er først og fremmest det nye kildemateriale fra Pønitiariatet, der har givet anledning til, at den private side af forholdet til pavestolen tages op i nærværende sammenhæng. Men den passer naturligvis perfekt her, idet den kan ses som et vigtigt eksempel på noget, som den foreliggende rapport interesserer sig særligt for, nemlig brugen i Norden af fælleseuro-

5. Thomson 1984, s. 99.

6. Du Boulay 1965, s. 227-233, jf. 203; Thomson 1984, s. 101, 109.

7. Det gælder især Per Ingesman fra Danmark, Jussi Hanska, Christian Krötzl og Kirsi Salonen fra Finland og Torstein Jørgensen fra Norge. Der har været et tæt samarbejde mellem forskere fra de forskellige nordiske lande i forbindelse med gennemgangen af Pønitiariatets arkiv i Rom, og der foreligger også planer om en fællesnordisk forskningsindsats i forhold til det nye kildemateriale.

8. Se nærmere nedenfor s. 140-147.

pæriske institutioner. Det er der oplagt tale om her, ikke blot derved, at man fra nordisk side benyttede en institution, in casu pavemagten, af fælleseuropæisk karakter, men også ved, at man stort set gjorde det på samme måde som i resten af Europa.⁹ Det er denne *brug* af pavemagten, der skal fokuseres på i det følgende.

Jeg vil starte med at præcisere den problemstilling, artiklen vil beskæftige sig med. Derefter vil jeg tage de vigtigste måder, hvorpå man i Norden gjorde brug af pavemagten i senmiddelalderen, op til nærmere behandling. Til sidst vil jeg komme med en konklusion og i nogle afsluttende bemærkninger af perspektiverende art påpege, hvorledes brugen af pavemagten kan ses som udtryk for mere generelle træk i de nordiske samfund i senmiddelalderen.

Problemstilling

Jeg har talt om en brug af pavemagten fra nordisk side, som især ses inden for den private side af forholdet til pavestolen, og som er særlig karakteristisk for senmiddelalderen. Og jeg har også nævnt nogle eksempler på denne brug i form af erhvervelsen af bestemte dispensationer fra den kanoniske rets bestemmelser. Inden jeg for alvor går i gang med at undersøge den konkrete brug af pavemagten fra nordisk side, vil det imidlertid være nødvendigt med en nærmere præcisering af artiklens problemstilling. Det skyldes dels, at den repræsenterer et *brud* med tilvante synsvinkler på relationen mellem den pavelige kurie i Rom og de lokale kirker og deres befolkninger, i dette tilfælde i de nordiske lande. Dels skyldes det, at der foreligger nogle alvorlige kildemæssige problemer, som hænger snævert sammen med den særlige karakter, relationen mellem kurien og de lokale kirker havde, og som derfor er en integreret del af vores problemstilling. Det er følgelig denne relation mellem kurie og lokalkirke, vi må forsøge at trænge nærmere ind i.

Efter at højmiddelalderens reformpaver havde foretaget en nyorientering af pavedømmet fra en overvejende byromersk institution til en monarkisk ledelse af den samlede kirke, skete der i løbet af det 12. og 13. århundrede en omfattende udbygning af den pavelige kurie.¹⁰ Den fortsatte – på trods af alle pavedømmets kriser – senmiddelalderen igennem, og

9. Det fremgår f.eks. ved en sammenligning med den brug, man gjorde fra engelsk side. Se Du Boulay 1965, s. 227-233; Thomson 1984.

10. Formuleringerne har jeg lånt fra Malezcek 1991.

ved middelalderens slutning, i årtierne omkring år 1500, var kurien en omfattende og særdeles kompleks størrelse bestående af flere tusinde personer.¹¹ Det må imidlertid ikke forlede til at tro, at den senmiddelalderlige pavekurie var en slags kirkelig centraladministration, der med et udviklet bureaukrati regerede over den vestlige kristenhed på samme måde, som en nutidig stat med centrum i regering og centralforvaltning styrer sin befolkning. Den pavelige kurie var en typisk middelalderlig blanding af hof og forvaltning, og den kan på ingen måde betragtes som et bureaukrati i moderne, Max Webersk forstand, det vil sige kendetegnet af sagligt bestemt arbejdsdeling, rationel sagsbehandling osv. Den var snarest et konglomerat af talrige enkeltpersoner og grupper, der forfulgte hver deres, ofte modstridende interesser.¹² En af de vigtigste grupper var de forskellige skriverkollegier, der i stil med håndværkslav regulerede produktionen af dokumenter ved kurien, f.eks. igennem fastsættelse af detaljerede bestemmelser om fordelingen og udførelsen af samt ikke mindst betalingen for skriverarbejdet.¹³

I sin måde at udøve regeringsmagt på var kurien også typisk middelalderlig. Der var i udpræget grad tale om det, som man har kaldt *rescript government*.¹⁴ Hvad betyder det?

Det betyder – hvis vi skal konkretisere med vores eget materiale – at de mange tusinde pavebreve, vi har bevaret til nordiske adressater fra senmiddelalderen, *ikke* er udtryk for, at der afsendtes en stadig strøm af breve med direktiver, anvisninger og opfordringer fra Rom til Norden. Nej, de er udtryk for, at der var en stadig strøm af henvendelser til kurien fra folk i de nordiske lande. De pavelige dokumenter var stort set altid produkter af anmodninger udefra, af indleverede suppliker.¹⁵ Og kurien afsendte ikke de udstedte dokumenter til adressaterne. Dokumenterne udleveredes ved kurien til de personer, der havde bestilt dem (eller til prokuratorer på deres vegne), og disse modtagere af dokumenterne – som ikke

11. Samlede fremstillinger af kuriens historie i middelalderen findes ikke. Nyere leksikonartikler med mere eller mindre omfattende litteraturhenvisninger findes i Maleczek 1991 og Schwarz 1990.

12. Se Pitz 1978.

13. Schwarz 1972. Forskellen fra et moderne bureaukrati i Max Webersk forstand påpeges s. 3f, 73f.

14. Morris 1989, s. 212. Om Ernst Pitz' reskriptteori se nedenfor s. 135f med henvisningerne i note 17 og 18.

15. Man kunne ganske vist få breve udstedt *motu proprio*, det vil sige »på (pavens) egen foranledning«, men kun ca. 2 procent af alle pavebreve var af denne art, og i øvrigt var det i senmiddelalderen oftest en ren formalitet, som modtageren af det pågældende brev betalte ekstra for, fordi et sådant pavebrev ansås for særlig fint. Frenz, *Die Kanzlei der Päpste der Hochrenaissance (1471-1527)*, 1986, s. 82.

nødvendigvis var identiske med adressaterne – måtte selv sørge for at få dem bragt hjem til Norden og i givet fald overrakt til de rette vedkommende.¹⁶

Dette forhold hænger snævert sammen med, at de udstedte dokumenter havde en speciel retslig status. Langt de fleste af de dokumenter, der produceredes ved kurien, var det, som med en teknisk term hedder *reskripter*. Det vil sige, at de kun blev udstedt, såfremt en person anmodede om det, og at de udformedes i nøje overensstemmelse med den pågældendes anmodning, således som den var nedfældet i en af ham indleveret supplik. Sådanne reskripter var ifølge den kanoniske ret kun retsligt gyldige under forudsætning af, at de i suppliken givne oplysninger var sande.¹⁷ Kontrollen af oplysningernes *materielle* rigtighed var imidlertid ikke kuriens opgave. Det, der kontrolleredes ved kurien, var blot, at den indleverede supplik opfyldte visse *formelle* krav, til korrekt opstilling og formulering, tilstedeværelse af bestemte informationer om supplikanten osv.¹⁸ Nogen egentlig »sagsbehandling« var der altså ikke tale om ved kurien. Den kom i stedet til at ligge hos den retsinstans eller kirkelige myndighed, hvor modtageren af pavebullen præsenterede den. Og dette blev i princippet et rent lokalt anliggende, som kurien ikke havde mere med at gøre – med mindre en af de involverede parter endnu engang henvendte sig til den for at få udstedt yderligere dokumenter i sagen.

Den bedste forståelse af den senmiddelalderlige pavekurie og dens relationer til de lokale kirker får man utvivlsomt ved at tage udgangspunkt i det faktum, at *kurien levede af at producere formelle dokumenter*.¹⁹ Disse dokumenter havde nogle *aftagere*, som var de personer, der erhvervede dem, det vil sige bestilte og betalte for dem. Det var aftagerne, der be-

16. Det er vigtigt at være opmærksom på denne forskel mellem reskript og modtager. Ved en bispeudnævnelse udstedtes f.eks. en række breve til forskellige adressater, der underrettedes om den stedfundne udnævnelse, men modtageren af samtlige breve var den nyudnævnte biskop – eller en prokurator på hans vegne – og han måtte derefter selv sørge for, at brevene overbragtes til de respektive adressater. Der var ikke tale om, at kurien selv afsendte brevene til adressaterne. Mange eksempler findes i de nordiske pavebrevsudgaver.

17. X 1.3.2 (*Corpus Iuris Canonici*, ed. Friedberg 1879/1959, II, sp. 16f).

18. Den forsker, der især har gjort opmærksom på reskriptudfærdigelsen, er Ernst Pitz. Der har været en forholdsvis hård kritik af Pitz' reskriptteori, men den har mest gået på, hvor radikalt opfattelsen skal gennemføres, især når det drejer sig politisk betydningsfulde embedstildelinger og beslutninger. Ingen har anfægtet det grundlæggende i hans synspunkt, nemlig at den store hovedpart af middelalderens pavebreve var reskripter og altid udstedtes på grundlag af en indleveret supplik. Henvisninger til de to bøger, hvori Pitz har udviklet sine synspunkter, og til de forskellige kritiske bemærkninger til dem, findes i Pitz 1978.

19. Formuleringen er hentet fra D'Amico 1983, s. 20: »... the Curia lived by producing formal documents«.

stemte, hvilke dokumenter der skulle udstedes, og i vid udstrækning også, hvad der skulle stå i dem. Det ligger i reskriptkarakteren, at kurien – for at sige det groft – stort set udstedte de dokumenter, som folk bad om. Det kunne den gøre, fordi den netop kun havde ansvaret for, at dokumenterne formelt var i orden, mens det var aftagernes eget ansvar, om de også var indholdsmæssigt korrekte. I realiteten må kurien da sammenlignes med en maskine, der producerede dokumenter, og gjorde det bogstavelig talt på samlebånd. Det er forklaringen på, at kurien kunne udstede breve i de helt kolossale kvanta, i titusindvis hvert år, som den gjorde.²⁰

For historikernes udnyttelse af de udstedte dokumenter har disse forhold afgørende konsekvenser. En af de vigtige konsekvenser er f.eks., at de udstedte dokumenter egentlig ikke siger noget om holdninger, intentioner eller politik hos paven og hans kurie. De siger derimod noget om intentioner og forventninger hos dem, der aftog de mange pavebreve. Det var dem, der skulle *bruge* pavebrevene og derfor havde en bestemt *hensigt* med at erhverve dem. Følgelig er det disse aftagere og deres brug af de erhvervede pavebreve, vi må sætte i fokus. De er *aktørerne* i vores historie.

Skal vi foretage en foreløbig formulering af vores problemstilling, må det da blive som følger: Hvad var det for dokumenter, man fra nordisk hold erhvervede ved kurien, hvem var det, der erhvervede dem, og hvilken brug af dem gjorde de lokalt?

De spørgsmål er ikke umiddelbart til at besvare, og det hænger sammen med de kildemæssige vanskeligheder, jeg hentydede til før. Dem må vi komme forholdsvis udførligt ind på, fordi de i realiteten er en integreret del af problemstillingen om forholdet mellem den pavelige kurie og de lokale kirker.

Den pavelige kurie levede som sagt af at producere formelle dokumenter. De, der anmodede om dem, aftagerne, var gejstlige og lægfolk fra hele det kristne Vesteuropa, som kunne bruge disse dokumenter i en lokal kontekst. Det giver sagen to principielt forskellige sider, dels erhvervelsen af dokumenterne ved kurien, dels brugen af dem lokalt. Et af de helt centrale problemer for den lokalt eller nationalt arbejdende historieforskning er det paradoksale, at mens det er det sidstnævnte, vi er interesserede i, er det først og fremmest det førstnævnte, vi ved noget om. Det skyldes for

20. Thomas Frenz har anslået, at det pavelige kancelli – som endda kun var én af de brevudstedende instanser ved kurien – i perioden 1471-1527 ekspederede i alt 1.433.000 pavebreve. Det svarer til en produktion på omkring 25.000 dokumenter om året, eller knap 70 om dagen. Frenz, *Die Kanzlei der Päpste der Hochrenaissance (1471-1527)*, 1986, s. 81-83.

det første, at de pavelige dokumenter, der udstedtes ved kurien til nordiske modtagere og af disse bragtes hjem til Norden, som hovedregel er gået tabt i *modtageroverleveringen*, det vil sige som originale dokumenter i de nordiske lande selv, hvorfor vi kun har bevaret *afsenderoverleveringen*, repræsenteret først og fremmest ved afskrifterne af indleverede suppliker og udstedte pavebullaer i de forskellige registerserier i Vatikanarkivet i Rom. For det andet skyldes det, at vi meget ofte savner lokalt kilde materiale, der kan fortælle om den hjemlige brug af de pavelige dokumenter og derved supplere og korrigere de ofte meget tendentiøse, lapidariske eller helt manglende oplysninger herom i pavebrevene.

Da vi er næsten 100 procent afhængige af det pavelige kildemateriale i den kuriale overlevering, er det vigtigt at være klar over, at også den har en begrænset repræsentativitet. Det er et problem, som man nok ikke har været tilstrækkeligt opmærksom på i forskningen, men som er blevet klart blandt andet som følge af åbningen af Pønitentiariatsmaterialet. Problemet er, at der foreligger radikalt forskellige overleveringssituationer for det producerede materiale fra de mange forskellige brevudstedende instanser, som den pavelige kurie bestod af. Funktionelt betragtet omfattede kurien fire afdelinger.²¹ Vigtigst var de to store instanser, Kammeret og Kancelliet, hvor Kammeret var den økonomiske instans, Kancelliet den ekspeditions mæssige. Hertil kom Pønitentiariatet, den instans ved kurien, der specielt tog sig af dispensationer og absolutioner, og den pavelige højesteret, den såkaldte Rota. Kammeret og Kancelliet er de instanser, hvis brevudstedelse er bedst belyst, fordi de indleverede suppliker og udstedte buller her findes afskrevet i de store registerserier, *Registra Vaticana*, *Registra Lateranense*, *Registra Avenionense* og *Registra Supplicatio-num*. Pønitentiariatet havde sit eget kancelli, der arbejdede nogenlunde på samme måde som selve det pavelige kancelli, og med start i første halvdel af det 15. århundrede er der bevaret en serie supplikeregistre fra denne institution.²² Da de først er blevet åbnet for forskning i 1983, er materialet i dem imidlertid endnu ikke udforsket og udgivet i samme omfang som ved

21. Opfattelsen af kurien som bestående af fire funktionelt forskellige dele har jeg fra D'Amico 1983, se især diagrammet s. 22. Jeg kan ikke i gennemgangen i det følgende henvise til den meget omfattende litteratur, der findes om de enkelte instanser ved den pavelige kurie, men må nøjes med en generel reference til de to nyeste og bedste opslagsværker dækkende kuriens myndigheder og deres brevudstedelse: dels et fransk leksikon til pavedømmets historie (*Dictionnaire historique de la papauté*, 1994), dels en ny amerikansk guide til Vatikanarkivet (*Vatican Archives*, 1998). I disse værker kan man slå op under de institutioner og arkivserier, der nævnes i det følgende, og finde yderligere referencer.

22. Den bedste introduktion til dette materiale findes i Schmutge, Hersperger und Wiggenhauser 1996.

de store registerserier. Med hensyn til Rotaens brevudstedelse er den enten slet ikke eller kun meget lapidarisk registreret i den romerske overlevering. Det skyldes, at de fra denne domstol udgående stævninger, mandater, domme osv. ikke ekspederedes gennem Kancelliet, men udstedtes af de enkelte Rotadommere selv ved hjælp af deres notarere. Derfor er de ikke indført i de store registerserier, som kun omfatter breve udstedt i pavens eget navn gennem kammer og kancelli, men kendes alene, såfremt originalbrevene er bevaret i lokal overlevering, og det er de uhyre sjældent.²³ Det sidste er ikke noget specielt for Rotaen. Et meget omfattende korpus af breve udstedt af kardinaler, pønitiarere, auditører, legater, kollektorer, afladshandlere og andre personer med tilknytning til kurien, som indholdsmæssigt ikke behøver at adskille sig fra de gennem kammer og kancelli udstedte, er ikke registreret nogen steder i den romerske overlevering og kendes derfor kun i de sjældne tilfælde, hvor man har bevaret de udstedte breve i modtagerlandene.²⁴ At de store registerserier i Vatikanarkivet – som naturligvis er og bliver hovedkilden til brevudstedelsen ved kurien – ikke afspejler den samlede brevudstedelse ved kurien, har specielt negative konsekvenser for vores muligheder for at bestemme omfanget og karakteren af den *private* side af forholdet til pavestolen. I sammenligning med kongers og kirkers officielle forbindelser til Den apostolske Stol udnyttede den nemlig i langt højere grad hele spektret af brevudstedende instanser ved kurien.

Efter denne redegørelse for det kildemæssige aspekt af vores problemstilling kan denne reformuleres til følgende: I hvilket omfang kan vi på grundlag af det foreliggende pavelige kildemateriale, som næsten udelukkende er bevaret i kurial overlevering, bestemme, hvad det var for dokumenter, man fra nordisk side erhvervede fra paven og hans embedsmænd i senmiddelalderen, hvem det var, der erhvervede dokumenterne, og hvilken brug de gjorde af dem? Det er denne problemstilling, vi i det følgende skal forsøge at besvare igennem en undersøgelse af de forskellige måder at bruge pavemagten på i nordisk senmiddelalder.

Ved kurien selv skelnede man i senmiddelalderen mellem to forskellige brevtyper: gratialbreve og justitsbreve.²⁵ De første tildelte bestemte nåder, gav provision på embeder, bevilgede dispensationer for bestemte regler,

23. Problemet diskuteres nærmere i min kommende undersøgelse af Rotaen og dens behandling af danske sager.

24. Jeg har behandlet problemet lidt mere udførligt i Ingesman 2001.

25. Den lettest tilgængelige introduktion til pavebrevene er Frenz, *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*, 1986. Om distinktionen mellem gratialbreve og justitsbreve se s. 10f, 21, 62, 68.

bekræftede forelagte privilegier osv. Justitsbrevene derimod pålagde udførelsen af visse opgaver, normalt nærmere udpegede dommere at afgøre sager, der var blevet bragt for paven i dennes egenskab af øverste instans inden for det gejstlige retssystem. Jeg har hidtil talt mest om gratialbreve og skal derfor understrege, at det meste af, hvad jeg har sagt, også gælder for justitsbrevene. Også de erhvervedes af bestemte aftagere, der skulle bruge brevene, i dette tilfælde til at få deres retslige stridigheder afgjort med apostolsk autoritet. Set fra en aftagersynsvinkel var erhvervelsen af begge brevtyper udtryk for en brug af pavemagten. Udtryk for, at man søgte ikke bare til den »nådens kilde«, men også til den »retfærdighedens kilde«, som man mente at finde hos paven i Rom.²⁶

I min gennemgang i artiklen vil jeg ikke direkte følge den kuriale skelnen mellem gratialbreve og justitsbreve. Netop fordi *brugen* af pavebrevene her er vigtigere end den formelle definition af dem, vil jeg anlægge et mere funktionelt syn på de udstedte breve. Jeg har til nærmere behandling udvalgt fire, i og for sig meget forskelligartede måder, hvorpå man i Norden gjorde brug af pavemagten. For det første den brug af pavelige dispensationer og absolutioner fra kirkerettens bestemmelser, som materialet fra Pønitentiariatet har bragt i fokus. For det andet *brugen* af pavelige provisioner til at erhverve kirkelige embeder med, et mere klassisk emne, som nye synspunkter i international forskning imidlertid giver anledning til at revurdere. For det tredje *brugen* af paven som øverste retsinstans inden for det gejstlige retssystem, hvor der ligesom ved Pønitentiariatet er dukket nyt materiale op i de seneste år, i dette tilfælde i arkivet fra Roten. Og for det fjerde *brugen* af den pavelige aflad, dels til at tiltrække donationer til kirkelige institutioner, dels til at dække enkeltindividets religiøse behov, idet erhvervelsen af pavelige afladsprivilegier og -breve efter min mening er udtryk for en brug af pavemagten på linie med de andre. De fire måder dækker ikke alle aspekter af den nordiske brug af pavemagten, men de repræsenterer i hvert fald de vigtigste sider af fænomenet.

Jeg har ikke til artiklen kunnet foretage en systematisk gennemgang af hele det relevante kildemateriale, de mange tusinde pavebreve til nordiske

26. I min overskrift til artiklen har jeg kombineret to datidige opfattelser af pavemagten som henholdsvis »nådens kilde« og »retfærdighedens kilde«. Den førstnævnte er f.eks. dokumenteret i det engelske brev fra 1473, der er nævnt ovenfor, og som taler om en *welle of grace*. Thomson 1984, s. 99. Den anden findes i en dansk kilde fra det 15. århundrede, som er opstået under processen om dronning Dorotheas svenske morgengave, og som taler om den *fons iustitiæ*, der er at finde ved kurien. AKG IV, s. 411f, jf. Carlsson 1911, s. 256 note 1.

modtagere, som for flertallets vedkommende findes trykt enten i de særlige pavebrevsudgaver eller i de nationale diplomatarier.²⁷ Formålet med artiklen er først og fremmest at udpege og præliminært indkredse et forskningsfelt med henblik på en fremtidig nordisk indsats på det, og derfor har jeg fundet det tilstrækkeligt blot at give eksempler på den brug af pavemagten, der står i fokus. Disse eksempler har jeg til gengæld prøvet at hente fra alle de nordiske lande. Det samme fællesnordiske anlæg har jeg tilstræbt i henvisningerne til den litteratur, der foreligger vedrørende forskellige aspekter af de nordiske landes forhold til pavestolen.

Til slut også et par bemærkninger om den kronologiske dækning. Jeg har foretaget en indsnævring af senmiddelalderen, der især skyldes, at materiale fra Pønitiariet og Rotaen i hovedsagen først er bevaret fra perioden fra ca. 1450 til reformationen. Men indsnævringen hænger også sammen med, at renæssancepavernes tid efter min mening repræsenterer en særlig fase i de nordiske landes forhold til pavestolen, kendetegnet blandt andet af et markant boom i antallet af pavebreve til nordiske modtagere.²⁸ En af de ting, jeg skal diskutere i min afsluttende perspektivering, er, om det først og fremmest er denne afsluttende fase i de nordiske landes relationer til pavemagten i Rom, der karakteriseres af en aktiv brug af pavemagten i bredere kredse, eller om dette er noget generelt for senmiddelalderen.²⁹

Brugen af de pavelige dispensationer og absolutioner

I 1476 indgav det islandske ægtepar Páll Jónsson og Solveig Björnsdóttir en supplik til paven om dispensation fra en af den kanoniske rets regler, forbuddet mod at indgå ægteskab, hvis man var for nært beslægtet med hinanden. I deres supplik anførte de, at de var beslægtet i fjerde grad. Anmodningen fra parret behandledes af Pønitiariet, som på trods af slægtskabet bevilgede suppliken. Den blev derefter indført i Pønitiarietets supplikregistre, hvor den er dukket op, efter at disse registre er ble-

27. For Danmarks vedkommende er pavebrevsmaterialet fra senmiddelalderen trykt samlet i APD. For Sverige er det kamerale materiale indtil 1492 trykt i APS. For Island og Finland er Vatikanmaterialet integreret i de normale diplomatarier, henholdsvis DI og FMU. Det er det også for Norges vedkommende, men her samlet i nogle enkelte bind, først og fremmest DN XVII.

28. Jf. Ingesman 1994.

29. Se nedenfor s. 166f.

vet tilgængelige for forskning.³⁰ På grundlag af den bevilgede supplik udstedte Pønitiarietet en bulle med den ønskede ægteskabsdispensation. Den må være blevet bragt hjem til Island af den person, der ordnede sagen på ægteparrets vegne, for de var næppe selv draget den lange vej til Rom for at gøre det. Denne bulle er ikke bevaret, men vi har overleveret en oversættelse til islandsk af to lidt senere ægteskabsdispensationer til samme par, fra henholdsvis 1479 og 1481.³¹ Konteksten, hvori dispensationerne fra Pønitiarietet blev anvendt på Island, er afdækket i Agnes S. Arnórsdóttirs studier i det islandske aristokratis ægteskabsforhold i senmiddelalderen: De pavelige dispensationer skulle bruges til at dokumentere, at Páll Jónsson og Solveig Björnsdóttirs ægteskab var gyldigt, fordi dette anfægtedes i en meget omfattende og langvarig konflikt, der udspillede sig omkring ægteparret, og som handlede om ejendom og magt i det islandske lokalsamfund.³²

Det islandske pars erhvervelse af ægteskabsdispensationer fra Pønitiarietet er bare et enkelt eksempel på, hvorledes man i Norden kunne gøre brug af en af de mange typer af pavelige dispensationer, der kunne erhverves ved kurien i Rom. Det viser, hvorledes pavelige dokumenter kunne indgå i lokale konflikter, der også har sat sig spor i det hjemlige kildemateriale. Her er eksemplet dog desværre atypisk. Også ved de pavelige dispensationer og absolutioner – som vi skal starte med at se på i vores gennemgang af brugen af pavemagten i nordisk senmiddelalder – er forholdet det, at vi i hovedsagen er henvist til den kuriale overlevering og kun i sjældne tilfælde kan supplere denne med lokalt overleverede dokumenter.

Hvad er det da for en kurial overlevering, vi har med at gøre i dette tilfælde? Pavelige dispensationer og absolutioner til nordiske modtagere findes både i de store registerserier, der i hovedsagen stammer fra Kammeret og Kancelliet, og i supplikregistrene fra Pønitiarietet. Det hænger sammen med, at der forelå mulighed for enten at få sådanne dispensationer og absolutioner ekspederet gennem Kancelliet eller gennem Pønitiarietet. Det sidste var det hurtigste og billigste, og derfor anvendte de fleste denne ekspeditionsvej.³³ Det skete også, at Kancelliet benyttedes, og i disse tilfælde kan man finde de udstedte dispensationer og absolutio-

30. Archivio Segreto Vaticano, Penitenzieria Ap., Reg. Suppl. 25, fol. 13v.

31. DI VI, nr. 231 (s. 235) og 377 (s. 420f).

32. Konflikten omkring ægteparret behandles udførligt i Agnes S. Arnórsdóttirs kommende doktorafhandling.

33. En sammenligning af brugen af de to forskellige ekspeditionsveje foretages i Schmutge, Hersperger und Wiggenhauser 1996, se konklusionen s. 218-237.

ner trykt i de nordiske udgaver af kildematerialet fra Vatikanarkivet.³⁴ De er dog kun et mindretal.³⁵ Den store hovedpart af de pavelige dispensationer og absolutioner til nordiske modtagere blev udstedt af Pønitentiariatet og står derfor endnu utrykte i supplikregistrene fra denne institution i Vatikanarkivet i Rom.³⁶ Det er, som tidligere berørt, ikke mindst med hensyn til brugen af de pavelige dispensationer og absolutioner, at det nyåbnede arkiv fra Pønitentiariatet rummer et omfattende nyt materiale, som giver mulighed for at belyse en privat brug af pavestolen, der hidtil ikke har været meget kendt, men som nu pludselig – ud fra det relativt store omfang af materialet – viser sig at have været langt vigtigere end hidtil antaget.³⁷ Det følgende bygger i hovedsagen på min egen gennemgang af supplikregistrene i Vatikanarkivet, men der er udgaver og analyser på vej fra flere nordiske forskere.³⁸

Vi må starte med at sige lidt om dispensationernes og absolutionernes kanonisk-retslige baggrund, for alle Pønitentiariatsbrevene knytter sig tæt til bestemte regler i *Corpus juris canonici* og kan ikke forstås uden kendskab hertil.³⁹

I den kanoniske ret anerkendes den pavelige dispensationsret som et institut, der hænger sammen med lovgivningsretten: I samme udstrækning, som paven har lovgivningsmyndighed, har han også myndighed til at dispensere fra loven.⁴⁰ Især i 13. og 14. århundrede blev dispensationsvæsenet ved kurien stadig mere omfattende, ikke mindst hvad angår dispensationer med henblik på opnåelse af kirkelige embeder: dispensation for alder, viegrad, fødselsdefekter, fysiske skavanker osv. For lægfolk var det især af vigtighed, at det blev en pavelig forret at dispensere også

34. Se især APD. APS og DN XVII.

35. For tal for de forskellige materialegrupper se Schmutge, Hersperger und Wiggenhauser 1996, s. 222.

36. Archivio Segreto Vaticano, Penitenzieria Ap., Reg. Suppl.

37. Som eksempel kan nævnes de danske størrelsesforhold: De hidtil kendte pavebreve udgør knap 6.500 numre i APD. Det nye materiale, der er fundet i Pønitentiariats supplikregistrene, omfatter ca. 800 suppliker, som således forøger det kendte antal pavebreve med omkring 12 procent. Ser man kun på perioden fra 1450 til reformationen, hvorfra Pønitentiariatsmaterialet i hovedsagen stammer, har vi hidtil kendt ca. 3.900 breve, som de 800 nye suppliker altså repræsenterer en forøgelse på 20 procent af.

38. Især Kirsi Salonen fra Finland har allerede offentliggjort en række studier. Se Salonen 1998, 1999 og 2001.

39. Gennemgangen hos Schmutge, Hersperger und Wiggenhauser 1996 sker med stadig sammenligning af det kanonisk-retslige grundlag og den forvaltningsmæssige praksis.

40. Anskuelsen findes allerede hos Gratian, men tages ikke mindst op af Innocens III, der præger sætningen ... *secundum plenitudinem potestatis de iure possumus supra ius dispensare*. X 3.8.4 (*Corpus Iuris Canonici*, ed. Friedberg 1879/1959, II, sp. 488f).

fra de af paven fastsatte ægteskabsregler, især spørgsmålet om ægteskabs-hindringer.⁴¹

De pavelige absolutioner hang sammen med udviklingen af begrebet om reserverede sager, *casus reservati*. Pavelige reservatssager er synder eller kirkestraffe, som kun paven selv kan give absolution for. Allerede i den tidlige middelalder begyndte biskopper at sende syndere til Rom for at få absolution for bestemte synder som mord eller angreb på gejstlige. Herfra lå det nær at udvikle den opfattelse, at en gruppe af særligt alvorlige forbrydelser i det hele taget var reserveret paven. Senest omkring 1300 blev det praksis, at paven på skærtorsdag i en særlig bulle fastsatte de specielle ekskommunikationssager, hvori han forbeholdt sig at give absolution, og ved slutningen af det 14. århundrede nævnte denne bulle ca. 30 reservatssager. En af de vigtigste var vold mod gejstlige, men herforuden indbefattedes forbrydelser som f.eks. kætteri, forfalskning af pavebreve, overfald på personer på vej til eller fra kurien, tyveri af relikvier af Peter og Paulus og beslaglæggelse af det Apostolske Kammers ejendom.⁴²

Pønitiariet udviklede sig i løbet af højmiddelalderen som den institution, der forvaltede den pavelige dispensations- og absolutionsmyndighed. I praksis fik man sin absolution eller dispensation ved at indlevere en supplik herom til Pønitiariet, som så behandlede den og afgjorde, om den kunne bevilges. De bevilgede suppliker blev afskrevet i særlige registre, og det er disse registre, vi har bevaret fra første halvdel af det 15. århundrede og frem.⁴³ Selve de absolutioner og dispensationer, som udstedtes på grundlag af supplikerne, og som de pågældende personer fik udleveret og bragte med sig hjem, er normalt gået tabt.

Pønitiarietets supplikregistre fra det 15. århundrede rubricerer supplikerne i ni faste grupper, af hvilke jeg i det følgende skal omtale de vigtigste.⁴⁴

Under overskriften *de matrimonialibus* findes suppliker fra par, der ønskede dispensation fra den kanoniske rets ægteskabshindrende bestemmelser, således som de var lagt fast ved Det fjerde Laterankoncil i 1215.⁴⁵ Her møder man personer, der var beslægtede i fjerde grad, eller endda i tredje grad, enten ved direkte slægtskab, ved svogerskab eller ved det

41. Om den pavelige dispensationsmyndighed se Hinschius 1869-97/1959, III, s. 789-805.

42. Om de pavelige reservatssager se Hinschius 1869-97/1959, V, s. 360-365.

43. Den klassiske behandling er Göller 1907-11. Den er imidlertid skrevet før åbningen af arkivmaterialet og er derfor ikke længere helt kurant. For registrene se især Schmutge, Hersperger und Wiggenhauser 1996.

44. Jf. gennemgangen hos Schmutge, Hersperger und Wiggenhauser 1996.

45. X 4.14.8 (= 4 Lat. c. 50) (*Corpus Iuris Canonici*, ed. Friedberg 1879/1959, II, sp. 703f).

så kaldte »åndelige slægtskab«, der opstod, når f.eks. personer stod fadder ved barnedåb. I supplikerne skelnes altid mellem, om de pågældende personer ønsker at gifte sig eller allerede er gift. I sidstnævnte tilfælde – hvor der skulle udstedes ikke blot en dispensation, men også en absoluti- on for den skete overtrædelse af de kanoniske bestemmelser – noteres det, om parret har været vidende eller uvidende om den foreliggende ægte- skabshindring. For det meste anmodes samtidig om legitimation af allere- de fødte eller fremtidige børn.

Under overskriften *de diversis formis* sammenfattes suppliker af vidt forskelligt indhold. For størstedelens vedkommende drejer det sig om sa- ger, hvor paven havde forbeholdt sig retten til at absolvere for forbrydel- ser eller tildele nåder. Tillige anmodes om absolution for handlinger, som ipso facto medførte ekskommunikation. Hyppige forbrydelser er drab på gejstlige, flugt fra et kloster uden tilladelse, præsters forrettelse af guds- tjenstlige handlinger for personer, der var ekskommunikeret eller på ste- der under interdikt osv.

I rubrikken *de declaratoriis* drejer det sig ligesom i den foregående ru- brik om suppliker om absolution for reserverede forbrydelser. Som regel kommer de fra gejstlige, ofte sådanne som havde været indblandet i blodsudgydelse, under slagsmål eller ved regulær krigsdeltagelse. Over- skriften hentyder til, at supplikanterne i sådanne situationer foruden om absolution for den forbrydelse, de har begået, anmoder om en *declaratio*, en erklæring om, at der ikke hæfter nogen irregularitet ved dem som følge af deres deltagelse i den pågældende blodsudgydelse.⁴⁶

De to grupper *de defectu natalium* og *de uberiori*, til sammen den største i materialet, drejer sig om det samme: Supplikanterne ønskede, på trods af deres »fødselsdefekt«, illegitim fødsel, dispensation til at modta- ge de gejstlige indvielser og til at overtage et beneficium. Ifølge den ka- noniske rets bestemmelser kunne den ordinære biskop dispensere for ille- gitim fødsel, så længe der kun var tale om, at den pågældende skulle have de lavere indvielser, *ordines minores*, og kun skulle besidde et beneficium uden sjælesorg, *sine cura*. Til paven måtte man derimod henvende sig, hvis man på trods af uægte fødsel også ville have de højere vielser og ret til at besidde et beneficium med sjælesorg, *cum cura animarum*.⁴⁷ Der skelnes mellem enkelte (*in prima forma*) og udvidede (*de uberiori gratia*)

46. Irregularitet er defineret som en tilstand, hvori en person er udelukket fra at blive indviet til præst eller, hvis han allerede er præsteviet, er udelukket fra fortsat at omgås det hellige, først og fremmest uddele sakramenterne. Se nærmere Ingesman 1997.

47. VI 1.11.1 (*Corpus Iuris Canonici*, ed. Friedberg 1879/1959, II, sp. 977).

dispensationer, hvor de førstnævnte gav tilladelse til at lade sig præstevie og modtage et enkelt beneficium med sjælesorg, mens de sidstnævnte gav tilladelse til at besidde to – undertiden også tre – beneficier. Mange havde på trods af deres fødselsdefekt ladet sig indvie uden en sådan dispensation, noget der ipso facto medførte ekskommunikation, og må så anmode om både en dispensation og en absolution for den begåede overtrædelse af reglerne. Munke og nonner af illegitim herkomst anmodede, i overensstemmelse med en regel herom i den kanoniske ret, om en dispensation, når de ønskede at overtage et højere embede i deres orden eller kloster.⁴⁸

I rubrikken *de promotis et promovendis* handler det om dispensationer og absolutioner for andre af den kanoniske rets hindringer for at opnå præstevie, først og fremmest mindreårighed, men også f.eks. legemlige defekter. Man skulle være mindst 25 år for at kunne lade sig præstevie, og det skulle ske ved ens egen biskop, med mindre man havde erhvervet en pavelig tilladelse til at lade sig indvie af en anden biskop. Materialet viser, at begge disse bestemmelser hyppigt overtrådtes, således at der måtte søges om både dispensation og absolution. Ofte fastsattes som en straf for sådanne overtrædere, at de skulle forbydes adgangen til alteret i en eller to måneder.

Alle kristne var ifølge en bestemmelse af Det fjerde Laterankoncil forpligtet til mindst én gang om året at skrifte for deres sognepræst, og kun med pavelig tilladelse kunne man have en anden end sin sognepræst som skriftefader.⁴⁹ I rubrikken *de confessionalibus perpetuis*, også en af de helt store, er der suppliker fra lægfolk, der ønsker sådanne tilladelser til vedvarende at benytte en anden skriftefader end deres egen sognepræst.

Som man vil se, var det en meget bred vifte af dispensationer og absolutioner, Pønitentiariatet udstedte til nordiske modtagere. Præcis hvem det var, der brugte dispensationerne og absolutionerne fra Pønitentiariatet i nordisk senmiddelalder, og hvad de brugte dem til, vil vi først kunne sige noget om, når hvert enkelt af de nye breve er sat ind i sin lokale kontekst. Dette vil kræve et stort arbejde, og det vil i praksis først kunne gøres, efter at materialet er publiceret. Jeg skal dog komme med nogle *præliminære* overvejelser med hensyn til brugerne og deres anvendelse af de udstedte breve.

På grund af dispensationernes og absolutionernes meget forskelligarte-

48. På grundlag af illegitimitetsdispensationerne fra Pønitentiariatet er der gennemført et stort fælleseuropæisk forskningsprojekt om illegitimitet i senmiddelalderen. Resultaterne er fremlagt i antologien *Illegitimität im Spätmittelalter*, 1994. Jf. også Schmutge 1995.

49. X 5.38.12 (= 4 Lat. c. 21) (*Corpus Iuris Canonici*, ed. Friedberg 1879/1959, II, sp. 887f).

de karakter er det klart, at vi hverken kan bringe »brugergruppen« eller anvendelsen af de udstedte dokumenter på nogen enkelt formel. Uden videre kan det dog siges, at *gejstlige* udgør en meget stor del af modtagerne af brevene, og at *adelige* – i hvert fald på en række felter – træder stærkt frem blandt de verdslige brevmodtagere, som i vores sammenhæng må betragtes som særlig interessante.

Specielt kommer mange af supplikerne om dispensationer og absolutioner på *ægteskabsområdet* fra adelige. Det hænger naturligvis sammen med, at adelen var en forholdsvis lille gruppe rent numerisk, og da man normalt giftede sig inden for gruppen, blev alle nemt beslægtet med alle. Men det må også hænge sammen med – jævnfør det islandske eksempel fra før – at de adelige havde særlige behov for at sikre deres ægteskabers formelle retsgyldighed af hensyn til tidens hyppige arve- og ejendomstvister. Materialet behøver således ikke – som man måske i første omgang ville tro – være udtryk for, at kirken gjorde en særlig indsats for at regulere aristokratiets ægteskabelige forhold, men kan lige så vel være udtryk for, at aristokratiet her kunne bruge kirken til sine egne formål.

Også ved de *religiøse dispensationer*, hvor man især kan nævne tilladelserne til at vælge egen skriftefader, til at have transportabelt alter og til at besøge Det hellige Land, spillede adelen en stor rolle. Et sted, hvor dispensationerne fra Pønitiariet f.eks. giver nye informationer, er med hensyn til brugen af *rejsealtre* blandt adelen. Ifølge kanonisk ret var en pavelig dispensation nødvendig for at måtte benytte transportabelt alter.⁵⁰ Enkelte sådanne dispensationer findes trykt i de gamle pavebrevsudgaver,⁵¹ men mange flere er dukket op i registrene fra Pønitiariet. Dispensationerne til at have transportabelt alter er ofte forbundet med en tilladelse til at vælge egen skriftefader. Sammenhængen er altså helt entydig: Den adelige ønskede at have sin egen private kapellan, der både kunne læse messe for ham ved et transportabelt alter og tage imod hans skriftemål. Her er således næppe tvivl om, at erhvervelsen af de pavelige dispensationer var led i aristokratiets selvorganisering af sit religiøse liv.

Med hensyn til brugen i Norden af dispensationerne og absolutionerne fra Pønitiariet siger brevene selv ikke ret meget. Den lokale kontekst må vi enten have belyst gennem hjemligt kildemateriale, eller vi må forsøge at slutte os til den ud fra brevene selv – hvilket ofte er enten meget vanskeligt eller direkte umuligt. Derfor kan vi kun i særlige tilfælde – i

50. Formelt var der tale om et privilegium, som netop især tildeltes højtstående gejstlige, fyrster og adelige. Jf. om forskellen på dispensationer og privilegier Hinschius 1869-97/1959, III, s. 805ff.

51. Se f.eks. APD nr. 1935, 1936, 2549 m.fl.

hvert fald på nuværende tidspunkt, hvor materialet er næsten udforsket – sige noget om brugen i Norden af dispensationerne og absolutionerne fra Pønitentiariatet. Jeg må følgelig nøjes med at formulere, hvad der må være det vigtigste spørgsmål i vores sammenhæng: I hvilken udstrækning erhvervede menige gejstlige og lægfolk pavelige dispensationer og absolutioner af egen drift – og derfor med deres egne intentioner vedrørende brugen af dem – og i hvilken grad gjorde de det som følge af *krav* fra de kirkelige myndigheders side? For nogle breves vedkommende kan man formode, at de må være erhvervet af egen drift, for andre, at det modsatte er tilfældet. Men som helhed er dette centrale spørgsmål uafklaret, og det gælder ikke bare i en nordisk kontekst. Et af problemerne ved udnyttelsen af det nye materiale fra Pønitentiariatet er, at også internationalt står forskningen i en begyndelsesfase, hvor spørgsmålene er flere end svarene.⁵²

Brugen af pavelige provisioner

I 20 år, fra ca. 1479 til 1499, sad den senere biskop i Linköping Hemming Gad som Sten Stures repræsentant i Rom, næsten som en permanent svensk ambassadør ved Den apostolske Stol. Han nød stor anseelse ved pavehoffet og var, ikke mindst i disse års unionspolitiske stridigheder med Danmark, en overordentlig nyttig repræsentant for Sverige ved kurien.⁵³ Som alle andre kurialer skaffede han sig pavelig provision på en række kirkelige embeder, i dette tilfælde ikke blot i sit hjemland, men også i Danmark og Finland. Vi kender suppliker fra ham om provision på domprovstiet i Linköping (1486, 1487, 1491 og 1492), domprovstiet i Lund (1486), domprovstiet i Västerås (1487 og 1496), domprovstiet i Uppsala (1492), domprovstiet i Strängnäs (1494), dekanatet i Uppsala (1496), et kanonikat i Strängnäs (1482), to præbender i Åbo (1484 og 1485), et kanonikat i Växjö med tre tilhørende sognekirker (1494) og sognekirken i Skänninge (1495). Hvor mange af disse embeder han faktisk er kommet i besiddelse af, er uvist. Sikkert er, at mange års embedsjagt ved hjælp af pavelige provisioner kronedes med held, da Hemming Gad i

52. Længst fremme er man med hensyn til illegitimitetsdispensationerne, se note 48, mens de andre kategorier af dispensationer og absolutioner i hovedsagen stadig venter på en tilsvarende, systematisk og komparativt anlagt udforskning.

53. Carlsson 1915, s. 10-62.

1501, under henvisning til, at pave Alexander VI selv havde givet ham brev på stiftet, blev valgt til biskop i Linköping.⁵⁴

Hemming Gads beneficiesamling er et enkelt eksempel på brugen af de pavelige provisioner i nordisk senmiddelalder. Det fremviser et af de træk ved provisionerne, som har givet anledning til at betragte dem som et af de alvorligste misbrug i den senmiddelalderlige kirke, nemlig at de kunne benyttes af personer ved kurien til at akkumulere beneficiar i de lokale kirker.⁵⁵

Derimod viser eksemplet *ikke*, hvad man ellers ofte ser provisionerne som udtryk for, nemlig en stigende pavelig indgriben i embedsbesættelserne i de lokale kirker. Selv om beneficiarretten allerede tidligt (1265) formulerede den grundsætning, at paven er den retmæssige kollator af alle beneficiar, betød dette ikke, at paven faktisk havde til hensigt at bortforle alle præbender i den samlede kristenhed. Der var tale om et krav, som først førtes ud i virkeligheden, når en klerk gjorde brug af muligheden og indleverede en supplik om provision.⁵⁶ Provisionerne var således et *instrument*, som paven stillede til rådighed for dem, der kunne se en interesse i at bruge det.⁵⁷ Også her må fokus derfor sættes ikke på paven og hans kurie, men på brugerne, de personer, der erhvervede og brugte de pavelige provisioner.

Ved første øjekast er de kildemæssige muligheder for at belyse brugen af pavelige provisioner i de nordiske kirker optimale. Provisionsbreve udstedtes af Kancelliet og Kammeret og findes derfor indført i de store registerserier.⁵⁸ Brevene er altså kendt, problemet er bare, at den kuriale overlevering er en meget dårlig kilde til brugen af pavelige provisionsbreve lokalt. For at forstå det må vi starte med at se nærmere på, *hvad* en provision egentlig var, inden vi går ind på, hvilke provisionsbreve der var tale om, hvem der benyttede sig af de pavelige provisioner, og hvilken brug de gjorde af dem.

Det er vigtigt at gøre sig klart, at en pavelig provision ikke var en embedsudnævnelse i moderne forstand. En pavelig provision gav, som mid-

54. Carlsson 1915, s. 54-59, jf. s. 72-74.

55. Jf. omtale af provisionerne i de gængse kirkehistoriske fremstillinger nævnt i note 2 ovenfor.

56. Meyer, *Zürich und Rom*, 1986, s. 4, jf. 2, 29, 33.

57. Barraclough har understreget, at initiativet til at erhverve en pavelig provision lå helt hos den gejstlige, der søgte et beneficium, »and the pope and the central bureaucracy were merely an instrument by which provision could be effected«. Barraclough 1935, s. 162. Jf. også Meyer, *Zürich und Rom*, 1986, s. 3, 28.

58. De er derfor også talrigt forekommende i de nordiske pavebrevsudgaver, se især APD, APS og DN XVII.

delalderens kanonister sagde, ikke *ius in re*, men *ius ad rem*. Det vil sige, den gav ikke embedet selv, men blot en *ret* til det.⁵⁹ Og om denne ret også skulle føre til faktisk besiddelse af det pågældende embede, viste sig først, når den pavelige provisionsbulle blev præsenteret lokalt, og det blev undersøgt, dels om de i provisionen anførte oplysninger var sande, dels hvorledes den providederedes retskrav på embedet forholdt sig til andre kandidaters krav.⁶⁰ På dette punkt må man huske på de pavelige dokumenters reskriptkarakter, der betød, at brugerne i vid udstrækning kunne få udstedt de dokumenter, de ønskede. Som ved andre pavebreve bevilgede paven normalt alle suppliker om provision med beneficier, blot visse formelle krav var opfyldt. Det gælder også i tilfælde, hvor flere personer søgte om provision på samme embede. Dette var ikke pavens, men supplikanternes problem. De måtte selv afgøre, om de i så fald ville forsøge at sætte deres krav igennem ad retslig vej, eller om de ville opgive at gøre mere ved sagen. Det samme måtte de i den situation, hvor der til et ledigt embede ikke blot fandtes en eller flere paveligt providederede kandidater, men også en lokalt udpeget mand. Paven garanterede overhovedet intet med hensyn til provisionernes effekt i praksis. Det var op til supplikanterne selv at sørge for at sætte deres ved provisionen erhvervede retskrav igennem i forhold til andres ret.⁶¹ Derfor affødte de pavelige provisioner talrige beneficierprocesser, dels mellem paveligt providederede indbyrdes, dels mellem paveligt providederede og lokale kandidater, som kunne føres lokalt, men som i de fleste tilfælde blev pådømt ved kurien af den allerede flere gange nævnte Rota.⁶² Hvad det omfattende provisionsmateriale, vi finder i de store registerserier, afspejler, er da først og fremmest den kamp om de kirkelige beneficier, der er så karakteristisk for senmiddelalderen. Og materialet viser meget mere om, hvad der foregik ved kurien, end hvad der fandt sted på lokalt plan.

Med denne præcisering af, hvad en provision egentlig var, er vi allerede begyndt at indkredse, hvem det var, der brugte de pavelige provisioner, og hvad de blev brugt til. Vi kommer et stort skridt videre, når vi nu fortsætter med en redegørelse for provisionernes retsformer og for den administrative praksis, kurien fulgte ved tildelingen af dem.

I princippet var der to forskellige former for provisioner.⁶³ Den første tog især sigte på kanonikater i dom-, stifts- og kollegiatkapitler og modi-

59. Barraclough 1935, s. 93f; Meyer, *Zürich und Rom*, 1986, s. 3.

60. Meyer, *Zürich und Rom*, 1986, s. 78f; Schwarz 1993, s. 139.

61. Barraclough 1934, især s. 213-218.

62. Se videre nedenfor s. 155f.

63. Se om provisionernes retsformer Meyer, *Zürich und Rom*, 1986, s. 25-49.

ficerede de gældende regler for optagelse og tildeling af et præbende i sådanne kapitler på den måde, at en person med pavelig provision på et kanonikat fik forret frem for de lokale ekspektanter, der ventede på et ledigt præbende. Man taler her om såkaldte ekspektancer, hvor paven *iure praeventionis* gav »ventebreve« på en bestemt kollators præbender. Den pågældende kollator var i dette tilfælde forpligtet til at give det næste ledige præbende til en person med en pavelig ekspektance, såfremt denne inden for en bestemt frist efter vakancens indtræden anmodede derom. Ved siden af ekspektancen var den anden vigtige retsform for pavelige provisioner det, som hed *iure reservationis*, hvor paven i bestemte tilfælde ophævede den ordinære kollators besættelsesret og reserverede den for sig selv. Det drejede sig først og fremmest om beneficiar, der var »ledige ved den Apostolske Stol«, som det hed, *vacans apud sedem apostolicam*. Reservationen sikrede, at paven kunne give provision på embeder, som blev ledige ved, at kurialer døde, eller ved, at personer, der opholdt sig ved kurien, opgav, resignerede eller fradømtes deres beneficiar.⁶⁴

I princippet kunne enhver anmode om en pavelig provision, og enhver ville – som sagt – få bevilget sin supplik om den. Alle havde imidlertid ikke lige store chancer for også at komme i besiddelse af et beneficium på grundlag af en pavelig provision, tværtimod. Da udviklingen af det pavelige provisionsvæsen især i løbet af det 14. århundrede medførte, at en stadig stigende strøm af gejstlige søgte til kurien netop på grund af mulighederne for at erhverve beneficiar ved provision, og da der var et stadigt stigende behov for at sikre beneficiar til kuriens egne medlemmer, begyndte man at indføre forskellige forrettigheder, *prærogativer*, ved Kancelliets daterings- og ekspeditionspraksis i forbindelse med udstedelsen af pavelige provisioner. Prærogativerne betød, at bestemte grupper og personer automatisk kom »foran i køen« ved tildelingen af beneficiar, kan man sige. De etablerede en præcis rangfølge blandt kuriens egne medlemmer i konkurrencen om beneficiarne, hvor f.eks. pavens *familiares* kom før kardinalernes tjenere, disse atter før de forskellige kurialembedsmænd osv. Blandt ikke-kurialer var det især på grundlag af universitetsgrader, at der skelnedes mellem forskellige ansøgergrupper: Det er en selvfølge, at personer med højere grader gik forud for personer med lavere eller helt uden

64. Ved begyndelsen af det 15. århundrede omfattede reservationen *vacans apud sedem apostolicam* ifølge den kanoniske ret og de pavelige kancelliregler alle beneficiar, der blev ledige ved 1) en ikke-kurialers død inden for en afstand af to dagsrejser fra kurien, 2) en kurialers død, 3) deposition, privation eller translation ved paven, 4) beneficiarbytte ved kurien, resignation i pavens hænder eller opnåelse af et uforeneligt beneficium igennem pavelig provision. Meyer, *Zürich und Rom*, 1986, s. 42f.

grader, men i hvert fald i visse situationer rangordnedes tillige efter universitet og fag, således at f.eks. Paris kom før andre universiteter, dekretister og teologer før artister osv. Ved spørgsmålet om, hvem der skulle komme først, hvis flere havde pavelige ekspektancer på den samme ordinære kollators præbender, spillede også den sociale baggrund en rolle, idet personer af fyrstelig eller adelig herkomst her kom før andre. Endelig må nævnes, at også forbøn fra højtstående personer, enten kardinaler og embedsindehavere ved kurien eller lokale fyrster, aristokrater og biskopper, spillede en rolle.⁶⁵

I sit udgangspunkt var de pavelige provisioner et middel til at sikre, at »fælleskirkelige interesser« kunne gøre sig gældende på bekostning af lokale og verdslige interesser, f.eks. at folk med en universitetsuddannelse som baggrund kunne hævde sig i konkurrence med folk med adelig afstamning som baggrund.⁶⁶ Og det ser da også ud til, at de pavelige provisioner faktisk bevirkede afgørende ændringer af den personelle sammensætning mange steder, først og fremmest i domkapitlerne og andre stiftskirker, hvor nye grupper fik mulighed for at gøre sig gældende i stedet for de lokale oligarkiers kandidater.⁶⁷ Ikke mindst forrettighederne for kurialerne gjorde imidlertid, at provisionerne i senmiddelalderen i stadig højere grad blev et middel for kurialer og andre embeds jægere, der ikke havde anden interesse end at samle så mange beneficier eller pensioner af dem som muligt.

Hvem brugte de pavelige provisioner i nordisk senmiddelalder? I al korthed kan man sige, at der i hovedsagen var tale om fire grupper: kurialer, kongetjenere, universitetsuddannede og adelige. Det var først og fremmest disse grupper, som beneficieretten og kuriens administrative praksis favoriserede i forbindelse med de pavelige provisioner. Men de havde også noget andet til fælles, nemlig at de – i større eller mindre grad – var »udenforstående« i forhold til de lokale kirker, hvori de søgte at opnå embeder. Senmiddelalderens beneficiekamp, hvori de pavelige provisioner spillede så afgørende en rolle, var i vid udstrækning en kamp mellem *ins* og *outs*.

Det, som de pavelige provisioner blev brugt til, var at skaffe beneficier til personer, der ikke kunne gøre sig håb om at komme i besiddelse af embeder via de normale besættelsesmåder. Førte de også til det ønskede re-

65. Se om prærogativerne især Meyer 1992, s. 250-256; Schwarz 1993, s. 135f.

66. Barraclough 1935, s. 149; Meyer, »Das Wiener Konkordat von 1448«, 1986, s. 116 med note 28.

67. Skoleeksemplet er nu Meyer, *Zürich und Rom*, 1986; jf. også Meyer, »Das Wiener Konkordat von 1448«, 1986, s. 150; Meyer 1991, s. 273.

sultat for de pågældende brugergrupper? Udenlandske undersøgelser viser, at det kun var et mindretal af de paveligt providerede, der faktisk kom i besiddelse af de beneficier, de var blevet provideret med,⁶⁸ og det gælder utvivlsomt også for de nordiske landes vedkommende. Der må dog have været stor variation mellem de forskellige brugergrupper. For kongetjerne kan vi f.eks. formode en betydelig succes, man behøver bare at tænke på, hvorledes den danske konges kansler og skrivere i vid udstrækning aflønnedes med beneficier, der netop erhvervedes ved pavelig provision.⁶⁹ Netop på dette punkt mangler vi imidlertid i høj grad nærmere studier.

I de nordiske pavebrevsudgaver omfatter provisionsbreve og andre breve vedrørende beneficier den største enkeltgruppe i materialet.⁷⁰ Det er i princippet muligt at etablere en præcis oversigt over, hvilke provisionsbreve der var tale om, og hvem der erhvervede dem. Men da materialet i vid udstrækning blot fortæller om den interne beneficiekamp ved kurien, er det med hensyn til den faktiske brug af provisionerne i de nordiske lande uomgængeligt nødvendigt at have hjemligt kildemateriale til at supplere den romerske overlevering. I realiteten må det for hver enkelt pavelig provision undersøges, om den positivt kan ses at have ført til en embedsbesiddelse lokalt i Norden. Dette kræver meget omfattende studier af propografisk art i det lokale kildemateriale, uanset om man kun vil forsøge at belyse forholdene i et enkelt domkapitel og ikke sigter mod et helt stift, endsige en hel kirkeprovins.⁷¹ At gennemføre sådanne studier bliver en hovedopgave for fremtidig forskning i brugen af de pavelige provisioner i nordisk senmiddelalder.

Brugen af paven som øverste retsinstans

I 1479 besluttede den danske konge Christian I at »reformere« det nonnekloster af benediktinerordenen, der lå uden for Ribe, ved at overdrage det til johanniterne i denne by. Det gjorde han som indehaver af patronatsretten til klostret, idet han begrundede sin fremfærd med klostrets »forfald« og nonnernes »skandaløse handlinger«.⁷² Året efter fik han pave Sixtus

68. Se f.eks. Meyer, *Zürich und Rom*, 1986; Weiss 1994.

69. Det gælder især efter at kong Christian I i 1474, under sit besøg hos paven i Rom, havde fået præsentationsretten til de to postpontifikale prælaturer i samtlige nordiske domkapitler. Jf. om privilegiets effekt i Danmark Lindbæk 1907, s. 204-267.

70. Jf. Ingesman 1994, s. 311f.

71. For udlandet haves mange sådanne studier. For Norden kan henvises til Ingesman 1985.

72. Rep. 2, nr. 4542. Der var tale om gængse begrundelser af hensyn til den kanoniske retsbestemmelser, som man derfor ikke kan fæste alt for megen lid til.

IV's bekræftelse herpå, men af forskellige grunde blev overdragelsen først ført ud i livet en del år senere, i 1495.⁷³ Umiddelbart efter bragte nonnerne overdragelsen af deres kloster til johanniterne for Rotaen i Rom. Dens dom faldt ud til nonnernes fordel, og johanniterne fik pålæg om ikke blot at levere nonneklostret tilbage, men også betale både erstatning til nonnerne og sagsomkostninger. På grund af uenighed om størrelsen af erstatningssummen blev johanniterne bandlyst af biskop og domkapitel i Ribe. De klagede til kongen, som i 1501 overdrog til fire danske gejstlige at afgøre sagen. De nåede frem til, at johanniterne fuldt ud havde opfyldt den romerske dom, idet de ikke blot havde givet nonnerne deres kloster tilbage, men også havde deponeret så stor en sum penge hos Ribebispen, at den var tilstrækkelig til at dække både sagsomkostninger og erstatning for tabte indtægter i de tre år, hvor nonnerne havde været berøvet deres kloster. Denne afgørelse førte til, at kongen gav biskop og domkapitel en alvorlig påtale for den uretmæssige bandlysning. Om at ændre på Rotaens dom var der imidlertid ikke tale, og nonneklostret uden for Ribe blev atter et selvstændigt kloster.⁷⁴ Dermed var den overdragelse af det ripensiske nonnekloster til johanniterne, som den danske kongemagt havde taget initiativ til og gjort så en stor indsats for at få gennemført, faldet til jorden på grund af nonnernes henvendelse i Rom.

Historien om, hvorledes Ribennonnerne med succes anvendte den pavelege højesteret til at få genoprettet deres ellers nedlagte kloster, viser klart, hvorfor det blev så almindeligt at bringe sine retssager til Rom i middelalderen: At appellere til paven repræsenterede en mulighed for at gå til en højere retsinstans i tilfælde, hvor man ikke mente at kunne få sin ret inden for det lokale kirkelige system, f.eks. fordi ens modstander var en del af dette system eller fik støtte fra højtstående gejstlige eller verdslige myndigheder. For brugerne, dem der bragte sagerne til Rom, var paven da »retfærdighedens kilde«, *fons iustitiae*.⁷⁵ Den apostolske Stol var den »alle undertryktes tilflugt«, *omnium oppressorum refugium*, som sikrede, at de kunne få deres ret.⁷⁶

Derfor er Ribennonnernes historie heller ikke enestående, men blot et enkelt nordisk eksempel på noget uhyre almindeligt, der var startet allerede i højmiddelalderen, nemlig at folk fra hele Vesteuropa bragte deres retssager til paven. Dette havde været af kolossal betydning for udviklin-

73. APD nr. 2778, 2781, 3384, 3386, 3462.

74. *Missiver* I, s. 164f; *Terpager* 1736, s. 406-408.

75. AKG IV, s. 411f.

76. Citatet er fra APD nr. 4630. et pavebrev, hvorved en slesvigsk gejstlig får indsat delegerede dommere *in partibus* i en sag, han fører mod sin biskop.

gen af den højmiddelalderlige pavemagt. Hele udbygningen af pavestolens juridisk-administrative apparat i det 11., 12. og 13. århundrede skete i høj grad i respons på dette fænomen.⁷⁷

For at kunne håndtere det stadigt stigende antal retssager, der bragtes for paven, skabtes nye retslige institutioner og procedurer. Vigtig var ikke mindst udviklingen i det 12. og 13. århundrede af et særlig retsinstitut, de paveligt delegerede dommere *in partibus*.⁷⁸ De gav mulighed for, at sager bragt for paven kunne sendes tilbage for at blive pådømt af dertil udpegede lokale gejstlige, der fik fuldmagt til at afgøre dem på pavens vegne. Vi ved, at dette system blev brugt også i Norden, selv om vi i høj grad mangler nærmere studier af det.⁷⁹ Af samme grund kan vi ikke med sikkerhed sige, om det også for de nordiske landes vedkommende gælder, hvad man har iagttaget andre steder,⁸⁰ at brugen af de paveligt delegerede dommere *in partibus* synes at være på retur i senmiddelalderen, fordi man her i stadig højere grad anvendte en ny institution, der var blevet skabt i løbet af det 13. og begyndelsen af det 14. århundrede, nemlig den særlige pavelige højesteret, Rotaen. Den var lokaliseret ved kurien og derfor meget besværligere at anvende end de delegerede dommere, men den besad i sit kollegium af universitetsuddannede dommere en ekspertise på højeste juridiske niveau, som de lokale gejstlige ikke kunne stå mål med. Det blev da også uhyre almindeligt at bruge Rotaen i senmiddelalderen. Sin glansperiode havde domstolen netop i tiden fra første halvdel af det 14. til første halvdel af det 16. århundrede, hvor den behandlede i tusindvis af sager hvert eneste år.⁸¹

Det har ikke hidtil været kendt, at man også fra nordisk hold gjorde brug af den romerske Rota. Det skyldes blandt andet den svigtende kildeoverlevering, som vi allerede har været inde på: Der skete ingen afskrivning i registre af de stævninger, mandater, domme og eksekutionsbreve, som Rotaens auditører og deres notarere udstedte under behandlingen af en sag, og kun uhyre sjældent har vi bevaret sådanne breve i hjemlig overlevering.

At vi alligevel ikke står fuldstændig på bar bund, skyldes, at vi i dette

77. Betonet f.eks. i Morris 1989, især s. 211-214.

78. Den klassiske studie af dette retsinstituts tilblivelse er Sayers 1971.

79. De pavebreve, hvorved de delegerede dommere indsattes, kan findes i pavebrevsudgaverne, mens aktmateriale fra dommernes sagspådommelse må søges i det lokalt overleverede kildemateriale, trykt i de nationale diplomatarier og tilsvarende kildeudgivelser.

80. F.eks. i Nordengland og Skotland, se Barrell 1995, s. 173-183.

81. Alle aspekter af domstolens historie, organisation og arbejdsmåde vil blive behandlet i min kommende afhandling om Rotaen og dens behandling af danske sager.

tilfælde har en alternativ kilde, nemlig Rotanotarernes retsprotokoller i Vatikanarkivet i Rom. De er kun delvis bevarede, men de giver i hvert fald et vist indtryk af omfanget af brugen af Rotaen i nordisk senmiddelalder. Den serie af Rotanotarernes retsprotokoller, de såkaldte *manualia*, vi har bevaret, starter i 1464, og det anslås, at den omfatter mellem en femtedel og en syvendel af de engang eksisterende protokoller.⁸² Den blev gennemgået for nordisk stof under de såkaldte Vatikanekspeditioner i mellemkrigstiden, men af forskellige grunde blev det materiale, som gennemgangen resulterede i, aldrig publiceret og gik nærmest i glemmebogen. At Rotaens retsprotokoller indeholder et omfattende materiale af relevans for nordisk middelalderhistorie, er derfor først blevet kendt, efter at nærværende forfatter i 1989 påbegyndte et større studium af de danske processer for Rotaen, der indbefattede en fornyet gennemgang af hele arkivmaterialet i Rom.⁸³

Dette studie har vist, at vi har kildemæssigt belæg for 125 danske processer for den romerske Rota i perioden 1470-1525. På grund af det kun delvis bevarede kildemateriale kan de ikke repræsentere mere end en brøkdel af de processer, der faktisk blev ført. Det kan formodes, at en undersøgelse af Rotaprocesser fra de andre nordiske lande ville vise et tal i nogenlunde samme størrelsesorden for den svenske kirkeprovins, men afgjort færre for den norske. Det hænger sammen med, hvad der er et af hovedresultaterne af den danske casestudy, at tre fjerdedele af alle sagerne ved Rotaen var *beneficiestridigheder*, der udsprang af pavelige provisioner. Meget hyppigt var det kurialer, der førte processerne, enten mod andre kurialer eller mod lokale gejstlige, som led i den kamp om beneficierne, vi har nævnt ovenfor som særligt karakteristisk for senmiddelalderen. På den måde kom Rotaprocesser til at hænge tæt sammen med de pavelige provisioner, og de florerede først og fremmest, hvor der var en gruppe af kurialer, der ved hjælp af pavelige provisioner søgte at komme i besiddelse af beneficier i de lokale kirker. Det var i årtierne omkring 1500 tilfældet for Danmarks og Sverige-Finlands, men ikke for Norges og Islands vedkommende; der fandtes ikke norske, endsize islandske kurialer. I den sidste fjerdedel af sagerne er det især kirkelige *institutioner*, der ses involveret. Det var typisk sager som den strid i Ribe, vi startede med at se på. Der er kun ganske enkelte eksempler på, at gejstlige enkeltpersoner

82. Se Hilling 1908, s. 8-22; Hoberg 1978, s. 4f.

83. Jeg henviser igen til min kommende afhandling. For en foreløbig præsentation se Ingesman 1989.

rejste sager for Rotaen, noget der utvivlsomt hænger sammen med det besvær og de omkostninger, der var ved at føre proces i Rom.⁸⁴

Rotanotareernes retsprotokoller viser ikke meget om den lokale kontekst, som brugen af Rotaen indgik i. Og i mange tilfælde – nemlig hvor Rotaprocesser udspillede mellem kurialer indbyrdes – var der naturligvis heller ingen lokal kontekst. Kun i de ganske enkelte tilfælde – som f.eks. Ribesagen – hvor vi har hjemligt overleveret kildemateriale fra en sag, kan vi få et indtryk af den lokale situation, hvori Rotaen blev brugt. Det gælder for 10-12 stykker af de nævnte 125 danske Rotaprocesser fra perioden 1470-1525. De bedst belyste af dem tillader os at følge både sagerens lokale forhistorie, forløbet af dem i Rom og det lokale efterspil, der normalt var – og som Ribenonnernes historie netop giver et fint eksempel på.

Noget, som klart fremgår af materialet fra de danske Rotaprocesser, er, hvor konsekvent der var tale om det, som man har kaldt en »partsstyret proces«. ⁸⁵ Den sagsrejsende part var i vid udstrækning selv herre over procesforløbet og var ikke mindst selv ansvarlig for eksekveringen af de dokumenter, stævninger, mandater, domme og eksekutionsbreve, han erhvervede i løbet af processen. Det er karakteristisk for systemet, at dommeren ved hjælp af en notar udstedte de af parterne ønskede breve, mens det var op til parterne selv at gøre brug af dem. Rejste man anklage mod en bestemt person ved domstolen, udstedte en Rotaauditør stævningen, men den blev udleveret til anklageren, som så måtte sørge for at få den forkyndt for sin modpart. Ved vidneførelse måtte parterne selv sørge for at fremskaffe vidnerne, i givet fald få dem transporteret til Rom og endda sørge for ophold og logi til dem. Det samme gælder med hensyn til domme og eksekutionsbreve: De udleveredes til den vindende part, som derefter måtte præsentere dem for de relevante personer og myndigheder hjemme for at opnå frugten af sin sejr. Rotaprocesserne repræsenterer således i allerhøjeste grad en aktiv brug af et instrument stillet til rådighed fra pavestolens side.

Den store hovedpart af sagerne ved Rotaen var kirkelige civilstridigheder, og derfor var det først og fremmest gejstlige, og som sagt især gejstlige institutioner, der brugte dette instrument. Som Ribeeksemplet viser, brugtes sagsførelsen i Rom til at få ret over for modstandere, der var så mægtige, at man ikke kunne komme igennem over for dem inden for det

84. Men som selvfølgelig også kan være en følge af kildesituationen: Vi har netop bevaret institutionsarkiverne, ikke gejstliges privatarkiver.

85. Se f.eks. Steins 1973, s. 217-221; Helmholtz 1974, s. 113.

lokale retssystem. Fremtidige undersøgelser må afgøre, om det også gælder for de paveligt delegerede dommere *in partibus*. Det var et instrument, som var noget mindre besværligt og omkostningskrævende at bruge for folk fra Norden, og derfor kan det godt vise sig, at der her var en bredere brugerskare.

Vi mangler i udstrakt grad studier i begge dele af den pavelige retsudøvelse, både brugen af paveligt delegerede dommere *in partibus* og brugen af Rotaen, også for at kunne afgøre, hvorledes der skelnedes mellem, hvilke sager der kunne sendes tilbage til afgørelse af delegerede dommere, og hvilke der forbeholdtes afgørelse af Rotaen i Rom. Her ser det nemlig ud til, at brugerne ikke var enebestemmende, men at der faktisk forelå en form for politik fra kuriens side gående ud på, at rent lokalprægede sager henvistes til afgørelse af delegerede dommere *in partibus*, mens mere principielle sager *samt* alle beneficiesager forbeholdtes for Rotaen.

Brugen af den pavelige aflad

I 1475 var den svenske adelsmand Nils Posse i Rom. Han har utvivlsomt været der som pilgrim, lokket til af den særligt omfattende aflad, som blev givet i dette jubelår. Men han benyttede lejligheden til at erhverve et afladsbrev til St. Olavs kirke i Eidsberg i Oslo stift, som lå i nærheden af hans norske hustrus fædrengård.⁸⁶ Afladsbrevet blev udstedt af to kardinaler, Auxias de Podio af St. Vitalis og Antonius Jacobus Venier af St. Vitus et Modestus. I brevet, udstedt den 15. december 1475, gav de to kardinaler hver 100 dages aflad til alle bodfærdige kristne, som besøgte kirken i Eidsberg enten juledag, påskedag, Sankt Hansdag eller Sankt Olufsdag. Brevet har Nils Posse formodentlig selv bragt hjem til den norske sognekirke, hvor det må være blevet opbevaret i selve kirken, så de besøgende ved selvsyn har kunnet forvisse sig om den aflad, de fik. I øvrigt var det tilsyneladende ikke det eneste afladsbrev, kirken erhvervede. Over brevet er med en senere hånd noteret, at summen på den aflad, der er tilstået kirken, er 1280 dage: *Summa indulgentiarum ecclesie sancti Olavi m cc et octoginta dies*. I dag ligger det af kardinalerne udstedte brev i det norske rigsarkiv i Oslo.⁸⁷

Den svenske adelsmands erhvervelse af afladsbrevet til sognekirken i Eidsberg er bare ét eksempel på en nordisk brug af den aflad, man kunne

86. Jf. Styffe 1911, s. 449f.

87. DN III, nr. 912 (s. 663f).

skaffe sig ved kurien eller hos de fra kurien udsendte afladshandlere. Som bekendt brugtes afladssalget af renæssancepaverne som et middel til at skaffe indtægter til pavestolen. Alligevel er der intet problem i også her at koncentrere sig om *aftagerne* af de pavelige afladsbreve og den *brug*, de gjorde af dem. Også for afladsbrevene gælder, at de udstedtes på anmodning af aftagerne, og at disse havde en bestemt hensigt med at erhverve dem.

Afladen var en vigtig del af det religiøse liv i senmiddelalderen. Desværre ved vi ikke så forfærdelig meget om brugen af den pavelige aflad i Norden. Det skyldes, at netop afladsbrevene er særlig svagt repræsenteret i pavebrevsoverleveringen. Kun de færreste afladsbreve udstedtes gennem Kancelliet, således at de er bevaret i afskrift i de store registerserier. Hvor almindeligt det har været, at kardinaler – som i det norske eksempel – udstedte afladsbreve, ved vi ikke, fordi den slags breve ikke findes registreret nogen steder i den romerske overlevering og derfor kun kendes, såfremt de er bevaret i hjemlig overlevering. De fleste afladsbreve må imidlertid antages at være udstedt af legater og afladshandlere, der kom til Norden som udsendinge fra kurien, og for dem er overleveringssituationen lige så dårlig. I princippet førte i hvert fald kardinallegater registre over de til dem indleverede suppliker og de på grundlag heraf udstedte buller, men disse registre er kun rent undtagelsesvis bevaret.⁸⁸ Men i øvrigt må det, hvad det store flertal af almindelige afladsbreve angår, de afladsbreve, der simpelthen solgtes til modtagerne, betragtes som usandsynligt, at de overhovedet er blevet registreret. I de fleste situationer kender vi følgelig udelukkende afladsbrevene, såfremt vi har bevaret dem i de nordiske lande, og det har vi naturligvis kun i de færreste tilfælde.

Når vi ønsker at vide, hvilke breve der blev brugt, af hvem og til hvad, må vi skelne mellem afladsbreve til kirker og andre gejstlige institutioner og afladsbreve til enkeltpersoner.

Afladsbreve til kirker, klostre og andre gejstlige institutioner var egentlig en slags privilegier. Et eksempel har vi allerede set i afladsbrevet til kirken i Eidsberg fra 1475. Privilegierne gav personer, der besøgte de pågældende kirkelige institutioner og eventuelt donerede gaver til dem, en nærmere fastsat aflad. Sådanne privilegier erhvervedes af kirker og klostre, som ønskede at gøre noget særligt for at tiltrække besøgende og få donationer fra dem. Såfremt de erhvervedes gennem Kancelliet, findes de også i registerserierne, og vi kender en hel del derfra.⁸⁹ De viser, at af-

88. Jf. Schmugge 1995, s. 47-63.

89. Eksempler kan findes i de nordiske pavebrevsudgaver, først og fremmest APD.

ladsprivilegierne ofte blev givet med forbillede i den aflad, som en kendt hovedkirke havde, f.eks. Markuskirken i Venedig.⁹⁰

Det var dog – som sagt – ikke altid tilfældet, at afladsprivilegier erhvervedes fra Kancelliet. Man kunne også, som i det norske eksempel fra 1475, erhverve afladsprivilegier udstedt af en eller flere kardinaler i Rom. Mens en biskop var berettiget til at give 40 dages aflad, kunne en kardinal tildele 100, og fik man flere kardinaler til at udstede afladsbrevet sammen, gav det 100 dage for hver. Fordi sådanne breve ikke er registreret i den kuriale overlevering, er det meget vanskeligt at afgøre, i hvilket omfang de kirkelige institutioner i Norden skaffede sig den slags afladsbreve i senmiddelalderen. Der er dog ingen tvivl om, at domkirker og fremtrædende klosterkirker alle havde pavelige afladsprivilegier.⁹¹ Men f.eks. efterreformatoriske registraturer over de danske sognekirkers breve tyder på, at fænomenet har været ganske udbredt også blandt almindelige sognekirker.⁹²

Hvorledes blev afladsprivilegierne brugt? Vi ved, at de blev benyttet til at tiltrække besøgende og deres donationer til nyopførte kirker og til kirker, der f.eks. havde været ramt af brand eller andre skader og derfor havde brug for en særlig støtte til genopbygning mv.⁹³ I en række tilfælde har vi vidnesbyrd om, at afladsbrevene direkte blev ophængt i de pågældende kirkelige institutioner, således at de fromme besøgende selv kunne se, hvilken aflad der var at erhverve.⁹⁴

Normalt var det naturligvis den kirkelige institution selv, der erhvervede afladsbrevet. Men det norske eksempel fra 1475 er ikke det eneste på, at adelige påtog sig at erhverve afladsbreve til fordel for deres sognekirke. Det samme ses f.eks., da den svenske adelsmand Åge Axelsen (Thott) i 1460'erne, med anvendelse af forstanderen for Birgittas hospital i Rom som mellemmand, erhvervede et afladsbrev af fem romerske kardinaler til fordel for sin lokale sognekirke.⁹⁵

Afladsbreve til personer, enten grupper eller enkeltpersoner, havde en lidt anden karakter. De var egentlige afladsbreve, som gav de pågældende personer en nærmere bestemt aflad. Selv om chancen for, at de har overlevet, er endnu ringere end for afladsprivilegierne til de kirkelige institu-

90. APD nr. 902, 976, 977, 1008, 1010.

91. Jf. Liedgren 1962.

92. Se ÆDA, især bind V, 2.

93. Det nævnes udtrykkeligt i en række afladsbreve, ligesom f.eks. overlast ved krigsbegivenheder. For et enkelt eksempel se APD nr. 2578.

94. Det gælder f.eks. for Lunds domkirke, se ÆDA V, 1, s. 129f.

95. *Missiver* II, s. 396f.

tioner, har vi bevaret en del sådanne afladsbreve fra nogle af de afladshandlere, der besøgte Norden i slutningen af det 15. og begyndelsen af det 16. århundrede, især Marinus de Fregeno og Johannes Angelus de Arcimboldus.⁹⁶ De bevarede breve viser i øvrigt, at folk fra de nordiske lande også kunne erhverve afladsbreve hos pavelige afladshandlere, der ikke selv kom til Norden. Vi har eksempler på, at afladsbreve er blevet købt hos kardinallegater, der opholdt sig i Det tyske Rige, eller hos de underkommisærere, som legater og afladshandlere ofte udsendte til områder, eksempelvis i Norden, som de ikke selv havde mulighed for at besøge.⁹⁷ Det ser vi f.eks. med kardinallegaten Raymundus Peraudi kort efter år 1500. Han nåede ikke længere nordpå end til Lübeck, men vi ved, at han under sit flerårige ophold i Det tyske Rige både selv udstedte breve til nordiske modtagere og udsendte gejstlige, der solgte afladsbreve på hans vegne i Norden.⁹⁸

De pavelige afladshandlere opholdt sig ofte i Norden i årevis og rejste landene rundt for at få solgt deres afladsbreve.⁹⁹ Meget tidligt tog de bogtrykkerkunsten i anvendelse til produktion af trykte afladsbreve, hvor kun modtagerens navn og en datering skulle indsættes.¹⁰⁰ Det betød, at der kunne udstedes afladsbreve i store mængder. Derfor må vi formode, at pavelige afladsbreve har været meget, meget mere udbredte, end det nu bevarede materiale lader ane.

Det, vi har bevaret, er udelukkende enkeltstående breve, der er bevaret af særlige grunde, som vi i flere tilfælde kender. Fra både Marinus de Fregeno og Raymundus Peraudi har vi f.eks. bevaret flere kollektive afladsbreve til nonnerne i to nonneklostre, der fandtes i Roskilde, Agnete og Clara kloster.¹⁰¹ At vi har bevaret disse breve, hænger sammen med, at de kom til at indgå i de pågældende klostres institutionsarkiver. I langt de fleste tilfælde er afladsbreve til individuelle modtagere imidlertid gået tabt. Når vi har ganske enkelte eksempler på, at også privatpersoners af-

96. Se f.eks. Rep. 2, nr. 1506, 3624, 3726, 3729, 3914; DN XVI, nr. 220 (s. 237f); DN XXI, nr. 516 (s. 395f); DN VII, nr. 547 (s. 534-537); DN XVII, nr. 1183 (s. 1162-1164).

97. Pavelige fuldmagter til legater m.v. indeholdt normalt retten til at udnævne underkommisærere, se f.eks. DN XVII, nr. 1146 (s. 1129-1131).

98. Et eksempel kan findes i Rep. 2, nr. 9734, jf. APD nr. 3772.

99. Selv til Island kom de pavelige afladshandlere, og her har vi endda i et enkelt tilfælde oplysninger om priserne på afladsbrevene. Se Magnús Már Lárusson 1962.

100. Flere sådanne er bevaret i de nordiske lande, men vi mangler i høj grad samtlige undersøgelser af de pavelige afladshandlere og de breve, de udstedte til nordiske modtagere i senmiddelalderen. For eksempler på trykte afladsbreve se Rep. 2, nr. 3624, 3943, 9734; DN III, nr. 1036 (s. 748-750).

101. Se f.eks. Rep. 2, nr. 3726, 3729, 9667.

ladsbreve er bevaret, er det typisk breve til adelspersoner, hvor brevene har overlevet, fordi de er havnet i adelige slægts- eller godsarkiver. Som eksempel kan nævnes det trykte afladsbrev på pergament, som Marinus de Fregeno i 1475 udstedte til den danske ridder Otte Nielsen af slægten Rosenkrantz, og som var i slægtens eje indtil 1807, da en efterkommer forærede det til Museet for nordiske Oldsager i København.¹⁰²

Hvorledes de pavelige afladsbreve til individuelle modtagere blev brugt, hører til en privatsfære, som vi i sagens natur ved meget lidt om. Et indtryk af afladens betydning i det personlige fromhedsliv kan vi imidlertid få igennem de bevarede private bønnebøger fra senmiddelalderen, hvori det ved hver enkelt bøn anføres, hvor stor en aflad læsningen af den pågældende bøn kunne give.¹⁰³ Med hele det omfang, som både kirkers og klostres erhvervelse af afladsp privilegier og enkeltpersoners køb af afladsbreve antog i senmiddelalderen, må vi formode, at den religiøse betydning af afladen også i Norden har været ganske betydelig. Derfor vil det være et vigtigt bidrag til belysning af brugen af pavemagten i nordisk senmiddelalder – og i det hele taget til belysning af pavens betydning som religiøst og kirkeligt overhoved – at få en nærmere undersøgelse af afladsfænomenet i en nordisk kontekst.

Konklusion

I senmiddelalderen gik der en strøm af henvendelser fra folk i Norden til den nådens og retfærdighedens kilde, de mente at finde i Rom. Henvendelserne resulterede i udstedelsen af tusindvis af pavebreve til nordiske modtagere. Det er disse breve, vi har benyttet som omdrejningspunkt i vores redegørelse for brugen af pavemagten i nordisk senmiddelalder.

Vi spurgte til en start, i hvilket omfang vi med det foreliggende pavelige kildemateriale kan sige, hvad det var for dokumenter folk fra Norden erhvervede af paven og hans embedsmænd, hvem det var der erhvervede dem, og hvilken brug de gjorde af dem.¹⁰⁴ Det er en hovedkonklusion på vores redegørelse, at disse grundlæggende spørgsmål aldrig vil kunne besvares udtømmende på grund af kildesituationen. Kun uhyre få af de mange, mange tusinde pavelige dokumenter, der må være udstedt til nordiske modtagere i løbet af senmiddelalderen, er bevaret i original. At de udsted-

102. Det er nu i Nationalmuseet. APD nr. 5990 = Rep. 2, nr. 3624.

103. Se f.eks. *Middelalderens danske bønnebøger*, 1946-82, passim.

104. Ovenfor s. 138.

te pavebreve som hovedregel er gået tabt i modtageroverleveringen, betyder, at vi er næsten 100 procent afhængige af den afsenderoverlevering, som findes i de pavelige registerserier i Vatikanarkivet i Rom. Den repræsenterer imidlertid kun Kammerets og Kancelliets brevudstedelse og giver *ikke* et dækkende billede af den samlede brevudstedelse ved kurien. Pønitentiariatets brevudstedelse er vi så heldige at have fået belyst gennem de nyåbnede supplikregistre fra denne institution, men for en række andre instanser og embedsindehavere har vi ikke nogen tilsvarende romersk overlevering og besidder derfor kun et meget ringe kendskab til deres brevudstedelse.

I vores vurdering af omfanget og karakteren af brugen af pavemagten i nordisk senmiddelalder må vi hele tiden tage i betragtning, at den datidige kuriale dokumentproduktion havde et meget bredere spektrum, både i henseende til afsendere, indhold og modtagere, end det vi i dag ser i de store registerserier. Men også et andet forhold må huskes i den sammenhæng. Det hændte meget ofte, at de pavelige »nåder« i et vist omfang blev delegeret videre til lavere gejstlige at uddele. I senmiddelalderen var det almindeligt, at pavelige udsendinge, især legater, til finansiering af deres rejser fik bemyndigelse til at tildele bestemte pavelige nåder i et nærmere fastsat omfang: give provision på beneficiar, bevilge ægteskabs- og illegitimitetsdispensationer, autorisere notarer osv.¹⁰⁵ En nyudnævnt biskop kunne på samme måde, som en speciel begunstigelse, få lov at tildele f.eks. et bestemt antal pavelige ægteskabs- og illegitimitetsdispensationer.¹⁰⁶ Der kan ikke være tvivl om, at disse privilegier som den indtægtskilde, de udgjorde for de pågældende personer, virkelig er blevet brugt. Vi kender f.eks. et eksempel på, at en gejstlig har fået provision på et dansk beneficium af en pavelig kardinallegat, mens denne opholdt sig i Lübeck.¹⁰⁷ Og vi har tilsvarende eksempler på pavelige dispensationer udstedt af nordiske biskopper.¹⁰⁸ Da vi hverken fra legater eller biskopper har bevaret registre over udstedte breve, er heller ikke denne brevudstedelse kendt undtagen i de meget sjældne tilfælde, hvor de udstedte breve er bevaret i original. Den må imidlertid medregnes som en brug af pavemagten på linie med, hvad vi har skildret ovenfor.

Hvis vi skal sammenfatte vore resultater, er det umiddelbare indtryk, at man fra nordisk side stort set benyttede sig af hele den brede vifte af gratial- og justitsbreve, som kurien kunne levere.

105. Schmugge 1995, s. 47-63.

106. Se Schmugge 1995, s. 42-47 med flere nordiske eksempler.

107. Rep. 2, nr. 10133, jf. APD nr. 3921.

108. F.eks. Rep. 2, nr. 10395.

I artiklen har vi først set på de dispensationer og absolutioner, man fra nordisk side erhvervede hos Pønitentiariatet. Ikke mindst her ses, at der var mange typer af dokumenter, mange forskellige grupper af brugere, og mange måder hvorpå de pavelige dokumenter blev brugt. Gejstlige og adelige indtager en central placering blandt brugerne, men om brugen af Pønitentiariatet er et rent elitefænomen, er det for tidligt at sige. Vi må have nærmere undersøgelser af dette vigtige nye materiale, som også generelt – blandt andet på grund af dets social- og kulturhistoriske aspekter – påkalder sig stor interesse.

Brugen af de pavelige provisioner må i højere grad betegnes som et fænomen, der var karakteristisk for mindre grupper blandt den gejstlige elite. Uvigtigt er det imidlertid ikke, fordi besættelsen og – kunne man tilføje – betjeningen af de kirkelige embeder var ganske afgørende for kirkens stilling i samfundet, såvel i forhold til befolkningen som i forhold til samfundets verdslige ledergrupper, aristokratiet og kongemagten. Derfor vil det også her være vigtigt med yderligere forskning.

Hvad brugen af paven som øverste retsinstans angår, er den meget dårligt belyst. Det skyldes, at kildematerialet kun er delvis bevaret, og at der ikke har været megen forskning i emnet. Vi har behandlet brugen af Rotaen, men har måttet lade brugen af paveligt delegerede dommere *in partibus* ligge. Ud fra Rotaprocesserne ser det ud til, at brugen af paven som retsinstans overvejende var et fænomen blandt gejstlige institutioner og lederlag, men nærmere studier, ikke mindst i brugen af paveligt delegerede dommere, vil eventuelt kunne modificere denne præliminære konklusion.

Erhvervelsen og anvendelsen af de pavelige afladsbreve i Norden er nok den svagest belyste af de fire forskellige måder at bruge pavemagten på, vi har behandlet. Her har vi kun bevaret en ganske lille brøkdel af det relevante kildemateriale. Erhvervelsen af pavelige afladssprivilegier og -breve må ellers betegnes som særdeles interessant, dels fordi vi her kommer ind på den eksplicit religiøse side af forholdet til pavestolen, dels fordi vi måske har at gøre med den bredeste kreds af brugere af pavemagten. Derfor vil det også i dette tilfælde være vigtigt med fremtidige studier, der kan kaste nærmere lys over fænomenet.

Bredden og diversiteten i brugen af pavemagten gør det svært at bringe fænomenet på én formel, og vore konklusioner må nødvendigvis formuleres i forholdsvis vage vendinger. Generelt kan vi sige, at den private side af forholdet til pavestolen viser en helt anderledes bredspektret og nuanceret brug af pavemagten end den officielle side. Den viser, at bredere kredse af de nordiske landes befolkninger end blot konger og kirkeledere

var involveret i brugen af pavemagten. Og den viser sider, der slet ikke kommer frem i det officielle forhold til pavestolen, sider, der delvis hører hjemme i privatlivets sfære, ja, måske i en endnu snævrere sfære, nemlig den religiøse bevidstheds og samvittigheds sfære.¹⁰⁹

Som sagt har vi i meget høj grad kun den kuriale overlevering at holde os til, når vi skal belyse den private side af forholdet til pavestolen. Derfor bliver den vigtigste opgave for fremtidig nordisk forskning at foretage en indholdsmæssig kortlægning og analyse af den romerske overleverings indhold af breve til nordiske modtagere. Det kan oplagt ske under anvendelse af personlige computere, der i de seneste års internationale forskning har vist sig uhyre nyttige som forskningsredskab til udnyttelse af det kolossalt omfattende kildemateriale, som er overleveret fra den middelalderlige pavekirkes centrale administration, og som ofte har en seriel karakter, der gør det velegnet til elektronisk dataanalyse.¹¹⁰

Desværre er man ikke umiddelbart i stand til at lave en sådan kortlægning på det foreliggende grundlag. Det skyldes dels, at det nye materiale fra Pønitentiariatet endnu ikke er udgivet, dels at der også med hensyn til det gammelkendte materiale fra de store registerserier foreligger væsentlige publiceringsmæssige huller, især for Sveriges, men til en vis grad også for Norges vedkommende.¹¹¹ Det er særdeles beklageligt, fordi det gør det vanskeligt at gennemføre en fællesnordisk, komparativt anlagt forskningsindsats på feltet, som ellers er oplagt. En første opgave for forskningen bør derfor være at undersøge, om der foreligger mulighed for at overvinde den udgivelsesmæssige forhindring, f.eks. igennem etablering af præliminære elektroniske versioner af det nordiske materiale i dels de store registerserier, dels Pønitentiariatsregistrene.

En analyse af den romerske overlevering som den netop foreslåede vil bringe os et stort skridt nærmere en belysning af brugen af pavemagten i nordisk senmiddelalder, men den må nødvendigvis kombineres med stu-

109. Udenlandsk forskning har betegnet Pønitentiariatet som en institution til forvaltning af samvittigheden. Se f.eks. Schmugge 1995, kap. 3: »Die Verwaltung des Gewissens«.

110. Især ved Deutsches Historisches Institut i Rom er man kommet langt med computerudnyttelsen af det middelalderlige arkivmateriale i Vatikanarkivet. Det af Ludwig Schmugge ledede projekt om illegitimitet med udgangspunkt i Pønitentiariatsmaterialet kan nævnes som eksempel, jf. ovenfor note 48.

111. I al korthed er problemet, at man nok har fået publiceret det materiale, som nordiske forskere fandt i Vatikanarkivet i årtierne forud for 1. Verdenskrig, men ikke det supplerende materiale, der dukkede op, da man i mellemkrigstiden foretog en fornyet gennemgang af arkivet. For Danmarks vedkommende blev det nye materiale trykt i et supplementsbind til APD, bind VII, der udkom i 1943. Jf. i øvrigt om mellemkrigstidens nordiske Vatikanekspeditioner Bååth 1956.

dier i det lokalt overleverede kildemateriale. Et oplagt sted at starte er ved at foretage en registrering af, hvilke pavebreve vi egentlig har bevaret i de nordiske lande, dels i original, men også i afskrifter og regester.¹¹² Men vi må også have detailstudier af situationer, hvor vi fra andre kilder ved, at pavebreve er blevet anvendt. Et særdeles illustrativt eksempel på en sådan studie er givet af Kirsi Salonen. Hun har fremdraget et svensk eksempel fra 1440'erne, hvor det – ligesom ved vores islandske ægtepars dispensation fra 1475 – drejede sig om et ægteskabs gyldighed af hensyn til noget involveret gods: I dette tilfælde brugtes dokumenter fra Pønitentiariatet til at bevise, at en bestemt person, lavedelsmanden Nanne Kärling, der som dreng var indtrådt i Varnhems kloster, men siden trådte ud og giftede sig, faktisk havde fået dispensation fra Rom til at foretage dette skridt, hvorfor hans senere ægteskab ikke var ugyldigt.¹¹³

Netop omkring udforskningen af Vatikanarkivmaterialet har vi gamle og stolte traditioner for nordisk samarbejde, som fortjener at blive videreført.¹¹⁴ Der er gjort en stor indsats for at *finde og udgive* materiale af nordisk relevans i Vatikanarkivet, og den fortsætter den dag i dag med hensyn til Pønitentiariatsmaterialet.¹¹⁵ Der er imidlertid også brug for et nordisk samarbejde omkring den *forskningsmæssige udnyttelse* af det fremfundne materiale. Der er et behov for fællesnordiske forskningsprojekter i det kildemateriale fra den pavelige centraladministration, som udgør så stor en del af den samlede kildemængde vedrørende nordisk middelalder.¹¹⁶ Mest nærliggende er det vel at tage fat på Pønitentiariatsmaterialet, hvor man igennem en fællesnordisk forskningsindsats vil kunne markere sig stærkt på den fælleseuropæiske forskningsfront, som Pønitentiariatsstudierne repræsenterer i disse år.

Hvilke perspektiver berettiger en særlig forskningsindsats på det felt, artiklen har beskæftiget sig med? Efter min mening er brugen af pavemagten i nordisk senmiddelalder ikke kun en specialitet af interesse for kirkehistorikere. Der er tale om et fænomen, som bidrager til vores generelle

112. På internationalt plan pågår der aktuelt flere sådanne registreringsprojekter, jf. Ingesman 2001.

113. Salonen 2001.

114. Se især Bååth 1956 om mellemkrigstidens nordiske Vatikanekspeditioner, der var officielle foretagender støttet af de nordiske regeringer.

115. Jf. ovenfor note 7.

116. Som eksempel kan anføres, at der over for de formodentlig ca. 20.000 hjemlige dokumenter, vi kender til fra dansk middelalder, står omkring 8.400 pavebreve (BD: 1044 numre, APD: 6.482 numre, i Pønitentiariatsregistre ca. 800 suppliker). Jf. note 37 ovenfor.

forståelse af de nordiske samfund i senmiddelalderen og deres placering i en europæisk kontekst.

Af kildemæssige grunde er den private side af forholdet til pavemagten først og fremmest kendt for senmiddelalderen. Der kan imidlertid heller ikke være tvivl om, at den er et senmiddelalderligt fænomen. Og den bidrager til at karakterisere senmiddelalderen som en særlig periode, der i høj grad adskiller sig fra højmiddelalderen. Som jeg allerede har været inde på til start, er en grundlæggende forskel, at pavemagten ikke spiller nogen større aktiv rolle i Norden; det er de nordiske landes befolkninger, der er de aktive igennem deres brug af pavemagten.¹¹⁷ Det skyldes dels ændrede forhold ved pavestolen, men i lige så høj grad, at de nordiske samfund i senmiddelalderen havde ændret sig afgørende i forhold til højmiddelalderen. Jeg vil hævde, at man kan se brugen af pavemagten som udtryk for to nye og meget vigtige træk ved de nordiske samfund i middelalderens sidste del, dels at der skete en »demokratisering« af de europæiske relationer, dels at skriftbrug og brug af dokumenter kom til at spille en mere og mere central rolle i samfundet. Det skal jeg udfolde lidt nærmere.

Fra dansk side har man som noget særligt karakteristisk for senmiddelalderen påpeget, at de europæiske kontakter kom til at omfatte bredere kredse i samfundet end i middelalderens første del.¹¹⁸ Et godt eksempel er, hvorledes udenlandske varer som krydderier og klæde, der i højmiddelalderen havde været udprægede luksusvarer forbeholdt aristokratiet, i senmiddelalderen blev tilgængelige for både borgere og bønder.¹¹⁹ I dette mønster passer brugen af pavemagten ind. Den var, som allerede påpeget, udtryk for, at man fra nordisk side udnyttede en institution af fælleseuropæisk karakter.¹²⁰ Men det er også karakteristisk, at brugen af pavemagten omfattede langt bredere kredse end før. *Hvor brede* kan diskuteres, og ikke mindst her savner vi stærkt yderligere forskning. Men i hvert fald er det klart, for det første at brug af pavemagten ikke længere var et gejstligt monopol, idet også lægfolket gjorde sig gældende, for det andet at det ikke længere kun var samfundets absolutte top, der oprådte som aftagere og brugere af pavelige dokumenter. Bredere kredse kunne være med: den menige gejstlighed, den almindelige adel, ja måske også borgere og bønder, i hvert fald når det drejede sig om de breve, der kunne erhverves lokalt, mest typisk de pavelige afladsbreve.

117. Ovenfor s. 130f.

118. Ingesman og Poulsen 2000.

119. Poulsen 2000.

120. Ovenfor s. 132f.

En forudsætning herfor er, at skriftlighed og dokumentbrug var udbredt i en grad, som ikke havde været tilfældet i højmiddelalderen. En efterhånden omfattende forskningstradition har interesseret sig for den stigende brug af skrift og dokumenter i det middelalderlige samfund.¹²¹ Det er oplagt, at også det pavelige brevmateriale må ses i en sådan kontekst – som led i den generelle eksplosion i middelaldersamfundets skriftproduktion, Michael Clanchy har påpeget.¹²² Den brug af pavemagten, jeg har behandlet her – som reelt var en brug af pavelige dokumenter – afspejler et ændret samfund, et samfund, hvor skriftlighed generelt spillede en større og større rolle. Også her repræsenterer senmiddelalderen noget nyt i forhold til højmiddelalderen. Heller ikke her havde gejstligheden og samfundets top længere noget monopol. Også lavadelige, borgere, ja selv bønder kunne være med, når det drejede sig om at skrive breve og føre regnskaber, erhverve dokumenter og samle sig arkiver.¹²³ Det er i den kontekst, vi må se også bredere kredses brug af pavelige dokumenter i nordisk senmiddelalder.

Hvornår disse to tendenser, dels demokratiseringen af de europæiske kontakter, dels den stigende skriftliggørelse af samfundet, slog igennem, kan diskuteres, og tidspunktet behøver naturligvis ikke at have været det samme overalt i Norden. Ud fra dansk forskning at dømme var der tale om noget, som skete i løbet af det 15. århundrede.¹²⁴ Og meget tyder på, at også den brug af pavemagten i bredere kredse, jeg har behandlet i denne artikel, er karakteristisk for middelalderens slutfase, det sidste trekvarte århundrede før reformationen, eller med andre ord renæssancepavernes tid. Kildematerialet kan naturligvis snyde os her, men alligevel er det absolut indtrykket, at der på alle områder skete en veritabel eksplosion i udstedelsen af pavelige dokumenter til nordiske modtagere efter midten af det 15. århundrede.¹²⁵

Var brugen af de pavelige dokumenter en faktor, der havde betydning for, hvorledes de nordiske samfund så ud og udviklede sig i senmiddelalderen? Fænomenets bredde og kompleksitet gør det vanskeligt at udpege bestemte områder, hvor brugen af pavemagten har haft særlig stor betydning i de nordiske samfund, men betydningen kan netop have ligget i *breddeeffekten*. Pavelige dokumenter blev brugt i mange forskellige sam-

121. Jf. Arned Nedkvitnes bidrag til nærværende rapport.

122. Clanchy 1993.

123. Dette er for Danmark især fremhævet af Bjørn Poulsen. Se Ingesman og Poulsen 2000, s. 16f.

124. Ingesman og Poulsen 2000.

125. Jf. Ingesman 1994.

menhænge overalt i de nordiske samfund: De blev præsenteret for biskopper og domkapitler, forelagt i retssager, fremvist til sognepræster, op hængt offentligt i kirker og klostre – eller gemt under lås og slå i private kister og skabe. Svaret på spørgsmålet om den samfundsmæssige betydning af brugen af pavemagten i nordisk senmiddelalder afhænger i høj grad af, hvor *udbredt* denne brug var, og det kan vi ikke udtale os nærmere om på nuværende tidspunkt. Her er behov for en grundlæggende forskningsindsats fra nordiske historikers side. Med min artikel håber jeg at have bidraget til afklaring af, *hvor* den bør sættes ind, og *hvorfor* den er vigtig at få tilvejebragt.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder

Archivio Segreto Vaticano, Penitenzieria Ap., Reg. Suppl.

Trykte kilder og litteratur

Agnes S. Arnórsdóttir, »Property and Virginity. A Study of Icelandic Marriage Contracts from the Fourteenth to the Sixteenth Century« (doktorafhandling under udarbejdelse).

AKG = *Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv*, udg. C.F. Wegener, I-VII, København 1852-83.

Andersen, Niels Knud, *Den Danske Kirkes Historie*, red. Niels Knud Andersen m.fl., II: Senmiddelalderen 1241-1448, København 1959.

Andersen, Niels Knud, »Den danske kirkes historie under kongerne Christiern I og Hans 1448-1513«, *Den Danske Kirkes Historie*, red. Niels Knud Andersen m.fl., III, København 1965, s. 9-103.

APD = *Acta pontificum Danica. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1316-1536*, udg. Alfr. Krarup, Johs. Lindbæk og L. Moltesen, I-VII, København 1904-43.

APS = *Acta pontificum svecica*, ser. I: *Acta cameralia*, I-II, ed. L.M. Bååth, Stockholm 1936-57.

Barracough, G., »The Constitution 'Execrabilis' of Alexander IV«, *The English Historical Review*, XLIX, 1934, s. 193-218.

Barracough, Geoffrey, *Papal Provisions. Aspects of Church History Constitutional, Legal and Administrative in the Later Middle Ages*, Oxford 1935.

Barrell, A.D.M., *The Papacy, Scotland and Northern England, 1342-1378*, Cambridge 1995.

BD = *Bullarium Danicum. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1198-1316*, udg. Alfr. Krarup, København 1932.

- Brilioth, Yngve, *Svensk kyrka, kungadöme och påvemakt 1363-1414*, Uppsala 1925.
- Brilioth, Yngve, *Svenska Kyrkans Historia*, utg. Hjalmar Holmquist och Hilding Pleijel, II, Stockholm 1933.
- Bååth, L.M., »De skandinaviska historiska expeditionerna till Rom 1920-1939«, *Archivistica et mediävistica Ernesto Nygren oblata*, Stockholm 1956, s. 54-61.
- Carlsson, Gottfrid, »Drottning Dorotheas svenska morgongåfva«, *Historisk tidskrift*, 31, 1911, s. 238-268.
- Carlsson, Gottfrid, *Hemming Gad. En statsman och prelat från Sturetiden. Biografisk studie*, Uppsala 1915.
- Clanchy, M.T., *From Memory to Written Record. England 1066-1307*, Second edition, Oxford and Cambridge (Mass.) 1993.
- Corpus Iuris Canonici*, ed. Aemilius Friedberg, I-II, Leipzig 1879/Graz 1959.
- D'Amico, John F., *Renaissance Humanism in Papal Rome. Humanists and Churchmen on the Eve of the Reformation*, (The Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science, 101st Series, 1), Baltimore and London 1983.
- DI = *Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenska menn*, I-XVI, København og Reykjavík 1857-1972.
- Dictionnaire historique de la papauté*, ed. Philippe Levillain, Paris 1994.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, Iff., Christiania/Oslo 1847ff.
- Du Boulay, F.R.H., »The Fifteenth Century«, *The English Church and the Papacy in the Middle Ages*, ed. C.H. Lawrence, London 1965, s. 195-242.
- FMU = *Finlands medeltidsurkunder*, utg. Reinhold Hausen, I-VIII, Helsingfors 1910-35.
- Frenz, Thomas, *Die Kanzlei der Päpste der Hochrenaissance (1471-1527)*, (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 63), Tübingen 1986.
- Frenz, Thomas, *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*, (Historische Grundwissenschaften in Einzeldarstellungen, 2), Stuttgart 1986.
- Gunnar F. Guðmundsson, *Kristni á Íslandi*, ritstjóri Hjalti Hugason, II: Íslenskt samfélag og Rómakirkja, Reykjavík 2000.
- Göller, Emil, *Die päpstliche Pönitentiarie von ihrem Ursprung bis zu ihrer Umgestaltung unter Pius V.*, I-II, (Bibliothek d. Kgl. Preuss. Historischen Instituts in Rom, 3-4, 7-8), Rom 1907-11.
- Helmholz, R.H., *Marriage Litigation in Medieval England*, Cambridge 1974.
- Hilling, Nikolaus, *Die römische Rota und das Bistum Hildesheim am Ausgange des Mittelalters (1464-1513). Hildesheimische Prozeßakten aus dem Archiv der Rota zu Rom*, (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 6), Münster i.W. 1908.
- Hinschius, Paul, *System des katholischen Kirchenrechts mit besonderer Rücksicht auf Deutschland*, I-VI, Berlin 1869-97/Graz 1959.
- Hoberg, Hermann, »Die Tätigkeit der Rota am Vorabend der Glaubensspaltung«, *Miscellanea in onore di Monsignor Martino Giusti Prefetto dell'Archivio Segreto Vaticano*, I-II, (Collectanea Archivi Vaticani, 5-6), Città del Vaticano 1978, II, s. 1-32.

- Illegitimität im Spätmittelalter*, Hrsg. Ludwig Schugge, (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien, 29), München 1994.
- Ingesman, Per, »Den lundensiske kapitelsgejstlighed i senmiddelalderen«, Det Teologiske Fakultet, Aarhus Universitet 1985 (utrykt licentiatafhandling).
- Ingesman, Per, »Danske processer for den romerske Rota. Omkring et fund i Vatikanarkivet«, *Arkiv. Tidsskrift for arkivforskning*, bind 12, nr. 3, 1989, s. 170-182.
- Ingesman, Per, »Danmark og pavestolen i senmiddelalderen. Problemer og muligheder i det pavelige kildemateriale – med særligt henblik på perioden 1474-1526«, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 292-316.
- Ingesman, Per, »Begrebet 'irregularitet' i den middelalderlige kirke«, *Religionsvidenskabeligt tidsskrift*, 30, 1997, s. 95-111.
- Ingesman, Per, »Middelalderlige kurialdokumenter i de nordiske lande«, *Ny väg till medeltidsbrevn. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven*, 2001 (under udgivelse).
- Ingesman, Per og Bjørn Poulsen, »Indledning. Danmark i senmiddelalderen: demokratisk europæisering?«, *Danmark og Europa i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Bjørn Poulsen, Århus 2000, s. 9-29.
- KLNM = *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, fællesred. Georg Rona, dansk red. John Danstrup og Allan Karker, I-XXII, København 1956-78 (genoptryk 1980-82).
- Liedgren, Jan, art. »Indulgensbrev«, KLNM VII, 1962, sp. 393-396.
- Lindbæk, Johs., *Pavernes forhold til Danmark under kongerne Kristiern I og Hans*, København 1907.
- Lindhardt, P.G., »Reformationstiden 1513-1536«, *Den Danske Kirkes Historie*, red. Niels Knud Andersen m.fl., III, København 1965, s. 105-429.
- Magnús Már Lárusson, art. »Indulgensbrev. Island«, KLNM VII, 1962, sp. 397.
- Maleczek, W., art. »Kurie. A. Römische Kurie«, *Lexikon des Mittelalters*, V, München und Zürich 1991, sp. 1583-1586.
- Meyer, Andreas, »Das Wiener Konkordat von 1448 – Eine erfolgreiche Reform des Spätmittelalters«, *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, 66, 1986, s. 108-152.
- Meyer, Andreas, *Zürich und Rom. Ordentliche Kollatur und päpstliche Provisionen am Frau- und Großmünster 1316-1523*, (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 64), Tübingen 1986.
- Meyer, Andreas, »Der deutsche Pfründenmarkt im Spätmittelalter«, *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, 71, 1991, s. 266-279.
- Meyer, Andreas, »Spätmittelalterliches Benefizialrecht im Spannungsfeld zwischen päpstlicher Kurie und ordentlicher Kollatur. Forschungsansätze und offene Fragen«, *Proceedings of the Eight International Congress of Medieval Canon Law. San Diego, University of California at La Jolla, 21-27 August 1988*, ed. Stanley Chodorow, (Monumenta Iuris Canonici, Series C: Subsidia, 9), Città del Vaticano 1992, s. 247-262.

- Middelalderens danske bønnebøger*, udg. Karl Martin Nielsen, I-V, København 1946-82.
- Missiver = Missiver fra Kongerne Christiørn I.s og Hans's Tid*, udg. William Christensen, I-II, København 1912-14.
- Moltesen, L., *De avignonske pavers forhold til Danmark*, København 1896.
- Morris, Colin, *The Papal Monarchy. The Western Church from 1050 to 1250*, (Oxford History of the Christian Church), Oxford 1989.
- Nyberg, Tore, art. »Universalkyrka«, *KLNM XIX*, 1975, sp. 305-312.
- Pernler, Sven-Erik, *Sveriges kyrkohistoria*, red. Lennart Tegborg, II: Hög- och senmedeltid, Stockholm 1999.
- Pitz, Ernst, »Die römische Kurie als Thema der vergleichenden Sozialgeschichte«, *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, 58, 1978, s. 216-359.
- Poulsen, Bjørn, »Krydderier og klæde. Statusforbrug i senmiddelalderens Danmark«, *Danmark og Europa i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Bjørn Poulsen, Århus 2000, s. 64-94.
- Rep. 2 = *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte*, 2. rk., udg. William Christensen, I-IX, København 1928-39.
- Salonen, Kirsi, »In their Fathers' Footsteps. The Illegitimate Sons of the Finnish Priests according to the Archives of the Sacred Penitentiary 1449-1523«, *Roma, magistra mundi. Itineraria culturae mediævalis. Mélanges offerts au Père L. E. Boyle à l'occasion de son 75e anniversaire*, (Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales. Textes et Études du Moyen Âge, 10), III, Louvain-la-Neuve 1998, s. 355-366.
- Salonen, Kirsi, »Long Path to Forgiveness. The Relationship between Finland and the Holy See in the Late Middle Ages, specially in the light of the cases in the Penitentiary Registers«, *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, 79, 1999, s. 283-318.
- Salonen, Kirsi, »Combining different archives in search for biographical details – the case of Nanno Kerling«, *Ny väg till medeltidsbrev. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven*, 2001 (under udgivelse).
- Sayers, Jane E., *Papal Judges Delegate in the Province of Canterbury 1198-1254. A Study in Ecclesiastical Jurisdiction and Administration*, Oxford 1971.
- Schmugge, Ludwig, *Kirche, Kinder, Karrieren. Päpstliche Dispense von der unehelichen Geburt im Spätmittelalter*, Zürich 1995.
- Schmugge, Ludwig, Patrick Hersperger und Béatrice Wiggerhauser, *Die Supplikenregister der päpstlichen Pönitentiarie aus der Zeit Pius' II. (1458-1464)*, (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 84), Tübingen 1996.
- Schwarz, Brigide, *Die Organisation kurialer Schreiberkollegien von ihrer Entstehung bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts*, (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 37), Tübingen 1972.
- Schwarz, Brigide, art. »Kurie, Römische. I. Mittelalter«, *Theologische Realenzyklopädie*, XX, Berlin-New York 1990, s. 343-347.

- Schwarz, Brigide, »Römische Kurie und Pfründenmarkt im Spätmittelalter«, *Zeitschrift für historische Forschung*, 20, 1993, s. 129-152.
- Skånland, Vegard, art. »Legat og nuntius«, *KLNM X*, 1965, sp. 399-401.
- Steins, Achim, »Der ordentliche Zivilprozeß nach den Offizialatsstatuten. Ein Beitrag zur Geschichte des gelehrten Prozesses in Deutschland im Spätmittelalter«, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Kanonistische Abteilung 59, 1973, s. 191-262.
- Styffe, Carl Gustaf, *Skandinavien under Unionstiden. Ett bidrag till den historiska geografien*, 3. upplagan, Stockholm 1911.
- Terpager, Peder, *Ripæ Cimbricæ*, Flensburg 1736.
- Thomson, John A.F., »'The Well of Grace': Englishmen and Rome in the Fifteenth Century«, *The Church, Politics and Patronage in the Fifteenth Century*, ed. Barrie Dobson, Gloucester-New York 1984, s. 99-114.
- Vatican Archives. An Inventory and Guide to Historical Documents of the Holy See*, ed. Francis X. Blouin Jr., New York-Oxford 1998.
- Weiss, Sabine, *Kurie und Ortskirche. Die Beziehungen zwischen Salzburg und dem päpstlichen Hof unter Martin V. (1417-1431)*, (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 76), Tübingen 1994
- ÆDA = *De ældste danske Archivregistraturer*, I-V, København 1854-1910.

Summary

This paper treats the 'private' side of the relations between the Nordic countries and the papacy in the Later Middle Ages. In the High Middle Ages the popes had played an active role in the organization of the Nordic churches, in the introduction of Canon Law, and in securing the position of the churches vis-a-vis kings and aristocracy. This situation changed in the Later Middle Ages. The papacy still played an important role in the Nordic countries, but not through its active involvement in local affairs. Instead, we find in the Later Middle Ages an active use of the papacy from the side of the Nordic populations. People from the Nordic countries used the 'well of grace' and the 'well of justice' that could be found in Rome in exactly the same way as people from all other parts of Western Europe did. The article treats especially four fields where this use of papal power can be found. The first one is the use of papal dispensations and absolutions, on which it is possible to throw new light thanks to the material in the newly opened archive from the papal Penitentiary. The second one is the use of papal provisions as a means of acquiring benefices in the local churches. The third one is the use of the pope in his role as supreme judge of the Church. That role was carried out by the papal supreme court,

the Roman Rota, in the archives of which also new material concerning the Nordic countries have come to light. Finally, the fourth one is the use of papal indulgences, partly as a means for ecclesiastical institutions of getting more pilgrims and more donations, partly as a means for individual persons of securing their personal salvation. In his conclusion the author points to the fact that this use of the papal power was a characteristic feature of the Later Middle Ages, especially the fifteenth and early sixteenth centuries, and is connected with two main developments that occurred in the Nordic societies in that time period. Firstly a broadening of European contacts took place, that allowed also lower layers of society to make use of European ideas, institutions, and goods, secondly literacy and the use of documents ceased being a clerical monopoly and became much more widespread than it had been before.

Marriage in the Middle Ages

Canon Law and Nordic Family Relations

Agnes S. Arnórsdóttir

The introduction of the Christian marriage in the Nordic countries influenced the matrimonial and hereditary strategies of the family during the High and Late Middle Ages. Because the family was the nucleus of society, the Christian marriage doctrine affected also the larger socio-economic and political matters. The importance of that change can be traced on all levels: work and economy, agrarian structures, political structures (marriage amongst nobility and royalties), etc. The change in the marriage relation caused long-term changes of very great importance that can be traced even today. Some have even argued that the nuclear family and the modern Nordic welfare states were introduced with the new Christian family relation in the Middle Ages.¹

The aim of this article is to discuss how the Canon Law culture influenced the Nordic family relation during the Middle Ages, by focusing especially on the change in the institution of marriage. Because the study of marriage in the Middle Ages is also a study of the wider context of the political, economic and social structures, the discussion here can also be understood in relation to the question of how the different regions of the Latin Christianity shared the same culture. Robert Bartlett has written in *The Making of Europe* that »... 'Europe' is a construct, an image of a set of societies that can be seen as sharing something. The phrase 'the Europeanization of Europe' is intended to convey the point that there was a dramatic change in what was shared and how widely over the course of the High Middle Ages«.²

Bartlett has demonstrated that the Latin Christianity was one of these sharing elements in the culture of the Middle Ages. Was the Canon Law

Special thanks to Auður Magnúsdóttir, Björn Bandlien and Thyra Nors for giving constructive comments on this paper, and to Helle O. Andersen for correcting the English.

1. This idea is for instance to be found in the work of Helge Paludan from 1995 (Paludan 1995). See also Adrian and Pedersen 1998, p. 58.

2. Bartlett 1994, p. 269.

culture a homogeneous culture, or can we find great variations in the different regions of Europe? What was shared and how? Those questions include also a study of how the elite perceived itself. The men and women of the aristocracy shaped the marriage as an institution, and marriage strategy could be different even in the same region.³ How can we explain that difference?

This paper is divided into three main chapters. The first is about how the history of marriage in the Nordic countries has traditionally been interpreted. The second part concerns marriage in the Nordic countries as a part of the Canon Law culture of the Middle Ages. In the third part, new approaches to the study of the history of marriage are discussed, as well as possible comparative studies in the future.

1. What has been written about marriage in the Nordic countries

Internationally much has been written about family history and the history of marriage as such.⁴ The sociology of medieval marriage has been a flourishing field in Western Europe and ongoing research in this field is very dynamic.⁵ But there has not been the same interest in the social history of the Middle Ages in the Nordic countries, and as yet no comparative studies have been done in the history of marriage in particular.⁶ Many of the articles written in the *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middel-*

3. See Agnes S. Arnórsdóttir (forthcoming), chapter 6 about the different type of marriage contracts in Iceland.

4. A full review of all the research can not be given here, however some of the work I have found interesting are: DUBY 1984; GOODY 1985; HERLIHY 1985; CASEY 1989; BROOKE 1989; GIES and GIES 1989; DUBY 1991; BRUNDAGE 1987; HARRINGTON 1995; SHEEHAN 1996; DEAN and LOWE (eds.) 1998; and HOWELL 1998.

5. Family and marriage is going to be the main topic of the International Medieval Congress in Leeds 2001.

6. There are no books about the history of marriage in the Middle Ages in the Nordic countries. There are a few short articles about some aspects of the marriage tradition: FRANK 1973; JOCHENS 1986. For a book on marriage in medieval Sweden see CARLSSON 1965. Books on the family: see GAUNT 1983. On women, family and inheritance policy: SAWYER 1992 and 2000; HANSEN (ed.) 2000; KLEVEN 2001. Books on gender relations and sexuality: see Agnes S. Arnórsdóttir 1995; HOLTAN 1996; BANDLIEN 2001. There are articles about concubinage and marriage: see AUDUR MAGNÚSDÓTTIR 1988 and 1996; NORS 1987 and 1998a; DAMSHOLT 1999. Articles about Canon Law influence on the Nordic countries: see Agnes S. Arnórsdóttir 1999; KORPIOLA 1999a and 2000. For articles about property management and inheritance see: ANDERSON 1981; GRÆSDAL 2000; LAHTINEN 2000; ORMØY 2000. A part of the book of JACOBSEN 1995 is about married women in Danish towns: see pp. 145-202.

alder are still the only reference to many of the subjects related to marriage life.⁷ Many of those articles are written in the tradition of the »Germanic« school of the nineteenth century, highly based on an evolutionary approach.⁸ According to this understanding, the legal regulation of marriage in the oldest Nordic law codes was supposed to stay closer to a pagan marriage tradition, while the younger law codes should reflect more the Christian model of marriage.

1.1 From paganism to the Christian definition of marriage

The studies of law historians from the nineteenth century were characterised by an evolutionary understanding of society. This interpretation is also related to the old understanding of the Nordic pagan society, mainly organised as a kin-based society.⁹ The oldest Nordic law codes and even the history of the Nordic countries were used for explaining the German culture of the early medieval ages.¹⁰ According to the Norwegian historian Ebbe Hertzberg, marriage went through three different stages of development.¹¹ He based his study on the different Nordic law codes and stated that the oldest one represented the oldest form of making marriage. This was the institution of payment of bridewealth, called *mundr*.¹² It was not to be found in its pure form in Danish¹³ or Swedish¹⁴ law, which is due to a stronger influence of Canon Law according to Herzberg.¹⁵ The payment of bridewealth is, however, known both from the Icelandic and the Norwegian law codes until the end of the thirteenth century. This oldest form of making marriage was related to the custom of »buying« the bride from her parents.

According to Hertzberg the second stage was the marriage based on the principle that the spouses each owned separate belongings, called *séreign*. Those rules are to be found in all the Nordic law codes, weakest in Danish

7. See for example: Magnús Már Lárusson 1959; Jørgensen 1976; Helander 1969.

8. About this approach see further: Norseng 1987, pp. 54-57; compare to Wählin 1974; Sjöholm 1978.

9. See Agnes S. Arnórsdóttir 1995, p. 26; compare to Johnsen 1948, p. 61.

10. Examples of this can be taken from Konrad Maurer's studies; see for instance Maurer 1855-56 and 1878.

11. Hertzberg 1889, p. 46.

12. About *mundr* see Olivecrona 1882, p. 145; Lehman 1882, p. 58.

13. Hertzberg 1889, pp. 14-15, 23. What remained of this institution in Danish law was the word *myndæ*, *myndaeng*, and *myning*, in the meaning the property that the husband could get after his wife's death.

14. Hertzberg 1889, p. 32. What was left over of this institution in the Swedish law codes was the word *omynd* or *ormynd* which was used for the dowry of the wife.

15. Hertzberg 1889, pp. 3-4.

law. The third stage was the marriage according to the rule of joint ownership of the couple, *félag*, and this institution is clearest in Danish law, called *fællig*.¹⁶

The study of the Old Nordic law still suffers from the Germanic law tradition of the nineteenth century.¹⁷ An example can be taken from the discussion about the two marriage models in the Middle Ages: an ecclesiastical and a secular model of marriage. This discussion has focused on the change in the marriage regulations, from the secular to the ecclesiastical model. It is possible to describe the change in medieval marriage as a struggle between the two models of marriage.¹⁸ However, this struggle can also be seen as a slow development towards the Christian doctrine, incorporating many aspects of the secular model.¹⁹ Let us take a closer look at that discussion in relation to the question of consent and its influence on the institution of marriage.²⁰

Jenny Jochens has stated that neither *Grágás*²¹ nor the oldest provincial laws from Norway²² contained women's approval for marriage, but they ensured that fathers or other male relatives were responsible for the betrothal and marriage of the women.²³ It has also been argued by several scholars that the acceptance of the mutual consent of the couple (also named »principal consent«) was a step towards the creation of the conjugal family. This threatened the existing patrilineal family structure. Lay society thus continued to view parental consent as essential and defended the paternal authority.²⁴

By looking at the history of consent of marriage in a broader comparative perspective we get another picture. The reform-minded clerics mainly wished to minimise the role of the parents in arranging marriages for the reason that marriages should not be dissoluble. The mutual giving by the spouses and the exchange of promises or an oath should satisfy these purposes. Parental consent was not accepted as one of the most important

16. Hertzberg 1889, pp. 42, 46.

17. See the discussion about how this Germanic tradition still influences the legal studies in: Sørensen 2000, pp. 7-11.

18. See for instance Sawyer 1992, pp. 46-51; Jochens 1995, pp. 17-64; compare to Jochens 1986.

19. Agnes S. Arnórsdóttir 1999, p. 79.

20. Compare to Korpiola 1999b.

21. The collection of laws from the common wealth period in Iceland (930-1260/62). *Grágás* (Ia, Ib og oversættelse Ic og Id); *Grágás* II, *Grágás* III.

22. NgL I. In the older Law of Gulating and the older Law of Borgarting the wife's consent to marriage is absent, while it can be found in both the oldest Law of Frostating and Eidsting.

23. Jochens 1986, p. 144.

24. Helander 1969; compare to Goody 1985, p. 151; Sigurður Líndal 1974, pp. 282-283.

requirements for an ecclesiastical valid marriage. The fathers of the bride and bridegroom could, however, arrange the marriage, if the spouses gave their consent to this agreement later on, and then the marriage was valid according to Canon Law.²⁵

That is how marriage could continue to be an economic and political contract in practice, arranged by the families of the couple. It became a contract between the two families and not only a personal contract between the couple. As Trevor Dean has underlined, the role of the church courts in late medieval Europe in reinforcing parental authority over the marriage of their children has recently been an object for debate.²⁶ This was also discussed amongst the canonists in the earlier thirteenth century. The author of the *Glossa Ordinaria*, Johannes Teutonicus, argued around 1215 that if daughters opposed the marriage wishes of their fathers they risked to lose their dowry.²⁷

It is important here not to misinterpret the consent of the parents as only an old structure, which characterised the society before the influence of the Church, and the mutual consent of the couple as an example of Canon Law influence.²⁸ The discussion about these two concepts at least calls for an analysis of the discrepancy between the Canon Law text and its real influence on social behaviour. The tradition of parental consent was never broken. Parental consent therefore cannot be used as evidence for special pagan forms of marriage.²⁹

So we can sum up that even if the idea of mutual consent of marriage was presented as opposite to the parental consent amongst some of the canonists, the contrast never became so sharp in practical life, neither in Iceland nor in other parts of Europe. Instead of studying the legal rules of marriage as a lineal change, it is possible to look at the change as an out-fall of more regional-related problems. It is thus important to distinguish between the reception³⁰ of Canon Law in the written documents and the real influence that the Church exerted on behaviour and ideas. In practice the Church did not form a single institution. The regional and local cir-

25. Brundage 1987, pp. 187, 190; Brooke 1989, p. 129.

26. Dean 1998, p. 85, see footnote 1. The discussion has been between Charles Donahue, A.J. Finch and Frederik Pedersen.

27. Brundage 1987, p. 397; compare to Agnes S. Arnórsdóttir and Nors 1999, p. 37.

28. Compare to Jochens 1986 and 1993. This is meaningful only when we try to analyse the reception of the Canon Law, but does not give a full understanding of the practical formation.

29. As done by Jochens 1995, pp. 30-31.

30. Reception (lat. *receptio*) means to take or receive a new right fully or partly. See Sandvik I, 1989, p. 276.

cumstances of the medieval Church varied enormously.³¹ The question that remains to be answered here is whether this local reality was of such great importance that it becomes meaningless to use Canon Law as an explanation for changes in the family relation.

1.2 *The question of comparing*

The old tradition of studying the change in the marriage institution was based on comparing the different law codes of the Nordic region, trying to reconstruct how the institution of marriage developed over time. The problem with this approach was that the studies were done in isolation from the legal culture that shaped the legal rules that were the subject of the studies. New trends, based on different types of approach, can be seen in recent studies of marriage. The question is no longer the question of development from one system to another, and the Nordic countries should no longer only be seen as the peripheral backwater in relation to the Canon Law culture of West and Central Europe.³² By comparing different regions of Latin Christianity, their similarities as well as their differences become obvious. Let us look closer at this approach.

The clerics were able to secure their claims to jurisdiction over marriage without strong confrontations.³³ James Brundage gives his explanation of this process by saying that the main period of change in Canon Law is the period between 1140 and 1234, between Gratian's Decrete and the Decretals of Gregory IX (*Liber Extra*). During that period, changes in the royal and civic law codes were not similar. It is only after this period that the secular authorities begin to be interested in sexual behaviour. Previously, sexual behaviour had been the exclusive domain of the canonists.³⁴ Both Norman marriage laws from the early thirteenth century and Frederick II's law code for Sicily from 1231 concentrate on the economic contract, such as the amount of the dower and dowry, rather than the question of consent.³⁵ This was actually also the main subject of the civil law of the Nordic countries.

The marriage regulation in the betrothal section of the Icelandic law code *Grágás* thus does not differ from similar regulations known from the same period on the Continent.³⁶ Marriage customs are described in detail.

31. Brundage 1995, p. 86; Brooke 1989, p. 143.

32. Examples of this can be taken from the papers in the book Korpiola (ed.) 1999.

33. Brundage 1995, pp. 71-72, 74-75.

34. Brundage 1987, p. 485.

35. Amt (ed.) 1993, pp. 53-78, see specially p. 66.

36. Agnes S. Arnórsdóttir and Nors 1999, pp. 32-35.

For example the suitor or his representative should make a proposal to the woman's legal guardian. The ceremonies needed to be performed in the presence of witnesses to ensure the legality of the marriage and the legitimacy of any offspring. First came the formal betrothal statement, sealed by a handshake between the guardian and the suitor or his representative.³⁷ On this occasion the amount of the bride price and dowry was fixed, but the couple needed to own a certain minimum of property to be allowed to get married.³⁸

Not a word about the mutual consent of marriage is found in these laws, and it was not until later that the doctrine of consent became part of the regional native law codes of the High and Later Middle Ages.³⁹ It was only after the period of the Black Death, especially in the fifteenth and in the beginning of the sixteenth century, that royal and municipal laws became seriously involved in the legal control of marriage and sexual behaviour.⁴⁰ How can this be explained? According to Brundage it was partly a response to the social and demographic problems after the epidemics, but it also reflected the strengthening of political and constitutional institutions in the Late Middle Ages.⁴¹

2. *The Nordic countries as a part of the Canon Law culture of the West*

The twelfth century was a time of great change for the Church, resulting amongst other things in the strengthening of the power of the pope. The development of Canon Law was also of great importance. Significantly these legal rules were written down, which made them more powerful at a time when written records and legal rules were few.⁴²

37. During the Middle Ages formulae were used in all kinds of legal acts and documents. They were highly stylised and stereotypic. About formulae see: Boyle 1976, p. 86. See empirical examples in: AM 241b fol., VII: »Brudstykker av formularer til bruk ved brudevielse, ekteskap og lign.« (c. 1490).

38. *Grágás* (Ib), p. 38; compare to *Grágás* II, p. 167.

39. There is therefore no reason to be surprised by the fact that the oldest versions of the Nordic laws do not mention consent to marriage, as Jenny Jochens does. See Jochens 1993, p. 275.

40. Brundage 1987, p. 546.

41. Brundage 1987, pp. 546-547.

42. Sandvik I, 1989, pp. 238, 242.

2.1 What was shared?

After the Fourth Lateran Council of 1215, a couple could not get married until after the publication of the banns. Otherwise the agreement was considered clandestine, even if a priest had blessed the couple. A penalty could be imposed for this. Even if clandestine marriages were condemned as illegal, such unions were nonetheless valid. However, it became common in Europe during the thirteenth century to announce the marriage on the doorstep of the church. The aim was to prevent the marriage of persons too closely related and to avoid clandestine marriages.⁴³

The ecclesiastical model of marriage was introduced in the Nordic countries during the late twelfth and early thirteenth centuries. Examples are the letters of the pope and archbishops in the twelfth and the thirteenth century.⁴⁴ This resulted in a new marriage legislation, which was under a strong influence of Canon Law. However, it is in the fourteenth century and onwards that we start to find enough source material that can indicate how those new ideas were put into practice. The same pattern can also be found in other parts of Europe. As James Brundage has underlined, it is not until the Late Middle Ages that we have enough court material to give information about the practical formation of marriage.⁴⁵

Even if we do not find a strong influence of Canon Law on the royal and civic law codes of the thirteenth century in each region,⁴⁶ the Church did have an effect on the marriage institution. By getting the jurisdiction over marriage, the Church got the power to define a new sexual moral codex. We can also find, from early on, the ideological change from polygamy to monogamy, that virginity becomes a virtue, etc. The idea of a consensus marriage made bigamy a crime and the grounds for divorce became more restricted. This had consequences for the kinship and family structure.⁴⁷ The rules of monogamy secured transfer of property to certain groups of inheritors, that is the children born in legal marriage. Other rules were also added, for instance that children of unmarried parents could get full inheritance rights if the parents married.⁴⁸

43. Carlsson 1971, cols. 42-43; Sawyer and Sawyer 1993, p. 173.

44. See for instance DI I, pp. 284-289 and 289-292: the letters of Archbishop Eiríkur from the years 1189 and 1190, and DI I, pp. 298-302: the letter of Pope Innocent III, from 30. July 1198, to the Icelandic bishops, Páll Jónsson in Skálholt and Brandur Sæmundsson in Hólar.

45. See Brundage 1987, p. 547.

46. The influence we can find is not about the theory of consent, but other parts of the Christian marriage such as divorce and publication of marriage. See Agnes S. Arnórsdóttir and Nors 1999, p. 33.

47. Compare to Duby 1991 (first pub. 1978).

48. Sandvik I, 1989, pp. 247-248.

Secondly, the Church became involved in the betrothal and the handing over of the bride.⁴⁹ The Christian marriage represented the sacred union of Christ and the Church.⁵⁰ Divorce was forbidden, but there could be legal reasons to allow it. One of the reasons was impotence. Only the Church could give permission to separation and only if the marriage had not been legally made. Even then the marriage was not considered as »dissolved« but rather as »annulled«, since it had not been established according to the right criteria. God created the marriage and it was thus indissoluble.⁵¹

As Birgit Sawyer has stated the earlier laws in the Nordic countries all describe a monogamous society. And it was through marriage that children were regarded as legitimate by the surrounding society. She has further underlined that both runic inscriptions and other written documents from the medieval period give a picture of families being formed by monogamous marriage even though concubines were also widespread as a formal relationship.⁵² This picture has partly been modified by Thyra Nors who argues that we find another reality behind the normative information.⁵³ Her studies on the Danish sources as well as the studies of Auður Magnúsdóttir on the Icelandic sources give information about the practice of living openly with concubines.⁵⁴ The oldest evidence we have does thus not only give information about the ideology of monogamous marriage, but also about the more polygamous relationships. What is important here is what happened when the Church started to change the definition of a legal marriage. One of the results of that can be found in all the oldest laws in the Nordic countries, where they describe a monogamous society.⁵⁵

By changing the definition, the rules about transfer of property also changed. The theory of consent to marriage also affected who should give consent to property transfer. Secondly, the Church's definition of marriage as a sacred union influenced the type of marriage contract made.⁵⁶ It is even possible to argue on the basis of Nordic sources that the kinship ties became strengthened in the thirteenth and fourteenth century, as a re-

49. Goody 1985, p. 146; Helander 1969, col. 666.

50. Gies and Gies 1989, p. 97.

51. Sandvik 2, 1990, p. 281.

52. Sawyer and Sawyer 1993, pp. 169-170; see also Sawyer 2000.

53. Nors underlined in a lecture in Kungälv 1999 a more normative interpretation of the runic sources than Sawyer does; see also Nors 1996; compare to Nors 2000, p. 65.

54. See Auður Magnúsdóttir 1988; Nors 1987.

55. Compare to Agnes S. Arnórsdóttir and Nors 1999, p. 46.

56. This has been underlined by Anderson 1981, p. 88.

action against the influence of the Church on the rules of inheritance.⁵⁷ This lineal strategy of the aristocracy in the Nordic countries is also evident from the surviving marriage contracts of the Icelandic elite.⁵⁸

Instead of interpreting the change in marriage legislation as a development from a secular model towards an ecclesiastical model of marriage, I want to underline that because of the influence of the Church on the institution of marriage, the need to redefine the secular part of the contract became stronger. The strengthening of patrilineal organising of marriage was one of the results of this process. It means that a stronger kinship organising appeared in the Late Middle Ages. It was an answer to the Church's influence on marriage, an influence that strengthened the position of the couple in relation to their own families. The demand of the mutual consent of the couple resulted in stronger parental control.

2.2 How was it shared?

Court material shows that people from different parts of Europe found themselves before one kind of court or another because they were accused of illicit sexual activity, or because the validity of their marriage was called in question.⁵⁹ The subject of those cases can be illustrated by the formula written down around 1490 by the Archdeacon Gunnar Jónsson in the northern diocese of Iceland. Those are about marriage and fornication.⁶⁰ The formulas reveal the variety of marital offences, the Church was dealing with in this period. The first formula considers consummation of marriage. Another formula considers a case of marriage within the forbidden degrees of kinship. The third formula considers the act of pronouncing a marriage as legally binding, given the proviso that the bridal consent had been given with a handshake in front of witnesses.⁶¹

Even if similar cases were discussed in different courts in Europe during the fifteenth century, and they were all more or less judged according to Canon Law, the context of the cases was not the same. We can say that each region shared the same culture, but in different ways.

57. This understanding of Church influence on the kinship bond is also to be found in Michael Gelting's studies: see Gelting 1999 and 2000.

58. See my forthcoming doctoral thesis with the title »Property and Virginity. A Study of Icelandic Marriage Contracts from the Fourteenth to the Sixteenth Century«. This strategy is both to be found in some of the marriage rules of *Réttarbætr*, as well as in the fifteenth century marriage strategy which lay behind the contracts.

59. Poos 1999; compare to Pedersen 1995.

60. DI VII, pp. 731-732.

61. DI VI, p. 732.

Those differences need to be studied closer in order to explain how Canon Law influenced the political situation as well as the family relation in different parts of Europe in the Late Middle Ages. An example from York in the fourteenth century shows that because the church courts could only interment in disputes over marriage, not land, the parties turned it into a dispute over the legality of their marriage.⁶² The church jurisdiction in Norway seems to have been rather weak at the end of the thirteenth century and the beginning of the fourteenth century, due to a strong royal authority. It was actually only in the matter of marriage that the Church seems to have had full accept.⁶³ In Iceland, however, the royal authority never became so strong. The courts were a mixture of secular and clerical authorities at the same time. An example can be taken from the end of the fifteenth century. One of the bishops elected directly by the pope was the Englishman Jón Vilhjálmsson Craxton. He was consecrated to the northern see of Hólar in 1425.⁶⁴ During Craxton's episcopacy, there was a special court at Hólar presided over by both secular and clerical authorities.⁶⁵ Owing to the survival of Craxton's copybook a wealth of information is available regarding his policy in family matters. The bishop immediately started a campaign to build respect for church law and had considerable success in some of the issues. But he was mostly acting against his own members of the clergy.⁶⁶ In 1431 Craxton wrote a letter to the priests of his diocese to be read aloud in every church. In the letter, he forbade the priests to administer the eucharist to a wide variety of adulterers and fornicators. His aim was to strengthen Christianity, Craxton says in his letter. It addresses the sins of adultery and having concubines, as well as the sin of having sexual relations with people related through godparenthood.⁶⁷

Further studies need to be done to make more generalisations from the different regional cultures. What we can sum up here is that we do not

62. Pedersen 1995, p. 23.

63. This was one of the interesting results of Anne Irene Riisø's studies on the relationship between the Norwegian state and the Church. See Riisø 2000.

64. Craxton was to be in Hólar until 1435, but then he went to the see of Skálholt and was officially bishop of Skálholt until 1438 even though he never came to Skálholt. The story says that he died poor in London in 1438. See Björn Þorsteinsson and Bergsteinn Jónsson 1991, p. 473; compare to Björn Þorsteinsson and Guðrún Ása Grímsdóttir 1990, p. 41. See also Craxton's copybook in AM 235 4to.

65. Compare to DI IV, p. 448.

66. Example can be taken from DI IV, p. 489.

67. DI IV, pp. 441-442; compare to AM 235 4to: *Brefabók Jóns biskups Vilhjálmssonar*.

find the same type of actors behind the cases, and they do not use the same type of arguments. Let us look at some issues that can give an idea of how these regional differences can be studied.

2.3 Regional differences

It is an old tradition to complain about the lamentable sexual behaviour of the Icelanders. In 1173 Archbishop Eysteinn wrote a letter to the leaders of the Icelanders. He complained about the behaviour of the people in the country; he had heard that there were men in Iceland who had beaten clerics, wounded them, and even killed them. The married life of the inhabitants was no better: »some have left their wives and taken mistresses instead. Some keep their wives and mistresses under the same roof and live such unholy lives that it tempts all Christian men to sin.«⁶⁸

Seven years later the archbishop wrote again to the Icelandic bishop Þorlákur and the most powerful chieftains of the country,⁶⁹ blaming them for their unchristian behaviour: »You, the most noble of men, disgracefully lead lives of beasts, paying no heed to matrimony, although you know that it is a holy bond that must not be broken.«⁷⁰

The condemnation of the sexual morality of the Icelanders was part of a wider discourse amongst the clerics in Europe. In the early twelfth century St Bernard in describing the Irish wrote about their »barbarism« and their »beastlike« behaviour. He also criticised their marriage customs, »and their failure to conform to correct ecclesiastical practices.«⁷¹ We are talking about the same discourse, but what about the inhabitants of Ireland and Iceland? Can we assume that they actually understood those norms in the same way?

The change in actual behaviour was not as sudden as the law codes indicate. However, we do know that clerics had begun to interfere in divorce cases and marriages of close relatives as early as the end of the twelfth century in Iceland.⁷² Bishop Þorlákur is supposed to have put

68. DI I, p. 221: »mier er þat til eyrna komit. at hier sitia svmer þeir menn er kennemenn hafa bart. svma ser. en svma drepit. svm er hafa konvr sinar latit. ok horkonu under þær tekir, sver hafa hvaratveggju.« The translation here is taken from Jochens 1995, pp. 40-41.

69. DI I, p. 261. The men were Jón Loptsson (d. 1197), Böðvar Þórðrson (d. 1187), Ormur Jónsson (d. 1191), Oddur Gizurarson (d. 1180) and Gizur Hallson (d. 1206).

70. DI I, p. 262: »En of engan hlut synest oss meira aa fatt. helldur en vm ohrein life manna hier. og kvennafar. .. lifit bufiar life. rekit eigi hiuskap. ne þat helga samband er eigi me slitna«.

71. Bartlett 1994, p. 22. It can have been a local bishop, which had been the informant to St. Bernhard about this beastlike life of the Irish people.

72. Magnús Stefánsson 1975, pp. 57, 68; Magnús Stefánsson 1978, pp. 150-151, 252; Jón Jóhannesson 1956, pp. 193-194.

great emphasis on holding those together who were joined in holy matrimony and he broke up all those unions which he knew to be illegally joined.⁷³

Additionally the Church attempted to change the sexual behaviour of the Icelandic chieftains in the thirteenth century. The practice of living openly with concubines was common among Icelandic aristocrats. Auður Magnúsdóttir's study has shown that the Church managed to influence this sexual practice in Iceland. The chieftains of the thirteenth century accepted the monogamy of marriage. They were no more both married and living with a concubine, as they had done earlier.⁷⁴ Inger Holtan has studied the Norwegian sources about marriage, adultery and concubinage in the High Middle Ages. She argues that because it was quite common to live an adulterous life and have concubines, the Church model of marriage did not have many supporters.⁷⁵ Her results are, however, mostly the result of trying to explain this subject only in the Norwegian context, and not making the difference between the Canon Law culture as a norm, and social practice.⁷⁶ Thyra Nors' studies could serve as a model of how the Norwegian sources could also be read into the European context.⁷⁷

Exchange of marriage gifts and the economic marriage contract could be another subject to be studied both from a European perspective as well as with a comparative regional approach.

From Sweden documents about the morning gift exist, but apart from Iceland it is only in Norway we find marriage contracts from the Middle Ages, however not in the same amount as in Iceland.⁷⁸ The morning gift was a gift that should be given to the wife on the morning after the wedding. It is mentioned in Roman Law, as well as in some of the oldest Germanic law codes, but there are different interpretations of its meaning.⁷⁹ It has been assumed that the meaning of this gift was related to the woman's loss of virginity, *pretium virginitatis*, but it has also been suggested that it was a gift that should support the wife in case she became a widow. By so

73. Orri Vésteinsson 2000, p. 168; compare to Bsk. Bmf. I, pp. 106-107.

74. Auður Magnúsdóttir 1996, see especially p. 95.

75. Holtan 1996, p. 160.

76. See review by Agnes S. Arnórsdóttir 1997.

77. See for example Nors 1998a, and the discussion about the Danish sources in Agnes S. Arnórsdóttir and Nors 1999.

78. Tuula Rantala is studying the morning gift in Sweden, and Kathrine Græsdal is working on the félags institution in Norway. In Denmark Inger Dübeck is writing a book on the Danish material.

79. Carlsson 1966.

we can say that the morning gift has been related both to the old symbol of marriage as a property agreement, as well as to the new symbol of marriage where the morning gift becomes a compensation for the loss of virginity, which followed the sacred union of a husband and a wife. The use of the gift became common after the Church had redefined the concept of marriage, but on the other hand the gift was not handed over to the woman until she became a widow.⁸⁰

In Sweden the institution of giving morning gifts is stronger than in the other Scandinavian countries.⁸¹ It can be explained by the marriage policy of the Swedish aristocracy. By looking through the morning gift letters, Hedda Gunneng claims that in such cases where the women got more property than half of the share of the brother, it was due to the marriage strategy.⁸² It seems that there was confusion amongst the contemporaries in Norway of the late twelfth and early thirteenth century about the meaning of this gift. Rigmor Frimannslund has claimed that in the older law code of Gulating the word *mundr* is used as a synonym with morning gift,⁸³ in the marriage paragraph called »Kvennagiftir« of the old law of Gulating.⁸⁴ However, if we study these law rules closer, it becomes clear that there are no links between the two gifts. First, it says that one shall *kaupa* the woman by *mundr* so their child could be legally born. Then the next sentence continues saying that after the couple has been sharing a night together, a morning gift should be given, in the same amount as the gift that was given at *festar*. And after that the child will always be legitimate.⁸⁵

Actually the old marriage law of Gulating does have both the old rules about getting married by the payment of bridewealth, as well as it seems that the idea of consummation is also to be found behind those ideas, that after the couple had been together in one bed, the marriage had been consumed and the children born after that would be legally born.

80. See Widén 1983. The morning gift was understood primarily as an economic support for the widow by the legal historians of the last century. Widén names Karl Weinhof's works from 1882 as an example of this, as well as J. Freisen and R. Schröder. In 1926 Ebbe Kock in Sweden interpreted the gift as a compensation for the loss of the virginity of the maiden, but the works of Jan-Erik Almquist influenced him. Then in 1965 Lizzie Carlsson gave her interpretation of the matter. She stated that one should interpret the use of this gift in Sweden in the Middle Ages as both a property gift for the widow as well as a gift compensating for the loss of virginity. Carlsson 1965.

81. See about this institution Patersson 1973.

82. Gunneng 1987, pp. 79-90.

83. Frimannslund 1966; compare to Gulatings lov, NgL I, no. 51.

84. This is also the name of the marriage paragraph in *Jónsbók*.

85. NgL I, p. 22.

In Norway and Sweden the morning gift was mainly used in marriages of the aristocracy.⁸⁶ By so, rich families transferred more wealth for getting suitable partners. But the contemporaries were not always clear in their understanding of what the gift should be called. In 1458 the Norwegian Henrik Skakt gave his wife Elene Jonsdotter landed property. It says that he had given his wife betrothal gift or morning gift, or what it was called.⁸⁷

In Iceland the morning gift did not exist as a juridical concept in the law code.⁸⁸ But in the marriage contracts of the fifteenth century, first in 1405, we start to find the morning gift in the marriage contracts of the richest families.⁸⁹

Can the use of the morning gift institution tell us anything about regional differences? A part of the problem is, that the source material differs a lot from region to region. However the existing material reflects perhaps the different characters of those regions. Put into a broader perspective, the differences can also be explained by different practices in keeping documents, as well as using them.⁹⁰ The differences in using the institution of morning gift were related to different political cultures as well as to the economic level.

It can explain why the institution does not exist in the Icelandic legal texts. The Icelandic aristocracy was using a different kind of marriage strategy than the aristocracy in the other Scandinavian countries. Even if many marriage contracts from Iceland exist, no such contracts are known from e.g. Denmark. This can be explained by the special Danish way of making joint positions, called *fællig*, which should occur automatically upon the entrance of marriage. *Fællig* was a jointure not only of the belongings of the couple but also included the belongings of their children.⁹¹ According to the Danish *fællig*, the family land was excluded from the jointure. This was not the same in the Icelandic marriage contracts. All landed property could be included into the contracts, something which was related to the institution of separate possessions in marriage.

The institution of separate belongings of the couple was strong in Norway and especially Iceland, while the institution of joint possessions was

86. Carlsson 1966.

87. DN IX, pp. 297-298: »j fessnadhæ fæe eller j morghon gaffuo hwadh heller thet heita skal.«

88. Magnús Már Lárusson 1966.

89. DI III, p. 670.

90. Sawyer and Sawyer 1993, p. 182; compare to Gunneng 1987, p. 83.

91. Iuul 1959.

strongest in Denmark. It is not possible to discuss here further the meaning of all those different types of marriage arrangements.⁹² What I want to underline here is that they can be understood as a reaction against the same canonical culture, rather than an evolutionary development from one model of marriage to another. The formation reflects the differences in practice and the different needs of each region to change those rules, or accept them. Different kinds of marriage strategies existed, both within the same region⁹³ as well as between the regions.⁹⁴ What remains for further studies is to use these informations to tell us something about the different type of family relation in each region.

3. *Question and context*

The French historian Marc Bloch stated in his work *Feudal society* that medieval family types have undergone progressive nuclearization, a process that he assumed started in the twelfth century. Bloch argued that during the Middle Ages the most common family structure was the »corporate« or combined family. David Herlihy has, however, shown in his study about family structure in medieval Italy at the end of the twelfth century that it was three times more common »to leave their inheritance undivided than it had been in the eighth century. We find, in other words, not a progressive nuclearization, but a progressive consolidation.«⁹⁵

Is it possible that the family structure of Western Europe has been going in two directions: that we can actually talk about both »nuclearization« as well as »consolidation«, also called »lineal regrouping«?⁹⁶ The answer can be related to the fact that the family relation was both a part of the same canonical culture of Europe as well as subjected to regional variation. The process of »nuclearization« was partly related to how marital affection became introduced by Canon Law. By this »individual« factors for choosing a partner were introduced.⁹⁷

However, marriage in the medieval period was not only made by rules

92. This kind of difference can also be found in other regions. Charles Donahue's studies of the differences between the English and French marriage cases in the Late Middle Ages show how marriage practices might develop differently. See Donahue 1992.

93. The different type of contracts in Iceland is an example of this.

94. An example is how the institution of the morning gift is different in the various law codes.

95. Herlihy 1978, pp. 177-178.

96. Compare to Howell 1998, pp. 12-13.

97. Brundage 1995, p. 5; see also on this subject Pedersen 1998.

imposed from above (from the State or the Church), but was also shaped by the actual participation of men and women, especially of the aristocracy. The theory of different kinship systems can be useful for understanding the different strategies for social reproduction on a local or regional level. Here the focus shall be on the different principles of kinship organising that are used when transferring property between generations.⁹⁸

3.1 Possible approach?

The institutions that the aristocracy used to regulate strategies were marriage gifts and different forms of marriage contracts.⁹⁹ Analysing marriage as a practical transformation of both social and economic wealth, in all its reciprocity, creates possibilities to see how wealth was organised by issues of gender and kinship. This approach also points to a way of analysing how the elite perceived itself. The links between the systems of kinship and marriage and gender identity can make a new understanding of change possible.¹⁰⁰ Here I will take two short examples of this by first focusing on the relation between political culture and family strategy, and then mention how further studies need to be done on the differences between law rules and social practice of gender relations.

Family strategy and political culture were closely related in the medieval and early modern time.¹⁰¹ Much could be achieved by reading those different spheres together. Rather than looking at how the institutions of marriage reflect the political situation in the country, or how the Church changed the marriage rules, we can study it as a part of the political »field«. ¹⁰² This method of looking at the interaction between political change and family strategy has already given results. Thyra Nors' investigation of the marriage policy in Saxo's *Gesta Danorum* supports the view that Saxo writes in favour of the newly established Christian monarchic order of succession. She states that »the political conflicts of the 12th century as described by Saxo were in fact internal family conflicts.«¹⁰³ In an article about Tuscany in early modern time, Giovanna Benedusi argues

98. Hansen 1994, p. 103.

99. Hansen 1994, p. 136. See also Hansen (ed.) 2000, the introduction.

100. Goddard 1996, pp. 71-72, 82, 86.

101. A similar approach can be found in Rian 1990, pp. 471-472. He argues that the seventeenth century family strategy in Norway played an important role in the shaping of the political life.

102. Hansen 1994, pp. 105-107, 151.

103. Nors 1998b, p. 33.

how changes in matrimonial and hereditary strategies of elite families were at the same time a product of and a catalyst for larger socio-economic and political circumstances.¹⁰⁴ Benadusi regards the family as a historical force in the process of state consolidation.¹⁰⁵

Further studies on the difference between law regulation and social practice can provide new information about the relation between gender and the making of social and political networks. As Benedusi has argued, women played an important role in this process in Italian towns. Birgit Sawyer has underlined that the rights of women to dispose of property in Scandinavia were more limited in the law codes than they appear to have been in practice, according to the information in the charters.¹⁰⁶

Similar conclusions are found in Amy Louise Erickson's research about early modern England¹⁰⁷ and in the research of Gudrun Andersson and Maria Ågren about Sweden in the same period.¹⁰⁸ Erickson has traced actual property ownership, as opposed to property law. Her sources were probate documents and records of lawsuits over marriage settlements. According to her it is impossible to say anything about social relations without knowledge of women's economic position in society. Patterns of property distribution form a basis for generalisations about practical social relations.

An interesting moment in this discussion is the change from looking at a woman as an object to a subject.¹⁰⁹ One can easily see how the study of women's participation has changed from this kind of object-oriented presentation towards more knowledge of the importance of their subjective existence, where women are seen as agents with their own wishes and possibilities to reach their goals. The gender studies thus provide us with a valuable information about the change in the family and social structure during the Middle Ages. The question that remains is: can we find any information about how this affected the women's and men's own identity? How can we further use those new approaches on known source material?

104. Benadusi 1995, p. 160.

105. The organisation of the family can also be a decisive factor in the demographic development, and it can also influence the way people interpret the world (e.g. horizontally/vertically).

106. Sawyer 1992, pp. 58, 104ff. Birgit Sawyer also underlines the differences in the Scandinavian matrimonial and inheritance system from the rest of Europe.

107. Erickson 1993.

108. Anderson and Ågren 1996.

109. Dean and Lowe (eds.) 1998, pp. 7, 8, 10, 11.

3.2 New results?

By reading together literature and legal documents, we get another kind of comparative approach. »To grasp the significance of the jurists' very consciously limited depiction of coupling, we need to look at the stories they did not tell, found in other extant sources concerned with the mingling of men and women.«¹¹⁰

Strengleikar, an Old Norse text of twenty-one Old French lais, was translated from French into Norwegian at the end of the thirteenth century.¹¹¹ The text has been dated to 1270 originating in Bergen or some other cultural centre in the southwestern part of Norway (south of Bergen).¹¹² Literary historians have dated the origin of the poems to the period 1150-1200, and they appear to have been composed to a certain lady known as Marie »de France«. ¹¹³ A copy of a part of the Norwegian translation also existed in Iceland.¹¹⁴

Information about the courtship in the late thirteenth century is found in this kind of literature, as well as in the law codes. Love stories were as popular in the North of Europe as further south. The stories described the world of the knights with the anguish of love and longing.¹¹⁵ In the love stories of *Strengleikar* there is a pattern that is actually also found in the Canon Law of marriage. These stories about »true love« stress the ideology of monogamy, polygamy is not a par to this worldview.

At the time when the culture of Canon Law influenced the regulation of marriage, the courtly literature from Continental Europe was blossoming in the Nordic countries. A new gender identity was shaped in the High and Late Middle Ages. This was of course related to the new marriage policy. This change can be studied throughout the literature. The dry documents of the jurists and canonists do not talk about what can be found in the literature. These legal sources make it hard to »understand how the

110. Bitel 1996, p. 44.

111. *Strengleikar* 1979. Four fragments, now preserved as AM 666b, 4to in the Arnamagnæan Collection in Copenhagen, were discovered by Árni Magnússon in 1703, in the lining of a bishops mitre at Skálholt in Iceland.

112. In its complete form it was a collection of twenty-one short stories translated from Old French. It was Hákon Hákonsson, King of Norway 1217-63, who asked for the translation of this text during his reign. But it was probably not written until 1270 or during the reign of Hákon's son King Magnús Lagabætr, »the Law-Mender«.

113. *Strengleikar* 1979, the introduction, pp. xv-xvi.

114. See footnote 111.

115. See e.g. *Strengleikar* 1979, p. 25: »Nu dvælst thar riddaren æinn saman fuller angrs ok astar uroar. en tho væit hann æigi enn at sonnu mæd hueriom hætte uro hans stendr.« – »Now the knight stays there alone, full of the unrest of longing and love, and yet he does not know in truth how his unrest arises.«

duel and public business of marriage contracts should have no connection with the mad fusion of hearts and bodies that occurs in the secular narratives.«¹¹⁶ Jenny Jochens has indicated that many of the authors of the Old Norse literature brought the matter of consent to the surface because of their clerical training.¹¹⁷ Perhaps over time literature had the greatest influence on the general acceptance of the consent of marriage. The problem surfaced in the saga literature. The famous Saga of Njáll, one of the early sagas in the group of *Íslendingasögur*, probably written about 1280, gives examples of this.¹¹⁸ The author must have known the rules for women's consent to marriage.¹¹⁹

Bjørn Bandlien has argued that behind the consent theory of the clerics, there was another more customary understanding of the importance of making the marriage agreement with full acceptance of both partners. He argues for two types of women's consent: the heroic one that is to be found in the oldest saga literature, and the mutual consent of the spouses that appeared later in the sagas of the late thirteenth and early fourteenth century. The heroic consent was related to the honour of the knight, it was the women's acceptance of these men that partly regulated their possibilities to choose a wife. Bandlien's study underlined forcefully that long before the Church introduced the theory of a woman's consent, there existed an understanding of the importance of women's approval of marriage. Before the doctrine of the canonist reform was effective in practice, another form of approval of marriage existed, which placed women in the centre of the process. Behind the formal ritual of *festar* was the notion that the woman's wishes were closely related to the honour of the man and so it was important to get the woman's acceptance for the marriage.¹²⁰

By Canon Law the marital affection between the sexes became stronger introduced. This concept derives from Roman Law. In the law code of Justinian marital affection was the sole requirement for constituting a marriage. It was an informal marriage based often on a life-long union with emotional ties of affection and dependence between the couple.¹²¹ At the heart of the Christian understanding of a sacred marriage was this idea that the couple loved each other. This also meant that »individual« factors for choosing a partner were introduced. This does not mean that there was

116. Bitel 1996, p. 44.

117. Jochens 1986, p. 170.

118. *Íslenzk fornrit*, XII, p. lxxxiv; compare to Bandlien 2000, pp. 63-64.

119. Sveinbjörn Rafnsson 1982, p. 119.

120. Bandlien 2001, pp. 263-264.

121. Brundage 1995, p. 5.

an instant shift from social to individual choice once this theory became fashionable. But it started a process that did not end until much later in early modern or modern Europe.¹²² What may have been understood in earlier times as a »fusion of love« became something more valuable. The narratives seem to express the notion that love became an ideal between the sexes.

3.3 Future research

There is a great need to study further regional differences. This also applies to the differences between the north and the south of Europe, which have not been fully explored either. Nor have there been any real comparative studies on the marrying practices of the different regions in the Nordic Middle Ages.

There are Nordic networks and projects at the moment that aim at explaining the gender relations or property transfer through marriage and inheritance. Lars Ivar Hansen and a group of scholars from the Nordic countries have established a network devoted to the study of »Family, marriage and principles of property devolution during the Middle Ages«. As it says in the description of the network, it is the »aim to provide a common forum for people studying questions related to family, kinship and marriage in medieval times, with a special focus on the kinds of social strategies implemented in relation to marital transactions and settlements, as well as inheritance. This also requires a focus on the way kinship categories and gender relations were constructed through these processes. The medieval evidence of the Nordic countries – consisting among other things of runic inscriptions, sagas, law codes, diplomas and cadastres – has great potential for such studies.«¹²³

In Finland a group of medieval scholars have formed a workgroup for the project »Law, Religion and Moral in Northern Europe: Changes in Family Strategies 1100-1600.«¹²⁴ The Finnish group is working on themes, such as Canon Law in the Swedish realm; institutions concerning the family; the relationship between ecclesiastical and secular law and its changes in the early modern period; marriage as a strategy for various social groups; marriage, property and inheritance as gender-specific phenomena; the emergence of the modern notion of marriage and the conjugal family as a unit.

122. Goody 1996, p. 176.

123. See <http://www.isv.uit.no/seksjon/historie/adm/Family.html>.

124. See <http://users.utu.fi/anulah/oilieng.html>.

Monographs, doctoral as well as master's theses, have been finished recently, or are to be finished in this field. The trend is that even if the perspectives are »regional«, they attempt to read together regional documents in a European perspective.¹²⁵ By doing so, a dialogue between the north and the south of Europe has been established where the ambitions are both to study European similarities as well as differences.

4. Conclusion

The Europeanisation of marriage in the northern part of Europe during the High Middle Ages was partly the introduction of Canon Law. During the Late Middle Ages this law became an integrated part of the regional culture. It resulted in a profound change in the meaning of marriage. This change can, however, not only be explained by the influence of the Church on marriage regulation. Regional differences in marriage practice were related to marriage strategies of the »receiver«, as well as to the broader economic and political structure. That is how marriage became shaped by different *uses* of the Christian doctrine of marriage, as well as by the more secular customs. Apart from the Church, the organisation of kinship and gender relations were important factors in this shaping process.

There was thus this same Canon Law culture shaping the societies of the Latin Christianity. In that sense the Nordic family became christianised as every other family in Europe. Regional differences were to be found in France and England as well as in Iceland and Denmark. This is especially seen in relation to the making of the economic agreement. We even find great change in the relation within the same regional culture. Both Norway and Iceland can be mentioned in that relation.

The similarities as well as the differences cannot be explained by an evolutionary change from the pagan marriage model towards the Christian one. Neither can some theories about Europeanisation help explain the differences.

I have argued that the study of the political and social structure of each region can help to explain why people, who were sharing the same culture, could nevertheless share it differently. This difference much be related to the different living conditions in each era.

125. The master thesis of Helle Sørensen from Copenhagen is a good example of this. Sørensen 2000.

The nuclearization of the family relations was more related to the ideological consequences of the Canon Law culture that was introduced in the High Middle Age. Marriage made by the consent of the couple made the woman also a part of the contract, which only her guardians had made for her previously. This enforced later the consolidation of the kin group, something that became further confirmed by the strengthening of the parental consent in the marriage law. From this approach we can actually state that a progressive consolidation occurred in family relations during the late medieval period. Canon Law was thus an important force for changing both gender and family relations.

In this paper I have been discussing how Canon Law culture was shared differently in Europe during the Middle Ages. More systematic studies need to be done both on the similarities as well as on the differences. This can be done by utilizing further the approach of historical anthropology as well as gender studies as points of departure.

Sources and literature

Unpublished sources

Arnamagnæanske Institut, Copenhagen:

AM 235 4to: Bréfabók Jóns biskups Vilhjálmssonar.

AM 241b fol., VII: Brudstykker av formularer til bruk ved brudevielse, ekteskap og lign. (c. 1490).

AM 241b fol., IX: Pergamentfragmenter af latinske liturgier, psalmer og lignende samt Arne Magnussons afskrifter på papir af lignende sager.

Printed sources and literature

Adrian, Henrik and Anna Pedersen, *Senmiddelalderen – Samfund og kirke*, Copenhagen 1998.

Agnes S. Arnórsdóttir, *Konur og vígamenn. Staða kynjanna á Íslandi á 12. og 13. öld*, Sagnfræðirannsóknir 12. Reykjavík 1995.

Agnes S. Arnórsdóttir, Review of Inger Holtan: *Ekteskap, frillelevnad og hor i norsk høgmellomalder* (Oslo 1996), *Hifo-nytt*, 5, 1997, pp. 15-18.

Agnes S. Arnórsdóttir, Review of Trevor Dean and K.J.P. Lowe (eds.): *Marriage in Italy 1300-1650* (Cambridge 1998), *Nyt fra historien*, XLVII,2, 1998, pp. 97-98.

Agnes S. Arnórsdóttir, »Two models of marriage?«, Mia Korpiola (ed.), *Nordic Perspectives on Medieval Canon Law*, Helsinki 1999, pp. 79-92.

Agnes S. Arnórsdóttir, »Property and Virginity. A Study of Icelandic Marriage Contracts from the Fourteenth to the Sixteenth Century« (forthcoming).

- Agnes S. Arnórsdóttir and Thyra Nors, »Ægteskabet i Norden og det europæiske perspektiv – overvejelser om især danske og islandske normer for ægteskab i 12.-14. århundrede«, Kari Melby, Anu Pylkkänen and Bente Rosenbeck (eds.), *Ægteskab i Norden fra Saxo til i dag. Nord* 1999:14. Copenhagen 1999, pp. 27-51.
- Amt, Emilie (ed.), *Women's Lives in Medieval Europe. A Sourcebook*, London 1993.
- Anderson, Gudrun and Maria Ågren, »Kvinnor och egendom under tidigmodern tid – forskningsläge och forskningsstrategier«, *Scandia*, 62:1, 1996, pp. 25-53.
- Anderson, Randi, »Kvinnas økonomiske rettsstode i norsk mellomalder«, Hedda Gunneng and Birgit Strand (eds.), *Kvinnans økonomiska ställning under nordisk medeltid. Uppsatser framlagda vid ett kvinnohistoriskt symposium i Kungälv 8-12. oktober 1979*, Lindome 1981, pp. 81-88.
- Auður Magnúsdóttir, »Ástir og völd. Frillulíf á Íslandi á þjóðveldisöld«, *Ný Saga*, 1988, pp. 4-12.
- Auður Magnúsdóttir, »Hövdingar, hustrur och frillor: Frillovásendet på Island under fristatstiden«, Nanna Damsholt, Grethe Jacobsen and Niels-Henrik Holmqvist-Larsen (eds.), *Kirkehistorier. Rapport fra et middelaldersymposium*, Copenhagen 1996, pp. 93-113.
- Bandlien, Bjørn, »The Church's teaching on women's consent: a threat to parents and society in Medieval Norway and Iceland?«, Lars Ivar Hansen (ed.), *Family, Marriage and Property: Devolution in the Middle Ages*, Tromsø 2000, pp. 55-79.
- Bandlien, Bjørn, *Å finne den rette. Kjærlighet, individ og samfunn i norrøn middelalder*, Oslo 2001.
- Bartlett, Robert, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350*, London 1994.
- Benadusi, Giovanna, »Rethinking state: family strategies in early modern Tuscany«, *Social History*, 20:2, 1995, pp. 157-178.
- Bitel, Lisa M., *Land of Women. Tales of Sex and Gender from Early Ireland*, London 1996.
- Björn Þorsteinsson and Bergsteinn Jónsson, *Íslandssaga til okkar daga*, Reykjavík 1991.
- Björn Þorsteinsson and Guðrún Ása Grímsdóttir, »Norska öldin með viðaukum eftir Sigurð Línal«, *Saga Íslands*, IV, Reykjavík 1989, pp. 61-260.
- Björn Þorsteinsson and Guðrún Ása Grímsdóttir, »Enska öldin með viðaukum eftir Sigurð Línal«, *Saga Íslands*, V, Reykjavík 1990, pp. 3-216.
- Bonfield, Lloyd, »Property Settlements on Marriage in England from the Anglo-Saxons to Mid-Eighteenth Century«, Lloyd Bonfield (ed.), *Marriage, Property, and Succession*, Berlin 1992, pp. 287-308.
- Boyle, Lonard E., »Diplomacies«, James M. Powell (ed.), *Medieval Studies. An Introduction*, Syracuse 1976, pp. 69-101.
- Brooke, Christopher, *The Medieval Idea of Marriage*, Oxford 1989.
- Brundage, James A., *Sex, Law and Marriage in the Middle Ages*, Chicago 1987.
- Brundage, James A., *Medieval Canon Law*, New York 1995.

- Bsk. Bmf. = *Biskupa sögur*, ed. Guðbrandur Vigfússon et alii, I-II, Copenhagen 1858-78.
- Carlsson, Lizzie, »Jag giver dig min dotter«. *Trolovnning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia*, I, Lund 1965.
- Carlsson, Lizzie, »Morgongåva«, KLNMI XI, 1966, cols. 695-698.
- Carlsson, Lizzie, »Skyldskap«, KLNMI XVI, 1971, cols. 42-46.
- Casey, James, *The History of the Family*, Oxford 1989.
- Damsholt, Nanna, »Ægteskab i dansk middelalder«, Kari Melby, Anu Pylkkänen and Bente Rosenbeck (eds.), *Ægteskab i Norden fra Saxo til i dag. Nord* 1999:14. Copenhagen 1999, pp. 55-70.
- Dean, Trevor, »Fathers and daughters: marriage laws and marriage disputes in Bologna and Italy, 1200-1500«, Trevor Dean and K.J.P. Lowe (eds.), *Marriage in Italy 1300-1650*, Cambridge 1998, pp. 85-106
- Dean, Trevor & K.J.P. Lowe (eds.), *Marriage in Italy 1300-1650*, Cambridge 1998.
- DI = *Diplomatarium Islandicum. Íslenskt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenska menn*, ed. Jón Sigurðsson, Jón Þorkelsson, Páll Eggert Ólason and Björn Þorsteinsson, I-16, Copenhagen and Reykjavík 1857-1972.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*. ed. Chr. C.A. Lange, Carl R. Unger, H.J. Huitfeldt-Kaas, Alexander Bugge and Hallvard Magerøy, I-21, Christiania/Oslo 1847-1976.
- Donahue, Charles, »English and French Marriage Cases in the Later Middle Ages: Might the Differences be Explained by Differences in the Property Systems?«, Lloyd Bonfield (ed.), *Marriage, Property, and Succession*, Berlin 1992, pp. 339-366.
- Duby, Georges, *The Knight, the Lady and the Priest*, London 1984.
- Duby, Georges, *Medieval Marriage. Two Models from Twelfth-Century France*, London 1991 (first pub. 1978).
- Erickson, Amy Louise, *Women and Property in Early Modern England*, London 1993.
- Frank, Roberta, »Marriage in the Middle Ages: 4. Marriage in Twelfth- and Thirteenth-Century Iceland«, *Viator*, 4, 1973, pp. 473-484.
- Frimannslund, Rigmor, »Morgongåva. Norge«, KLNMI XI, 1966, col. 699.
- Gaunt, David, *Familjeliv i Norden*, Malmö 1983.
- Gelting, Michael H., »Marriage, Peace and the Canonical Incest Prohibitions: Making Sense of an Absurdity?«, Mia Korpiola (ed.), *Nordic Perspectives on Medieval Canon Law*, Helsinki 1999, pp. 93-124.
- Gelting, Michael H., »Odelsrett – lovbydelse – bõrdarrett – retrait lignager. Kindred and Land in the Nordic Countries in the Twelfth and Thirteenth Centuries«, Lars Ivar Hansen (ed.), *Family, Marriage and Property Devolution in the Middle Ages*, Tromsø 2000, pp. 133-165.
- Gies, Joseph and Frances Gies, *Marriage and the Family in the Middle Ages*, New York 1989.
- Goddard, Victoria A., »From the Mediterranean to Europe: Honour, Kinship and

- Gender«, Victoria A. Goddard, Josep R. Llobera and Cris Shore (eds.), *The Anthropology of Europe. Identities and Boundaries in Conflict*, Oxford 1996, pp. 57-111.
- Goody, Jack, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1985.
- Goody, Jack, *The East in the West*, Cambridge 1996.
- Grágás = Grágás [1a, 1b og oversættelse 1c og 1d]. *Islændernes Lovbog i Fristatens Tid, udgivet efter det kongelige Bibliotheks Haandskrift*, ed. Vilhjálmur Finsen, 1-3, Copenhagen 1852-70.
- Grágás II = Grágás, efter det Arnamagnæanske Haandskrift Nr. 334 fol., *Staðarhólsbók*, ed. Vilhjálmur Finsen, Copenhagen 1879.
- Grágás III = Grágás. Strykker, som findes i det Arnamagnæanske Haandskrift Nr. 351 fol. *Skálholtsbók og en Række andre Haandskrifter*, ed. Vilhjálmur Finsen, Copenhagen 1883.
- Græsdal, Kathrine, »Joint Ownership in Medieval Norway«, Lars Ivar Hansen (ed.), *Family, Marriage and Property Devolution in the Middle Ages*, Tromsø 2000, pp. 81-97.
- Gunneng, Hedda, »Kvinnlig arvsrätt under svensk medeltid. En forskningsrapport«, Birgit Sawyer and Anita Göransson (eds.), *Manliga strukturer och kvinnliga strategier. En bok till Gunhild Kyle*, Göteborg 1987, pp. 79-90.
- Hansen, Lars Ivar, »Slektskap, eiendom og sosiale strategier i nordisk middelalder«, *Collegium Medievale*, 7, 1994/2, pp. 103-154.
- Hansen, Lars Ivar (ed.), *Family, Marriage and Property Devolution in the Middle Ages*, Tromsø 2000.
- Harrington, Joel F., *Reordering Marriage and Society in Reformation Germany*, Cambridge 1995.
- Helander, Sven, »Sakrament«, KLNLM XIV, 1969, cols. 665-668.
- Herlihy, David, »Family Solidarity in Medieval Italian History«, *The Social History of Italy and Western Europe, 700-1500. Collected Studies*, London 1978, pp. 173-184.
- Herlihy, David, *Medieval Households*, Cambridge (Mass.) 1985.
- Hermanson, Lars, *Slækt, venner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*, Göteborg 2000.
- Hertzberg, Ebbe, »De gamle loves myndning«, *Christiania videnskabs-selskabs forhandlinger*, 1889, No. 3, pp. 1-51.
- Holtan, Inger, *Ekteskap, frillelevnad og hor i norsk høgmiddelalder*, Oslo 1996.
- Howell, Marta C., *The marriage exchange. Property, social place and gender in cities of the Low Countries, 1300-1550*, Chicago 1998.
- Íslensk fornrit, XII: Brennu – Njálssaga, ed. Einar Ólafur Sveinsson, Reykjavík 1954.
- luul, Stig, *Fællig og Hovedlod. Studier over Formueforholdet mellem Ægtefæller i Tiden før Christian V's Danske Lov*, Copenhagen 1940.
- luul, Stig, »Formuefællesskab«, KLNLM IV, 1959, cols. 487-488.

- Jacobsen, Grethe, *Kvinder, køn og købstadslovgivning 1400-1600. Lovfaste Mænd og ærlige Kvinder*, Copenhagen 1995.
- Jochens, Jenny, »Consent in Marriage: Old Norse Law, Life, and Literature«, *Scandinavian Studies*, 58, 1986, pp. 142-176.
- Jochens, Jenny, »'Með jákvæði hennar sjálfrar'. Consent as Signifier in the Old Norse World«, Angeliki A. Laiou (ed.), *Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies*, Washington D.C. 1993, pp. 271-289.
- Jochens, Jenny, *Women in Old Norse Society*, London 1995.
- Johnsen, Arne Odd, *Fra ættesamfunn til statssamfunn*, Oslo 1948.
- Jón Jóhannesson, *Íslendinga saga*, I, Reykjavík 1956.
- Jónsbók og réttarbætr*, ed. Ólafur Halldórsson, Copenhagen 1904.
- Jørgensen, Jens Ulf, »Ægteskab. Alment og Danmark«, *KLNM XX*, 1976, cols. 481-486.
- Kleven, Hans I., *Norrøn arverett og samfunnsstruktur*, Larvik 2001.
- KLNM = *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, I-XXII, Copenhagen 1956-78.
- Korpiola, Mia, »An Uneasy Harmony: Consumption and Parental Consent in Secular and Canon Law in Medieval Scandinavia«, Mia Korpiola (ed.), *Nordic Perspectives on Medieval Canon Law*, Helsinki 1999, pp. 125-150 (1999a).
- Korpiola, Mia, »Controlling Their Children's Choice: Strategies of Parental Control of Marriage in Medieval Europe and Scandinavia«, Kari Melby, Anu Pylkkänen and Bente Rosenbeck (eds.), *Ægteskab i Norden fra Saxo til i dag. Nord 1999:14*. Copenhagen 1999, pp. 71-106 (1999b).
- Korpiola, Mia (ed.), *Nordic Perspectives on Medieval Canon Law*, Helsinki 1999.
- Korpiola, Mia, »An Act or a Process? Competing Views on Marriage Formation and Legitimacy in Medieval Europe«, Lars Ivar Hansen (ed.), *Family, Marriage and Property Devolution in the Middle Ages*, Tromsø 2000, pp. 31-54.
- Lahtinen, Anu, »So the respectable widow sold her land to him«, Lars Ivar Hansen (ed.), *Family, Marriage and Property Devolution in the Middle Ages*, Tromsø 2000, pp. 107-116.
- Lehman, K., *Verlobung und Hochzeit nach den nordgermanischen Rechten des früheren Mittelalters*, München 1882.
- Magnús Már Lárusson, »Festermál«, *KLNM IV*, 1959, cols. 236-240.
- Magnús Már Lárusson, »Morgungave. Island« *KLNM XI*, 1966, cols. 699-700.
- Magnús Stefánsson, »Kirkjuvald eflist«, *Saga Íslands*, II, Reykjavík 1975, pp. 57-146.
- Magnús Stefánsson, »Frá goðakirkju til biskupakirkju«, *Saga Íslands*, III, Reykjavík 1978, pp. 111-260.
- Maurer, Konrad, *Die Bekehrung des norwegischen Stammes zum Christenthume in ihrem geschichtlichen Verlaufe quellenmässig geschildert*, 1-2, Osnabrück 1855-56.
- Maurer, Konrad, *Udsigt over de nordgermaniske retskilders historie*, Christiania 1878.

- NgL = *Norges gamle Love*, I: Indtil 1387, ed. R. Keyser and P.A. Munch, Christiania 1846.
- Nors, Thyra, »Kampen om ægteskabet. En konfliktfyldt historie om kirkens forsøg på at genne lægfolk ind i den hellige ægtestand«, *Den jyske Historiker*, 42, 1987, pp. 28-46.
- Nors, Thyra, »Illegitimate Children and Their High-Born Mothers. Change in the Perception of Legitimacy in Mediaeval Denmark«, *Scandinavian Journal of History*, 21, 1996, pp. 17-37.
- Nors, Thyra, »Anders Sunesen, det internationale ægteskab og dansk politik«, Kurt Villads Jensen (ed.), *Anders Sunesen – Danmark og verden i 1200-tallet*, Odense 1998, pp. 37-52 (1998a).
- Nors, Thyra, »Ægteskab og politik i Saxos Gesta Danorum«, *Historisk Tidsskrift*, 98:1, 1998, pp. 1-33 (1998b).
- Nors, Thyra, »Slægtsstrategier hos den danske kongeslægt i det 12. århundrede: svar til Helge Paludan«, *Historie*, 2000,1, pp. 55-68.
- Norseng, Per, »Lovmaterialet som kilde til tidlig nordisk middelalder«, Gunnar Karlsson (ed.), *Kilderne til den tidlige middelalders historie. Rapport til den XX nordiske historikerkongres*, Reykjavík 1987, pp. 48-77.
- Olivecrona, S.R.D.K., *Om makars giftorätt i bo*, 5th ed., Uppsala 1882.
- Ormøy, Ragnhild, »Inheritance and Division of Wealth on the Death of a Husband«, Lars Ivar Hansen (ed.), *Family, Marriage and Property Devolution in the Middle Ages*, Tromsø 2000, pp. 99-106.
- Orri Vésteinsson, *The Christianization of Iceland. Priests, Power and Social Change 1000-1300*, Oxford 2000.
- Paludan, Helge, *Familia og familie. To europæiske kulturelementers møde i høj-middelalderens Danmark*, Århus 1995.
- Patersson, Hans, *Morgongåvoinstitutet i Sverige under tiden fram till omkring 1734 års lag*, Lund 1973.
- Pedersen, Frederik, »'Romeo and Juliet of Stonegate'. A Medieval Marriage in Crisis«, *Bortwick Papers*, No 87, 1995, pp. 1-31.
- Pedersen, Frederik, »'Maritalis Affectio': Marital Affection and Property in Fourteenth-Century York Cause Papers«, C.M. Rousseau and J. Rosenthal (eds.), *Women, Marriage and Family in Medieval Christendom. Essays in Memory of Michael M. Sheehan, C.S.B.*, Kalamazoo 1998, pp. 175-209.
- Phillpotts, Bertha S., *Kindred and Clan in the Middle Ages and after. A Study in the Sociology of the Teutonic Races*, New York 1913.
- Poos, L.R., »Ecclesiastical Courts, Marriage and Sexuality in Late Medieval Europe« (paper presented at the Conference »New Trends in Late Medieval Studies«, Royal Danish Academy of Sciences and Letters, Copenhagen 23-26 August 1999).
- Rian, Øystein, »Giftermål og familie som elitedannende faktorer i 1600-tallets Bratsberg«, *Historisk Tidsskrift*, 4/1990, pp. 471-483.

- Riisø, Anne Irene, »Stat og kirke: Rettsutøvelsen i kristenrettsaker mellom Sættargjerdene og reformasjonen«, Historisk institutt, Oslo universitet, 2000 (unpublished master thesis).
- Rindal, Magnus, »De norske mellomalderlovane«, Magnus Rindal (ed.), *Skriftlige kjelder til kunnskap om nordisk mellomalder*, Oslo 1995, pp. 7-20.
- Sandvik, Gudmund, *Retts historie. Europeisk retts historie i mellomalderen. Førelser*, 1-2, Oslo 1989-90.
- Sawyer, Birgit, *Kvinnor och familj i det forn- och medeltidiga Skandinavien*, Trondheim 1992.
- Sawyer, Birgit, *The Viking-Age Rune Stones. Custom and commemoration in Early Medieval Scandinavia*, Cambridge 2000.
- Sawyer, Birgit and Peter Sawyer, *Medieval Scandinavia*, London 1993.
- Sheehan, Michael M., *Marriage, Family and Law in Medieval Europe. Collected Studies*, ed. James K. Farge, Cardiff 1996.
- Sigurður Línal, »Upphaf kristni og kirkju«, *Saga Íslands*, I, Reykjavík 1974, pp. 227-288.
- Sjöholm, Else, »Rättshistorisk metod och teoribildning«, *Scandia*, 44, 1978, pp. 229-256.
- Stemann, Ernst, *Den danske Retshistorie indtil Christian V.'s Lov*, Copenhagen 1871.
- Strengleikar. An Old Norse Translation of Twenty-one Old French Lais*, ed. R. Cook and M. Tveitane, Oslo 1979.
- Sveinbjörn Rafnsson, »Þorláksskriftir og hjúskapur á 12. og 13. öld«, *Saga. Tímarit sögufélagsins*, XX, 1982, pp. 114-129.
- Sørensen, Helle, »Det kanoniske slægtskab. En undersøgelse af kirkerettens betydning for den nordiske landskabslovgivning i det tolvte og trettende århundrede«, Institut for Historie, Københavns Universitet, 2000 (unpublished master thesis).
- Widén, Solving, »Morgongåvan som grund för ankeförsörjning«, Silja Aðalsteinsdóttir and Helgi Þorláksson (eds.), *Förändringar i kvinnors villkor under medeltiden. Uppsatser framlagda vid ett kvinnohistoriskt symposium i Skálholt, Island, 22.-25. juni 1981*, Reykjavík 1983, pp. 71-81.
- Wählin, Birgitte M., »Retshistorisk metodik og teoridannelse«, *Scandia*, 40, 1974, pp. 165-191.

Ad sanctos

Religion and Everyday Life in Scandinavian Later Middle Ages

Christian Krötzl

Which were the factors that contributed to the transformation of the Scandinavian society during the Late Middle Ages? These transformations – whether we call them Europeanization or not – occurred on a very broad scale, contradicting the often still-prevailing picture of a mentally and physically stagnant age with only a few changes.

Are there, however, factors, which affected all layers of society in a more or less similar way, or did the European influences always ‘filter down’ from the upper parts of society? In most cases of outside influences the latter seems to have been the case; new cultural, social or political patterns reached the upper layers of Scandinavian society first and spread only gradually on a wider scale, if ever.

An important exception to this is, however, the religious life of the High and Late Medieval Scandinavians – Danes, Norwegians, Islanders, Swedes and Finns – especially when set into connection with everyday life. Transformations and changes in this field often affected simultaneously lower and higher levels of the society, or spread into the whole society with only a little delay.

Within the field of religious life the cult of saints was one of the most important factors and a truly essential, innovative feature, both for spreading and strengthening Christianity. Without a living cult of saints the spreading of the Christian faith in the largely illiterate society of the Scandinavian Middle Ages would not have been possible, at least not with the speed and success we can observe. The largely abstract moral, ethical and philosophical contents of the Bible would not have been accessible to the pagan Scandinavians without the use of hagiographic topoi and simplifications.

This has been shown for the early period of Christianization in Scandinavia (up to 1300) by interdisciplinary Swedish and Norwegian research projects on the ways and effects of Christianization, and by related studies on the Viking and post-Viking period. The actual state of re-

search on the period 900-1300 was recently (1997) summoned up by a series of reports at the 23rd Nordic Conference of Historians in Tampere, Finland.¹

Everyday life, religion and hagiography: research traditions

In Scandinavian historical research the study of medieval everyday life has a long tradition, even if not always under its current name. A very broadly defined cultural history, which by then included the history of everyday life, started already at the end of the nineteenth century in Scandinavia and found one of its last and foremost expressions in the large and internationally still unrivaled Cultural and Historical Dictionary for the Scandinavian Middle Ages (1956-78).² Research activities did however not continue after the 1950s and cultural history in Scandinavia got often redefined much more narrowly, excluding material culture and history of everyday life.³

The renewed international interest in medieval history of everyday life through the French *Annales*-historiography and Central-European 'Realienkunde'⁴ during the last two decades did, however, reach Scandinavian historical research only gradually and marginally. Important works on medieval everyday life and mentalities by the *Annales*-historians Marc Bloch, Georges Duby or Jacques Le Goff still remain untranslated in Scandinavian languages. In recent years there has been some renewed interest in topics of everyday life and in a broader cultural history, especially in Danish historical and archeological research.⁵

Hagiography (research connected with the cult of saints), which might

1. See Göran Dahlbäck (ed.), *Kyrka – samhälle – stat. Fran kristnande till etablerad kyrka*. (Historiallinen Arkisto 110:3), Helsingfors 1997.

2. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. I-XXII. Malmö-København-Oslo-Helsinki 1956-78. Still valuable is Hans Hildebrand, *Sveriges medeltid*, I-IV, Stockholm 1879-1903, repr. 1983.

3. See the broad cultural history of Finland *Suomen Kulttuurihistoria*, I-IV, Jyväskylä 1933-36 and the much more narrower *Suomen kulttuurihistoria*, 1-3, Porvoo 1983-84.

4. See the Institut für mittelalterliche Realienkunde in Krems, Austria, with its important series of publications *Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde Österreichs*, in the series *Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte* 304, 325, 367, 374, 400, 433, 439, 470, 473, 511, 513, 554, Wien 1976ff.

5. Per Ingesman et alii (eds.), *Middelalderens Danmark. Kultur og samfund fra trosskifte til reformation*, København 1999 and as a very interesting upsumming of archeological research: Else Roesdahl (ed.), *Dagligliv i Danmarks middelalder – en arkæologisk kulturhistorie*, København 1999.

at first glance seem like a newcomer within the field of historical studies, has, in fact, one of its oldest historiographic traditions, reaching as far back as Jean Bolland and his followers in the seventeenth century, the Bollandists.⁶ Hagiographic sources (connected with the cult of saints) remained for a long time at the margins of historical research, being regarded as untrustworthy and tendentious. This was even more the case in Scandinavian historiography with its strong Lutheran tradition, suspicious towards all sources connected closely with the faith of the medieval (Catholic) church.⁷ While church administration, church income and the relations between the medieval church and secular power have been studied intensively, the religious life of the medieval Scandinavian parishioners remained largely outside the interests of historians.⁸

In the last decade there have been made some studies on hagiography and religious life of Scandinavia as a whole⁹ or on certain parts of it,¹⁰ which have shown the great potential of these topics for analysing and understanding medieval Scandinavian society, everyday life and mentality.

-
6. See the still fundamental *Acta Sanctorum* (AA SS), Iff, 1643ff; *Analecta Bollandiana*, 1882ff; *Bibliotheca Hagiographica Latina*, I-II, Bruxelles 1898-1901; *Bibliotheca Hagiographica Latina*, Novum Supplementum (Subsidia Hagiographica 70), Bruxelles 1970. For introductions and handbooks René Aigrain, *L'hagiographie. Ses sources, ses méthodes, son histoire*, Poitiers 1953; Sofia Boesch-Gajano (ed.), *Agiografia altomedievale*, Bologna 1976; Stephen Wilson (ed.), *Saints and their cults. Studies in Religious Sociology, Folklore and History*, Cambridge 1983; Réginald Grégoire, *Manuale di Agiologia: Introduzione alla letteratura agiografica*, Fabriano 1987; Jacques Dubois & Jean-Loup Lemaître, *Sources et Méthodes de l'Hagiographie Médiévale*, Paris 1993; Guy Philippart (ed.), *Hagiographies. Histoire internationale de la littérature hagiographique, latine et vernaculaire en Occident, des origines à 1550*, I-II, Turnhout 1994-96.
 7. For an upsumming of critical attitudes in Scandiavian historiography see Christoph Daxelmüller & Marie-Louise Thomsen, »Mittelalterliches Wallfahrtswesen in Dänemark«, *Jahrbuch für Volkskunde*, Neue Folge 1 (1978), pp. 158-159.
 8. See Eva Österberg, »Människor och mirakler i medeltidens Sverige«, *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schüek*, Stockholm 1985, pp. 141-157; *Saints and Sagas. A Symposium*, Odense 1994; Lars Bisgaard, »Det religiøse liv i senmiddelalderen – en tabi dimension i dansk historieskrivning«, Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (eds.), *Danmark i senmiddelalderen*, Århus 1994, pp. 342-362. See even most recently Lars Bisgaard et alii (eds.), *Medieval spirituality in Scandinavia and Europe: a collection of essays in honour of Tore Nyberg*, Odense 2001.
 9. Christian Krötzel, *Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter*, (Studia Historica 46), Helsinki 1994.
 10. Anders Frøjmark, *Mirakler och helgonkult. Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden*, (Studia Historica Upsaliensia 171), Uppsala 1992; Margaret Cormack, *The Saints in Iceland. From the Conversion (1000) to 1400*, (Subsidia Hagiographica 78), Bruxelles 1994; Marja-Liisa Linder, Marjo-Riitta Saloniemi & Christian Krötzel (eds.), *Ristin ja Olavin kansaa. Keskiajan usko ja kirkko Hämeessä ja Satakunnassa*, (Tampereen museoiden julkaisuja 55), Tampere 2000.

Contrary to earlier assumptions these studies have also underlined the importance of Scandinavia within the development of the European cult of saints in the High and Later Middle Ages; Scandinavia was by no way a marginal area. There remain, however, important research fields and source materials still to be researched.

Types, control and context of sainthood

Who controlled sainthood, who promoted it, who was interested in it and for what reasons? Questions of this kind have increasingly come into the focus of research and need still to be analysed in depth. They are also closely related to the different 'models' for and of sainthood.¹¹ Another approach is the study of the construction and composition of hagiographical manuscripts.¹²

Scandinavia is in fact one of the few European regions where it has been possible to make overviews on the different cult layers and types of saints for the whole medieval period.¹³ Scandinavian medievalists have also recently made some typological studies on the cult of saints in other parts of Europe.¹⁴

There exists an older Scandinavian research tradition on the cult of royal saints, in connection with international research on saints as ancestors of royal dynasties and on saints promoted by royal dynasties. Royal saints have been very important in initial stages of kingdoms, as could be shown convincingly for Scandinavia, which was of great European importance.¹⁵ What is, however, lacking, is research on the functions of the cult of saints

11. Renate Blumenfeld-Kosinski & Tímea Szell (eds.), *Images of Sainthood in Medieval Europe*, Ithaca & London 1991; Giulia Barone, Caffiero Marina & Francesco Scorza Barcellona (eds.), *Modelli di santità e modelli di comportamento*, Torino 1994; Anna Benvenuti Papi & Elena Giannarelli, *Bambini santi. Rappresentazioni dell'infanzia e modelli agiografici*, Torino 1991.

12. Martin Heinzelmann, *Manuscripts hagiographiques et travail des hagiographes*, (Beihefte der Francia 24), Sigmaringen 1992.

13. Christian Krötzl & Anders Fröjmark, »Den tidiga helgonkulten«, G. Dahlbäck (ed.), *Kyrka – samhälle – stat*, (see note 1), pp. 121-144.

14. Cf. Maiju Lehmijoki-Gardner, *Worldly Saints. Social Interaction of Dominican Penitent Women in Italy, 1200-1500*, (Bibliotheca Historica 35), Helsinki 1999; Meri Heinonen (ed.), *Ikuisuuden odotus. Uskonto keskiajan kulttuurissa*, Helsinki 2000.

15. Cf. Tore Nyberg, »Les royautés scandinaves entre sainteté et sacralité«, Alain Boureau & Claude Sergio Ingerflom (eds.), *La royauté sacrée dans le monde chrétien*, Paris 1992, pp. 63-69; R. Folz, *Les saintes reines du Moyen Âge en Occident*, (Subsidia Hagiographica 76), Bruxelles 1992.

and its role in establishing and maintaining power at lower levels of society.¹⁶

Another important question is the function, impact and development of papal and episcopal initiatives in the matter of canonizations.¹⁷ Scandinavian saints played an important role in this.

As for Scandinavia we do not have any sign of papal intervention in the cult of St. Olav (d. 1030) or any other saint before the last decade of the eleventh century.¹⁸ The first popes involved with the canonization of Scandinavian saints were Urban II (1088-1099) and Paschalis II (1099-1118); it was the latter who seems to have canonized Danish King Knud (Canute) in 1099. The shift in papal canonization policy introduced by Alexander III (1159-1181), who canonized more saints than any pope before him, can be seen also in regard to Scandinavian saints. He canonized Knud Lavard in 1169 and wrote a statement to the king of Sweden (*Audivimus*), where he declared it to be only the pope's right to canonize. There has been a lot of debate on this letter, both in Scandinavia and internationally.¹⁹ The use of this letter by Gregorius IX (1227-1241) in his Decretals to formulate in a decisive way the papal prerogative in canonization matters can also be seen as a sign of the importance of Scandinavia in this field.

Largely an open question remains also the relation between papal and episcopal canonizations, beatifications and other forms of cult approval on local and regional level. We do have Scandiavian evidence for the fact that both popes and local bishops continue to speak of 'saints' after 1234 for persons, who had never been the object of any canonization procedure. This has led to frequent assumptions by local historians, that certain saints had been canonized by the pope, but the respective documents had only been 'lost' in the course of time.

The social context of hagiography has grown into an interesting field of study in recent years. Which forms did the cult of saints get in different contexts, how was the context influenced in turn by the cult of saints?²⁰ The spatial relationship between the cult of saints and geography, a topic

16. See Jürgen Petersohn (ed.), *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*, (Vorträge und Forschungen 42), Sigmaringen 1994.

17. André Vauchez, *La sainteté en occident aux derniers siècles du moyen âge. D'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*, (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 241), Rome 1981, repr. 1988.

18. Krötzel, *Pilger, Mirakel und Alltag*, pp. 61-63.

19. *Ibid.*, pp. 76-77.

20. Dieter Bauer & Klaus Herbers (eds.), *Hagiographie im Kontext. Wirkungsweisen und Möglichkeiten historischer Auswertung*, (Beiträge zur Hagiographie 1), Stuttgart 2000.

treated already in traditional hagiographic and ethnographic research in a rather mechanical way, has become a renewed topic.²¹

How did the urban context influence the cult of saints? Which forms did it get?²² However, there has not been much research on urban hagiography in Northern Europe; this remains still largely a 'desideratum' for future research. Which social, political and other functions did it fulfill in different regions and for the different social layers?

Mobility, communication and pilgrims

Research on pilgrimages, which began to grow rapidly in the 1980s, has continued to expand. The different motivations and the different types of pilgrimages according to their length and other classifications have been treated in a wide range of publications. Long-distance pilgrimages, especially the three *peregrinationes maiores* (long-distance-pilgrimages) to Jerusalem, Rome and Santiago de Compostela have been very much in the focus of recent research.²³

The pilgrimages and most of all the long-distance pilgrimages have clearly emerged as a phenomenon of European importance, connecting people and distributing cultural influences from one corner to another, from Santiago de Compostela, where the world ended (Finisterre = *finis terrae* near Santiago) up to Finland on the other edge of Europe.²⁴

21. Cf. Sofia Boesch-Gajano (ed.), *Luoghi sacri e spazi della santità*, Torino 1990.

22. For southern parts of Europe see Paolo Golinelli, *Città et culto dei santi nel medioevo italiano*, Bologna 1991; Jacques Dalarun, *La sainte et la cité. Micheline de Pesaro (†1356), tertiaire franciscaine*, Rome 1992 and as an important collection of articles André Vauchez (ed.), *La religion civique à l'époque médiévale et moderne*, (Collection de l'Ecole Française de Rome 213), Rome 1995.

23. For the distinction between local, regional and long-distance pilgrimages still fundamental Ludwig Schmugge, »'Pilgerfahrt macht frei'. Eine These zur Bedeutung des mittelalterlichen Pilgerwesens«, *Römische Quartalschrift* 74 (1979), pp. 16-31. Cf. as a study including also Scandinavian sources Ursula Ganz-Blättler, *Andacht und Abenteuer. Berichte europäischer Jerusalem- und Santiago-Pilger. 1320-1520*, (Jakobus-Studien 4), Tübingen 1990.

24. Vicente Almazan, *Gallaecia Scandinavica. Introducción ó estudio das relacións galaico-escandinavas durante a Idade Media*, Vigo 1986; Christian Krötzl, »Om nordbornas vallfarfar till Santiago de Compostela«, *Historisk Tidskrift för Finland* 1987:2, pp. 189-200; Christian Krötzl, »Wege und Pilger aus Skandinavien nach Santiago de Compostela«, Robert Plötz (Hg.), *Europäische Wege der Santiago-Pilgerfahrt* (Jakobus-Studien 2), Tübingen 1993, pp. 157-169.

Regional pilgrimages distributed these outside influences on a local level, as could be shown by interdisciplinary research on the cult of St. Olav, the most prominent Scandinavian cult throughout the Middle Ages.²⁵ There is however still a huge amount of local cults and sanctuaries which would deserve detailed studies.²⁶

How was the information on saints distributed? By whom and by what means? How did it reach the public and how was it received? Questions of audience, communication and reception will be interesting in future research. Which type of 'media' was used for this spreading? The quotations on the so called *fama sanctitatis*, a *conditio sine qua non* for papal canonization, can provide us with very interesting informations about these questions.²⁷

Miracles, saints and the process of individualisation

There has been a growing research interest in miracles and miracle collections,²⁸ and studies on Scandinavian sources could clearly demonstrate their European importance and the integration of Scandinavia into European patterns.²⁹

Scandinavian studies have focused on different parts of everyday life, as on the role and importance of the children and the family. They could clearly correct earlier opinions on the lacking emotional ties between par-

25. See for the pilgrimages to Nidaros (Trondheim), where St. Olav was venerated: Lars Rumar (ed.), *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden* (Skrifter utg. av Riksarkivet 3), Stockholm 1997.

26. See the hundreds of local Danish cult places listed by Siegfred Svane, *Danske Helligkilder og Lægedomskilder*, København 1984.

27. For a research using also scandinavian sources see Christian Krötzl, »Fama publica, Fama sanctitatis. Zu Kommunikation und Information im Spätmittelalter«, *Festschrift Leonard Boyle*, Stockholm 1999, pp. 493-501. For a recent Scandinavian study on the functions of medieval sermons see Jussi Hanska, »And the Rich Man also died; and He was buried in Hell'. *The Social Ethos in Mendicant Sermons* (Bibliotheca Historica 28), Helsinki 1997.

28. Finucane Roland, *Miracles and Pilgrims. Popular Beliefs in Medieval England*, London 1977. repr. 1995; Martin Heinzelmann, »Une source de base de la littérature hagiographique latine: le recueil de miracles«, *Hagiographies, Cultures et Sociétés*, Paris 1981, 235-259; Michael Goodich, »Miracles and Disbelief in the Late Middle Ages«, *Mediaevistik I* (1988), pp. 23-38; Pierre-André Sigal, »Les récits de miracles«, Pierre Guichard & Danièle Alexandre-Bidon, *Comprendre le XIIIe siècle*, Lyon 1995, pp. 1-12; Michael Goodich, *Violence and Miracle in the Fourteenth Century. Private Grief and Public Salvation*, Chicago 1985.

29. Cf. the above mentioned studies by Eva Österberg, Anders Fröjmark, and Christian Krötzl, as well as Janken Myrdal & Göran Bäärnhielm, *Kvinnor, barn och fester i medeltida mirakelberättelser*, Skara 1994.

ents and children in the Middle Ages. Miracle sources show caring parents, long treatments of illnesses, taking care of handicapped children, an active role of the neighbours and relatives, and emotional involvement of the fathers, not only of the mothers.³⁰ Other studies could focus on attitudes towards death and violence.³¹

Seeking help from the saint becomes in the Later Middle Ages more and more a private and individual affair, which is done at home, often alone, far away from the relics.³² The shift from relic-miracles – which occur at, or near, the relics – to distance-miracles is clearly visible in the Scandinavian sources. In the whole material of 825 miracles the request-pilgrimages and relic-miracles represented 25% of the total (203 individual accounts), dating mostly from the early period (twelfth and thirteenth centuries). From the second half of the thirteenth and especially from the fourteenth centuries onwards we may, however, note a clear shift. All Scandinavian collections of the Late Middle Ages have a majority of thank-pilgrimages and in one collection (*Defixio Domini* from Stockholm) we find them even at 100%.³³

The accounts on request-pilgrimages and relic-miracles tell mostly of chronic illnesses: deafness, muteness, blindness, crippledness, etc. In the second category, home-miracles and thank-pilgrimages, we find however another structure of content. It is nearly exclusively in this category where the non-healing miracles are represented: saving from hardship, shipwreck or prison, finding of lost objects and children. One explanation lies in the structure of the pattern of actions: miracles of this kind are simply not possible if the prerequisite is a pilgrimage to the relics, they are possible only at distance, immediately in connection with the event.

In the accounts on home-miracles and thank-pilgrimages there is a much bigger amount of severe, acute illnesses, which develop quickly, of

30. Christian Krötzl, »Parent-Child Relations in Medieval Scandinavia According to Miracle Collections«, *Scandinavian Journal of History* 14 (1987), pp. 21-37. As a comparison cf. Didier Lett, *L'enfant des miracles. Enfance et société, XIIe – XIIIe siècle*, Paris 1997.

31. Christian Krötzl, »Zu Tod und Todesfeststellung in mittelalterlichen Mirakelberichten«, Gertrud Blaschitz et alia (Hg.), *Symbole des Alltags. Alltag der Symbole. Festschrift Harry Kühnel*, Graz 1992, pp. 765-775; Christian Krötzl, »Crudeliter afflicta. Zur Darstellung von Gewalt und Grausamkeit in mittelalterlichen Mirakelberichten«, *Crudelitas. The Politics of Cruelty in the Ancient and Medieval World*, Krems 1992, pp. 121-138. See also Arved Nedkvitne, *Møtet med døden i norrøn middelalder. En mentalitetshistorisk studie*, Oslo 1997.

32. Christian Krötzl, »Die Heiligen und ihre Klienten. Zur Verwendung hagiographischer Quellen in der Alltagsgeschichte des Mittelalters«, *Medium Aevum Quotidianum* 31 (1994), pp. 9-23.

33. Krötzl, *Pilger, Mirakel und Alltag*, p. 244.

different types of wounds, and of drowning and similar cases. It is only here we find the so called resurrection miracles, at least in the material I have researched. They never occur at the relics. Childbirth-miracles occur only in this category. Even this can be easily explained by the structure of the miracle-account.³⁴

As the cult of saints becomes more every-day-like, the area of posthumous 'activity' of the saint is considerably enlarged. It becomes a part of everyday situations, the 'actions' are no more restricted to the site of his relics. These changes can even be seen as giving the average woman and man a greater freedom of choice. He/she could decide which saint to evoke, and what to promise the saint. It is in the later type of home-miracles, that one could evoke several saints and even draw lots on which of them should be addressed.

This is a pattern we have quite frequently in the Scandinavian material; as a typical pattern three lots are drawn on three different saints: the vow is addressed to the saint designed by the lot.³⁵ It is here we can see the 'dot-des-structure': the saint has first to give, or to prove something, only afterwards he gets rewarded in the form of a pilgrimage and votive offerings. We could even speak of an individualisation and liberalisation of the cult of saints, away from the largely collective type of request-pilgrimages and relic-miracles towards individual and more self-determined forms of worship and cult.³⁶

The older pattern of the request-pilgrimages was in contrast based on a gift or a performance, which the person in question had to give beforehand, without knowing whether the saint would reward him/her or not. It was at his/her own risk to undertake the hardships of pilgrimage; he/she could not be sure whether to get anything else than a spiritual experience.

Scandinavia was thus in the field of religion and everyday life in the Later Middle Ages by no means a marginal, semipagan area, which took up outside influences only passively and much later than elsewhere. On the contrary, it formed an integrated part of all-European developments and was, as in the case of the saints' cult, even an area where important developments occurred first.

34. *Ibid.*, pp. 245-275.

35. *Ibid.*, pp. 297-306.

36. There exists a vast amount of literature on the subject, cf. Jan A. Aertsen & Andreas Speer (eds.), *Individuum und Individualität im Mittelalter*, (Miscellanea Mediaevalia 24), Berlin 1996.

Literature

- Acta Sanctorum*, Iff, 1643ff.
- Aertsen, Jan A. & Andreas Speer (eds.), *Individuum und Individualität im Mittelalter*, (Miscellanea Mediaevalia 24), Berlin 1996.
- Aigrain, René, *L'hagiographie. Ses sources, ses méthodes, son histoire*, Poitiers 1953.
- Almazan, Vicente, *Gallaecia Scandinavica. Introducción ó estudio das relacións galaico-escandinavas durante a Idade Media*, Vigo 1986.
- Analecta Bollandiana*, 1882ff.
- Barone, Giulia, Caffiero Marina & Francesco Scorza Barcellona (eds.), *Modelli di santità e modelli di comportamento*, Torino 1994.
- Bauer, Dieter & Klaus Herbers (eds.), *Hagiographie im Kontext. Wirkungsweisen und Möglichkeiten historischer Auswertung*, (Beiträge zur Hagiographie 1), Stuttgart 2000.
- Bibliotheca Hagiographica Latina*, I-II, Bruxelles 1898-1901.
- Bibliotheca Hagiographica Latina*, Novum Supplementum (Subsidia Hagiographica 70), Bruxelles 1970.
- Bisgaard, Lars, »Det religiøse liv i senmiddelalderen – en tabt dimension i dansk historieskrivning«, Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (eds.), *Danmark i senmiddelalderen*, Århus 1994, pp. 342-362.
- Bisgaard, Lars et alii (eds.), *Medieval spirituality in Scandinavia and Europe: a collection of essays in honour of Tore Nyberg*, Odense 2001.
- Blumenfeld-Kosinski, Renate & Timea Szell (eds.), *Images of Sainthood in Medieval Europe*, Ithaca & London 1991.
- Boesch-Gajano, Sofia (ed.), *Agiografia altomedievale*, Bologna 1976.
- Boesch-Gajano, Sofia (ed.), *Luoghi sacri e spazi della santità*, Torino 1990.
- Cormack, Margaret, *The Saints in Iceland. From the Conversion (1000) to 1400*, (Subsidia Hagiographica 78), Bruxelles 1994.
- Dahlbäck, Göran (ed.), *Kyrka – samhälle – stat. Fran kristnande till etablerad kyrka*, (Historiallinen Arkisto 110:3), Helsingfors 1997.
- Dalarun, Jacques, *La sainte et la cité. Micheline de Pesaro (†1356), tertiaire franciscaine*, Rome 1992.
- Daxelmüller, Christoph & Marie-Louise Thomsen, »Mittelalterliches Wallfahrtswesen in Dänemark«, *Jahrbuch für Volkskunde*, Neue Folge 1 (1978), pp. 155-204.
- Dubois, Jacques & Jean-Loup Lemaître, *Sources et Méthodes de l'Hagiographie Médiévale*, Paris 1993.
- Folz, R., *Les saintes reines du Moyen Âge en Occident*, (Subsidia Hagiographica 76), Bruxelles 1992.
- Fröjmark, Anders, *Mirakler och helgonkult. Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden*, (Studia Historica Upsaliensia 171), Uppsala 1992.
- Ganz-Blättler, Ursula, *Andacht und Abenteuer. Berichte europäischer Jerusalem- und Santiago-Pilger, 1320-1520*, (Jakobus-Studien 4), Tübingen 1990.
- Golinelli, Paolo, *Città et culto dei santi nel medioevo italiano*, Bologna 1991.

- Goodich, Michael, *Violence and Miracle in the Fourteenth Century. Private Grief and Public Salvation*, Chicago 1985.
- Goodich, Michael, »Miracles and Disbelief in the Late Middle Ages«, *Mediaevistik* I (1988), pp. 23-38.
- Grégoire, Réginald, *Manuale di Agiologia: Introduzione alla letteratura agiografica*, Fabriano 1987.
- Hanska, Jussi, 'And the Rich Man also died; and He was buried in Hell'. *The Social Ethos in Mendicant Sermons*, (Bibliotheca Historica 28), Helsinki 1997.
- Heinonen, Meri (ed.), *Ikuisuuden odotus. Uskonto keskiajan kulttuurissa*, Helsinki 2000.
- Heinzelmann, Martin, »Une source de base de la littérature hagiographique latine: le recueil de miracles«, *Hagiographies, Cultures et Sociétés*, Paris 1981, pp. 235-259.
- Heinzelmann, Martin, *Manuscripts hagiographiques et travail des hagiographes*, (Beihefte der Francia 24), Sigmaringen 1992.
- Hildebrand, Hans, *Sveriges medeltid*, I-IV, Stockholm 1879-1903, repr. 1983.
- Ingesman, Per et alii (eds.), *Middelalderens Danmark. Kultur og samfund fra trosskifte til reformation*, København 1999.
- Krötzl, Christian, »Om nordbornas vallfarter till Santiago de Compostela«, *Historisk Tidskrift för Finland* 1987:2, pp. 189-200.
- Krötzl, Christian, »Parent-Child Relations in Medieval Scandinavia According to Miracle Collections«, *Scandinavian Journal of History* 14 (1987), pp. 21-37.
- Krötzl, Christian, »Crudeliter afflicta. Zur Darstellung von Gewalt und Grausamkeit in mittelalterlichen Mirakelberichten«, *Crudelitas. The Politics of Cruelty in the Ancient and Medieval World*, Krems 1992, pp. 121-138.
- Krötzl, Christian, »Zu Tod und Todesfeststellung in mittelalterlichen Mirakelberichten«, Gertrud Blaschitz et alia (Hg.), *Symbole des Alltags. Alltag der Symbole. Festschrift Harry Kühnel*, Graz 1992, pp. 765-775.
- Krötzl, Christian, »Wege und Pilger aus Skandinavien nach Santiago de Compostela«, Robert Plötz (Hg.), *Europäische Wege der Santiago-Pilgerfahrt* (Jakobus-Studien 2), Tübingen 1993, pp. 157-169.
- Krötzl, Christian, »Die Heiligen und ihre Klienten. Zur Verwendung hagiographischer Quellen in der Alltagsgeschichte des Mittelalters«, *Medium Aevum Quotidianum* 31 (1994), pp. 9-23.
- Krötzl, Christian, *Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter*, (Studia Historica 46), Helsinki 1994.
- Krötzl, Christian, »Fama publica, Fama sanctitatis. Zu Kommunikation und Information im Spätmittelalter«, *Festschrift Leonard Boyle*, Stockholm 1999, pp. 493-501.
- Krötzl, Christian & Anders Fröjmark, »Den tidiga helgonkulten«, Göran Dahlbäck (ed.), *Kyrka – samhälle – stat. Fran kristmande till etablerad kyrka*, (Historiallinen Arkisto 110:3), Helsingfors 1997, pp. 121-144.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, I-XXII, Malmö-København-Oslo-Helsinki 1956-78.

- Lehmijoki-Gardner, Maiju, *Worldly Saints. Social Interaction of Dominican Penitent Women in Italy, 1200-1500*, (Bibliotheca Historica 35), Helsinki 1999.
- Lett, Didier, *L'enfant des miracles. Enfance et société, XIIe – XIIIe siècle*, Paris 1997.
- Linder, Marja-Liisa, Marjo-Riitta Saloniemi & Christian Krötzl (eds.), *Ristin ja Olavin kansaa. Keskiajan usko ja kirkko Hämeessä ja Satakunnassa*, (Tampereen museoiden julkaisuja 55), Tampere 2000.
- Myrdal, Janken & Göran Bäärnhielm, *Kvinnor, barn och fester i medeltida mirakelberättelser*, Skara 1994.
- Nedkvitne, Arnved, *Møtet med døden i norrøn middelalder. En mentalitetshistorisk studie*, Oslo 1997.
- Nyberg, Tore, »Les royautés scandinaves entre sainteté et sacralité«, Alain Boureau & Claude Sergio Ingerflom (eds.), *La royauté sacrée dans le monde chrétien*, Paris 1992, pp. 63-69.
- Papi, Anna Benvenuti & Elena Giannarelli, *Bambini santi. Rappresentazioni dell'infanzia e modelli agiografici*, Torino 1991.
- Petersohn, Jürgen (ed.), *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*, (Vorträge und Forschungen 42), Sigmaringen 1994.
- Philippart, Guy (ed.), *Hagiographies. Histoire internationale de la littérature hagiographique, latine et vernaculaire en Occident, des origines à 1550, I-II*, Turnhout 1994-96.
- Roesdahl, Else (ed.), *Dagligliv i Danmarks middelalder – en arkæologisk kulturhistorie*, København 1999.
- Roland, Finucane, *Miracles and Pilgrims. Popular Beliefs in Medieval England*, London 1977, repr. 1995.
- Rumar, Lars (ed.), *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristmande i Norden* (Skrifter utg. av Riksarkivet 3), Stockholm 1997.
- Saints and Sagas. A Symposium*, Odense 1994.
- Schmugge, Ludwig, »'Pilgerfahrt macht frei'. Eine These zur Bedeutung des mittelalterlichen Pilgerwesens«, *Römische Quartalsschrift* 74 (1979), pp. 16-31.
- Sigal, Pierre-André, »Les récits de miracles«, Pierre Guichard & Danièle Alexandre-Bidon, *Comprendre le XIIIe siècle*, Lyon 1995, pp. 1-12.
- Suomen Kulttuurihistoria*, I-IV, Jyväskylä 1933-36.
- Suomen kulttuurihistoria*, 1-3, Porvoo 1983-84.
- Svane, Siegfred, *Danske Helligkilder og Lægedomskilder*, København 1984.
- Vauchez, André, *La sainteté en occident aux derniers siècles du moyen âge. D'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*, (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 241), Rome 1981, repr. 1988.
- Vauchez, André (ed.), *La religion civique à l'époque médiévale et moderne*, (Collection de l'Ecole Française de Rome 213), Rome 1995.
- Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde Österreichs, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte* 304, 325, 367, 374, 400, 433, 439, 470, 473, 511, 513, 554, Wien 1976ff.

Wilson, Stephen (ed.), *Saints and their cults. Studies in Religious Sociology, Folklore and History*, Cambridge 1983.

Österberg, Eva, »Människor och mirakler i medeltidens Sverige«, *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück*, Stockholm 1985, pp. 141-157.

Kyrkokonsten under nordisk senmedeltid

Europeisering, spridning och reception i ljuset av nyare forskning

Jan von Bonsdorff

När begreppet »europeisering« används leder det ofta lätt till att man uppfattar Norden som den svagare parten, som ett isolerat skär översköljt av mäktiga ansiktslösa kulturbølgor söderifrån.

Den äldre konsthistorieforskningen i början och mitten på 1900-talet föredrog just denna bild: från föregångare till efterföljare. Man föreställde sig en enkelriktad process från en aktiv till en passiv part.¹ Så skall till exempel lybeckmästaren Bernt Notke (ca. 1440-1509), som gjorde den monumentala S:t Görän i Storkyrkan i Stockholm, ha infört den nederländska realismen i Lybeck, och sålunda influerat den något yngre anonyme Imperialissima-mästaren (med sitt antagna verkningssområde på Jylland, i Slesvig och Holsten).²

På slutet av 1900-talet har man dock velat omdefiniera begreppen »inflytande« och »impuls«. En viktig samtida konsthistoriker och -teoretiker, Michael Baxandall, kritiserar impulsbegreppet: Han vill förlägga den aktiva rollen till den efterkommande konstnären, som så att säga bearbetar och väljer ut sina intryck och på så sätt repositionerar föregångaren.³ Lars Olof Larsson kritiserar på liknande sätt den enkelriktade processen från stark sändare till svag mottagare:⁴ »'Påverkan' förutsätter under alla omständigheter beredskap att låta sig påverkas. I många fall kan man tala om

1. Jfr. Lars Olof Larsson. »Den nordiska konstens betydelse«, *Frihetens källa. Nordens betydelse för Europa*, red. Svenolof Karlsson, Stockholm 1992, s. 114-151; s. 116f. – Jag tackar Lena Liepe och Per Bäckström för kritisk genomläsning av manuskriptet.

2. Jan von Bonsdorff. »Imperialissima-mästaren som kategoriseringsproblem«, *Hikuin* 26, 2001, s. 45-70. Nytt om Bernt Notke: Jan Svanberg, *Saint George and the dragon*, Stockholm 1998; Jan Svanberg, *Sankt Görän och draken*, Stockholm 1993; Kerstin Petermann, *Bernt Notke. Arbeitsweise und Werkstattorganisation im späten Mittelalter*, Berlin 2000.

3. Michael Baxandall, *Patterns of Intention. On the Historical Explanation of Pictures*, New Haven etc. 1985, s. 58ff.

4. Larsson 1992, s. 117.

den som påverkas som den aktiva parten: han söker något, finner det och assimilerar det efter bästa förmåga, dvs. i enlighet med sina behov och resurser. [...] I stället för att se Norden som en avlägsen strand, där diverse stilhistoriskt bråte drivit i land och blivit liggande, eller som en koloni som påtrycks av en främmande kultur, upptäcker vi att vårt beroende av utländska förebilder och invandrade eller inkallade konstnärer är ett uttryck för de nordiska samhällenas aktiva delaktighet i den europeiska kulturen.«

Drag av denna tankegång finner man på sätt och vis redan hos den svenske konsthistorikern Johnny Roosval (1879-1965). Roosvals bidrag till konstgeografin startade som en reaktion på nationalistiska strävanden och visar tydliga panskandinaviska drag.⁵ Roosval lade 1921 fram begreppet »det baltiska Norden« (*der baltische Norden, le Nord Baltique*). Roosval definierar den baltiska Norden som ett medeltida *artedominium*, ett »konstrik« som existerade från början av 1100-talet till början av 1500-talet. Geografiskt inkluderar Roosval hela Östersjöområdet: I tidigare konstgeografiska försök hade man stirrat sig blind på det södra Östersjöområdet. Roosval talar om »smakområden« (*Geschmacksgebiete*) sammanfallande med konstområden (*Kunstgebiete*). Hans poäng var att dessa områden sällan kunde likställas med existerande historiska territorier eller nationer. Roosval framhävde de sammanbindande förutsättningarna för sitt *artedominium*, alltså de snabba kommunikationsmöjligheterna sjöledes i regionen. Handeln spelade huvudrollen vid dessa förbindelser, enligt Roosval. Han såg den hanseatiska handelns betydelse, men ville tona ner dess roll. Han pekade på Danmarks och Sveriges bondehandel och koloniseringar av det södra Östersjöområdet och de baltiska kusterna under 1200-talet, medan Lybeck och de hanseatiska städerna fortfarande var i kolonisationsstadiet.

Roosval definierar alltså sitt *artedominium* som en region där många olika kulturkretsar överlappade, även om de inte hade helt samma utsträckning. I det område, där till exempel stora flandriska altarskåp från 1500-talet förekom parallellt med stensulptur från 1200-talet och kalk-

5. Jan von Bonsdorff, *Kunstproduktion und Kunstverbreitung im Ostseeraum des Spätmittelalters*, Helsingfors 1993, s. 14ff; Johnny Roosval, »Das baltisch-nordische Kunstgebiet«, *Nordelbingen* 6, 1927, s. 270-290; Johnny Roosval, »Le Nord Baltique comme domaine artistique homogène et sa situation dans le bloc Saxon-Baltique«, *Actes du XIII congrès international d'histoire de l'art*, Stockholm 1933, s. 147-152; Johnny Roosval, »Norge, Lybeck och 'den baltiska Norden'«, *Fornvännen* 31, 1936, s. 82-88. Se också Engelstads kritik: Eivind Stenersen Engelstad, »Hanseaterkunsten eller 'den baltisk-nordiske Kunst'«, *Fornvännen* 33, 1938, s. 100-106.

målerier från 1400-talet (två av flera andra »konstområden«), där fann Roosval sitt baltiska Norden. Roosval skiljer alltså inte explicit på kontinuerlig inhemsk kultur och influx av utländsk kultur.

Det är intressant att se hur förhållandet europeiskt och inhemskt är behandlat i olika nyare konsthistoriska översikter – i den mån saken alls är problematiserad. Gunnar Danbolt låter frågan om det existerar en norsk konst stå som ledmotiv i sin *Norsk kunsthistorie* från 1997. Han konkluderar med att en stilistisk och innehållslig kontinuitet i konsten som sådan ej kan existera, men däremot en konst som speglar en ständigt i utveckling stadd norsk mentalitet, som präglas av assimilation av intryck utifrån. Detta låter som en blandning av Roosvals impulsområden och Alois Riegls klassiska begrepp *das Kunstwollen*: den i utveckling försatta, delvis psykologiskt begrundade, »konstviljan« hos ett bestämt folk.⁶ Men Danbolt framhäver att den medeltida kyrkokonsten var internationaliserad från början, eller skall vi säga »europeiserad«. Gunnar Danbolt anmärker lakoniskt: »Noreg var i middelalderen ein del av eit romersk-katolsk Vesteuropa [...] Derfor er det ikkje noko norsk særpræg over middelalderkunsten. Han er internasjonal i stil og motivval.«⁷ Till skillnad från Danbolt väljer till exempel Jan Svanberg i *Signums svenska konsthistoria* att tydligt skilja mellan romanikens svenska (omfattande också skånska) stenhuggare och gotikens utlänningar: »Hälften av dessa [landskyrkor i Sverige] är vitt skilda i tid och rum, och deras stenhuggare har varit från olika håll inkallade utlänningar. Det vet vi om dem som verkade i Uppsala, Linköping och Lund genom bevarade dokument och/eller signeringar. Här är det alltså inte möjligt att se landskapstraditioner eller en kontinuerlig utveckling som ifråga om vår romanska stenkonst.«⁸ Det verkar som Svanberg underförstått skulle beklaga bristen på inhemsk arbetskraft.

I texten »Art Transfer in the Medieval Baltic Sea Area« har jag kommenterat den viktiga förmedlande roll som Lybeck spelade för Norden under senmedeltiden.⁹ I Nordeuropa existerade det under senmedeltiden en handelssituation, som man utifrån omfattning utan vidare kan jämföra

6. Alois Riegl, *Die spätrömische Kunstindustrie*, Wien 1901, inledningen.

7. Gunnar Danbolt, *Norsk kunsthistorie. Bilde og skulptur fra vikingtida til i dag*, Oslo 1997, s. 73, 388ff.

8. Jan Svanberg, »Stenskulpturen«, *Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten*, Lund 1996, s. 157-197; s. 158.

9. Jan von Bonsdorff, »Art Transfer in the Baltic Sea Area«, *Künstlerischer Austausch – Artistic Exchange. Proceedings of the XXVIIIth International Congress of the History of the Arts, Berlin, July 15-21, 1992*, vol. II, Berlin 1993, s. 39-50.

med liknande förhållanden i det samtida Sydtykland eller till och med Norditalien.¹⁰ Det mesta av denna livliga kommers skedde inom ramarna för den löst organiserade Hansan – men man måste också räkna med en livlig bondehandel, speciellt i norra delen av Östersjön, som är rik på ösamhällen och små hamnar, samt längs den norska kusten.¹¹ Det är intressant att detta enorma omslag ägde rum i ett område som kallats »det yngre Europa« eller motsvarande. Detta begrepp förutsätter en delning av Europa i två hälfter: det »äldre Europa« är den historiskt privilegierade och kulturellt mättade södra delen av kontinenten; det »yngre Europa« består av den förfördelade, icke-privilegierade centrala, norra och östra delen av Europa.¹² Gränsen löper grovt sett längs Rhen-floden, vilket medför att Tyskland till hälften ligger i det nya, till hälften i det gamla Europa. Hela Östersjöområdet med de största medeltida städerna Lybeck och Gdansk, skulle då ligga i det yngre Europa.

Denna förenklade modell förklarar inte vissa drag som är viktiga för förståelsen av regionen. Historikern Matti Klinge har beskrivit den norra delen av Europa genom motsatserna »imperialistisk« och »anti-imperialistisk«, och då delar han upp Europa i den del som tillhörde det Tysk-romerska riket, och den del som inte gjorde det.¹³ Om man polariserar Östersjöområdet på detta vis – dvs. inte romare mot barbarer, utan kejsaren mot de nordliga konungarna – så märker man att åtminstone hälften av länderna runt Östersjön hörde till den anti-imperialistiska sfären medan Lybeck som Östersjöcentrum, åtminstone under 1300- och 1400-talet, var riksomedelbar stad, och som sådan ansvarig enbart inför kejsaren. På detta sätt var Lybeck en integrerad del av den transalpina tysktalande världen under senmedeltiden, även om staden inte hörde till romarnas och karolingernas »gamla Europa«. Lybecks invånare kom främst från Västfalen och Rhenlandet.¹⁴ Det fanns en kontinuerlig invandring från städerna längre söderut, som t. ex. Nürnberg. Viktigt är att många av immigrantfa-

10. Werner Paravicini, »Lübeck und Brügge. Bedeutung und erste Ergebnisse eines Kieler Forschungsprojekts«, *Die Niederlande und europäische Nordosten. Ein Jahrtausend weiträumiger Beziehungen (700-1700)*, red. Hubertus Menke, Neumünster 1992, s. 91-166; s. 92.

11. Arnved Nedkvitne, »Mens Bønderne seilte og Jægterne for«; *Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500-1730*, Oslo 1988.

12. Jag hämtar detta från ekonomihistorikern Peter Moraw, »Über Entwicklungsunterschiede und Entwicklungsausgleich im deutschen und europäischen Mittelalter. Ein Versuch«, *Hochfinanz. Wirtschaftsräume. Innovationen. Festschrift für Wolfgang von Stromer*, Trier 1987, s. 583-622; s. 588f.

13. Opublicerat föredrag av Matti Klinge vid symposiet »Bibliotheca Baltica« den 16.6.1992 med titeln »Der Ostseeraum als Kulturraum«.

14. *Lübeckische Geschichte*, red. A. Graßmann, Lübeck 1988, s. 172ff.

miljerna flyttade vidare från Lybeck till de nyare handelscentren ännu längre norrut – på det viset knöts den hanseatiska världen allt fastare tillsammans. Men, en viktig skillnad, som jag vill poängtera: Många av de medelstora städerna i det norra Östersjöområdet hade *inte* en nära förbindelse till det Tysk-romerska riket av det slag som Lybeck hade tillgång till. Vi finner naturligtvis Tyska orden som maktfaktor i det sydöstra Östersjöområdet och de till stor del tyskspråkiga städerna Reval och Riga i det historiska Livland, men vid sidan av dessa existerade städer som inte på något vis var mindre ifråga om befolkningsantalet: Stockholm, Åbo, Kalmar och Köpenhamn.

När vi talar om överföring av kulturellt gods spelade Lybeck snarare en tagande än en givande roll – i förhållande till södra och västra delen av Europa. I sammanhang med förbindelserna med Flandern, speciellt Brügge och Lybeck, har Werner Paravicini poängterat att det finns en hel del flandrisk och nederländsk konst i Lybeck, medan det däremot inte finns lybsk konst i Brügge.¹⁵ Brügge hade karaktären av ett huvudcentrum, och i förhållande till denna stad, kan man bara kalla Lybeck för periferi. I förhållande till Östersjöområdet måste man å andra sidan kalla Lybeck för ett centrum. För några år sedan myntade konsthistorikern Peter Cornelius Claussen en intressant term, som kanske kunde vara av betydelse för att definiera den här sortens förmedlande position i ett konstgeografiskt sammanhang: *transperiferi*.¹⁶ Senmedeltida västfalisk och rhenländsk konst har transporterats över Lybeck till Norden, även om i mindre omfattning än den egna produktionen. Ett märkligt exempel är det södra altarskåpet i Trondenes kyrka i Nordnorge, där figurgruppen i mitten föreställande Anna självtredje, härstammar från Rhenlandet. Sidofigurerna och själva det bemålade skåpet kommer däremot med all önskvärd tydlighet från Lybeck. Bergenfararnas vapen på utsidan av skåpet visar att handelsmännen från Lybeck hade ett finger med i spelet vid Anna-skåpets överflyttning till Trondenes i Nordnorge.

Handelssituationen präglades i Östersjöområdet inte bara av i grund olika politiska tillhörigheter, utan också av andra faktorer: Från regionerna i nord och öst som var rika på råmaterial exporterades hudar, trä och träprodukter, koppar, säd och fisk. Dessa byttes ut mot behandlade produkter, som kläde, öl och olika lyxvaror. Vid tillgång och efterfrågan på

15. Paravicini 1992, s. 124, 128ff.

16. Opublicerat föredrag med titeln »Genua, Bamberg, Magdeburg: Zentrum und Peripherie. Überlegungen zum Erfolg des gotischen Figurenportals« av Peter Cornelius Claussen vid symposiet »Diskurse zur Geschichte der europäischen Bildhauerkunst«, Liebieg-Haus, Frankfurt 29-31.5.1992.

tjänster (i form av hantverkare) finner vi en i mångt och mycket liknande situation. Nästan alla någotsånär specialiserade hantverkare måste importeras till den så att säga »ostrukturerade« norra delen av Europa. Vi kan tala om »push and pull«-faktorer. »Push«-faktorn för en, låt oss säga, bildsnidare var konkurrensen i hans hemstad: Kanske hans skrå t o m var stängt, dvs. att bara ett visst antal mästare överhuvudtaget var tillåtna. Här kan jag nämna Hamburg som exempel: I slutet på 1300-talet kan man räkna med ca. fem bildhuggar- och målarmästare i staden. Skrået stängdes någon gång i slutet på 1300-talet, och då fick inte mer än två mästare arbeta samtidigt under resten av 1400-talet. Detta betydde dessutom slutet på blomstringstiden för Hamburgs konst; sedan var det tid för Lybeck att ta över.

Det kan finnas många grunder till incitamentet, som gjorde att den specialiserade hantverkaren reste bort hemifrån. Ännu en gång vill jag framhäva den aktiva rollen hos varje individ. När hantverkaren lämnade hemorten, gick han för det mesta av sin egen fria vilja, och inte i kölvattnet av några abstrakta konsthistoriska strömningar eller vågor: »Art does not flow; it is bought and brought.«¹⁷ Konsten flyter ej; den inköps och utförs *nästan* precis som vilken handelsvara som helst (med skillnaden att kyrkokonsten ej förtullades).

»Pull«-faktorn var däremot den ständigt ökande efterfrågan efter specialister i de mindre städerna i norra delen av Östersjöområdet. Jag skall exemplifiera med en invandrad och nästan assimilerad målare och bildhuggare i Sverige. Altarskåpet från Sollentuna kyrka nära Stockholm var attribuerad genom en nu förlorad inskrift till en viss Jordan målare med året 1475. Varifrån han kom går inte att säga med visshet, men hans efternamn »Bukkaro« verkar peka på lågtyskt språkområde med slaviskt inslag.¹⁸ Vid ett annat tillfälle signerade han ett annat altarskåp (i Stigtomta i Södermanland) med: *Jordan snytker unde Staffan snitker de makeden ditse* – »Jordan bildhuggare och Staffan bildhuggare de gjorde detta«. Också detta pekar på att Jordan ursprungligen kom söderifrån. Men namnet på hans gesäll, Staffan, kunde inte vara mer svenskt. Vi kan karakterisera Jordan som ett typiskt exempel på överföring av person. Hans kunskaper, och hans internationella förebilder (mittgruppen på Sollentunatavlan är efterbildat ett kopparstick av den bekante monogrammisten E. S.), överförs till lokala krafter, i form av gesällen Staffan. Medhjälparen blir så att säga »europeiserad« enligt den klassiska konsthistoriska impulsmodellen.

17. von Bonsdorff, »Art Transfer in the Baltic Sea Area«, 1993, s. 41.

18. Margareta Kempff, *Jordan Målare*, (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Antikvariskt arkiv, 72), Stockholm 1985.

Trots det ökade behovet av specialiserade hantverkare under senmedeltiden gjorde de långa avstånden det ofta svårt för arbetsgivarna, t. ex. i de stora domkyrkorna, att hitta ordentliga yrkesmän. Vi skall se på ett exempel i Åbo (Turku) i Finland. Där verkade ärkediakonen, sedermera biskopen, Pavel Scheel. Han skickade en i Åbo boende specialhantverkare, nämligen Augustinus Buchbinder, till Lybeck för att rekrytera ett arbetslag för reparationer på den stora domkyrkan i Åbo. I samband med detta beklagar sig en handelsman i Lybeck över den bristande reselusten hos trähantverkarna i Lybeck (detta är 1515): *De lude willen dar nicht hein, de weich is to ferne vnde lank* – »Folket vill inte dit, vägen är för fjärran och lång«, skrev handelsmannen om Augustinus' dåliga resultat vid sökandet efter extra arbetskraft till Åbo.¹⁹ Ärkediakonen Pavel Scheel måste vänta länge för att få reparationerna utförda på domkyrkan i Åbo. »Pull«-faktorerna var i detta fall tydligen inte starka nog för en omedelbar immigration hos hantverkarna.

Icke desto mindre utbildades under senmedeltidens lopp så småningom en relativ autarki ifråga om hantverkare också i norr. Denna utveckling som går i riktning mot lokal specialisering blir klar när vi jämför antalet målare och bildhuggare i städerna Lybeck, Reval och Stockholm i början på 1500-talet. Runt 1500 hittar vi ca. tjugo personer som man kan förbinda med dessa hantverk. 1510 är bara tio målare och bildhuggare verksamma i Lybeck, och detta antal sjunker snabbt fram till de katastrofala oroligheterna i Lybeck på 1530-talet. Å andra sidan förekommer i Reval och Stockholm en stegring av antalet specialhantverkare just före 1520, alltså kort före Reformationen. På så sätt får vi en fasförskjutning på ca. tio år mellan Lybeck och de mindre orterna Stockholm och Reval. Stockholm och Reval spelar speciellt under den andra hälften av 1400-talet rollen som tagare av kyrkokonsten från Lybeck. Man kan dra slutsatsen att nedgången av den lybska konstproduktionen i början på 1500-talet ledde till en uppgång för de lokala verkstäderna i nord.²⁰

Den ovan kort antydda situationen kan rubriceras som en del av ett kontextuellt tillvägagångssätt rörande sammanhang mellan ekonomihistoria, handel och konstens diffusion i Nordeuropa. Roosvals försök hör till den

19. Scheelin kokoelma. Scheelska brevsamlingen. HYK/HUB A I 47 a. 44, Universitetsbiblioteket, Helsingfors. Publicerad i *Finlands medeltidsurkunder*, utg. R. Hausen, Helsingfors 1910-35, bd. 7, nr. 5825 och 5827; von Bonsdorff, *Kunstproduktion und Kunstverbreitung im Ostseeraum des Spätmittelalters*, 1993.

20. von Bonsdorff, *Kunstproduktion und Kunstverbreitung im Ostseeraum des Spätmittelalters*, 1993, s. 40ff.

konstgeografiska linjen, som till en del har fått upprättelse under slutet av 1900-talet.²¹ Hand i hand med konstgeografin går forskningsfältet »ekonomikonsthistoria« (tyvärr en klumpig beteckning). Det är speciellt ett namn som varit centralt i dessa sammanhang under 1990-talet, nämligen historikern Michael North, numera i Greifswald.²² Huvuduppmärksamheten i Norths och hans kollegers texter har ägnats Italien, men också Nederländerna och Flandern, där källorna flödar ymnigt speciellt från 1600-talet framåt. Detta är en sorts kontextuell ansats, som jag anser givande vid sidan om andra historiska sammanhang. Konstgeografi och ekonomisk konsthistoria skiljer sig från den stora ikonologiska och kulturhistoriska traditionen från Jacob Burckhardt över Aby Warburg till Erwin Panofsky: Konstverket står inte alltid centralt och är inte den självklara utgångspunkten, utan också andra konsthistoriskt relevanta storheter kan komma i sökarljuset: verkstaden, skräet eller handelssituationen.

Det finns fler undersökningar som visar att det går att skriva konsthistoria utan att direkt ställa konstverket i centrum. Jag tänker till exempel på Herman Bengtssons avhandling om den höviska kulturen i Norden och Bengt Stolts undersökningar rörande medeltida teater och sammanhang med konst.²³ Bengtsson utgår från en klassisk impulsmodell, enligt vilken man i Norden har varit mån om att efterlikna höviska seder och innehåll på kontinenten och i England. Spridningen av kulturgodset skedde via utlandskontakter på exklusivt hög nivå.

Vidlyftiga arbeten som de stora traditionella inventeringsarbetena i Norden (*Danmarks kirker*, *Sveriges kyrkor*, etc.) räknar jag snarare till konsttopografins område än till konstgeografin. Större materialöversikter

21. Dario Gamboni, *Kunstgeographie*, (Ars Helvetica I. Die visuelle Kultur der Schweiz), Disentis 1987; Rainer Hausscherr, »Kunstgeographie – Aufgaben, Grenzen, Möglichkeiten«, *Rheinische Vierteljahrsblätter* 34-35, 1970, s. 158-171; Jan von Bonsdorff, »Zur Methodik der kunsthistorischen Großraumforschung: Die mittelalterliche Holzskulptur in Schleswig-Holstein«, *Figur und Raum. Mittelalterliche Holzbildwerke in ihrem historischen und kunstgeographischen Kontext – Probleme und Erfahrungen. Tagung Blumenburg in Selen/Holstein 7.-10.10.1992*, red. Uwe Albrecht & Jan von Bonsdorff, Berlin 1994, s. 9-20. Översikt över forskningsläget i Jan von Bonsdorff, »Sakforskning, ordgeografi och konstgeografi«, *Kunst og regional identitet. Rapport fra seminar 10. mai 1996 ved Universitetet i Tromsø*, red. Eli Høydalsnes, Tromsø 1997, s. 1-12.

22. Michael North, *Art and Commerce in the Dutch Golden Age*, New Haven 1997; *Economic History and the Arts*, red. Michael North, Köln etc. 1996 och *Art Markets in Europe, 1400-1800*, red. Michael North & David Ormrod, Aldershot etc. 1998; Jan von Bonsdorff, »Spridningen av senmedeltida träskulptur i Nordeuropa – historiska strategier«, *Collegium Medievale* 13, 2000, s. 185-201.

23. Herman Bengtsson, *Den höviska kulturen i Norden. En konsthistorisk undersökning*, Stockholm 1999, s. 35, 246; Bengt Stolt, *Medeltida teater och gotländsk kyrkokonst – paralleller och påverkningar*, Visby 1993.

kan i den mån de problematiserar den geografiska spridningen tillräknas konstgeografen. Bland nyare sådana kan nämnas – vid sidan om många andra – Anna Nilséns översikt över kyrkmålningar i Mälardalens län och Finland, Erla Bergendahl Hohlers översikt över den norska stavkyrkskulpturen, Mona Bramer Solhaugs översikt över dopfuntar i Norge samt Lars Berggrens och Annette Landens projekt »De medeltida dopfuntarna av gotländsk kalksten«. ²⁴ Dessa är naturligtvis inte »bara« konstgeografiska arbeten, utan består av forskning och kritiska resonerande kataloger över verkgrupper med stor spridning. I de flesta av dessa arbeten grundar sig den taxonomiska metodiken på variationer av typologiska, stilistiska och motivhistoriska modeller traderade från 1900-talets början. Skillnaden mot den tidigare forskningen är att dessa översikter ofta paras med funktionsfrågor som liturgiskt bruk, innehållsfrågor som övergripande motiviska program, samt kontextutblickar mot kyrkorummets bruk. Desutom finner man också en ansats till problematisering av begreppet verkstad, även om begreppet mest används som kategoriserande storhet.

I det tidiga 1900-talets konsthistorieskrivning var sådana kontextuella projekt inte intressanta: Man arbetade med inventering (en nödvändig och fortgående tradition) och kategorisering. Typologiska räckor tog man över från arkeologin, och detta parades med en envis vilja till attributioner. Vi kommer därmed tillbaka till begreppet *impuls*, som ovan definierades som en aktiv bearbetning från mottagarens sida. Impulsen traderar epokala egenheter i konstverket över personligheternas substrat. Med det menar jag att bara individen kan överföra överindividuella tidsdrag till konstverket. Detta låter kanske motsägelsesfullt: individen som kanal för det icke-individuella. Emellertid kan det från varje personlighet lösgjorda konstverket aldrig existera. Den historiska produkten kan inte uppstå i ett kausalt vacuum, utan måste ha en historisk agent. I sin enkelhet låter detta som en truism, men det kan vara värt att framhäva i dagens metodiska diskussion, där det historiska undersökningsobjektet ofta reduceras till en text, som tillmäts stor betydelse på bekostnad av det historiska ramverket – dit också personligheten hör. Den överförande personligheten *kan*, men *behöver* inte vara medveten om sin roll som förmedlare av stil och innehåll. Spåren finns i konstverket, där den överindividuella stilen kan bestämmas i sammanhang med andra liknande konstverk. Överföringskana-

24. Anna Nilsén, *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkmålningar i Mälardalens län och Finland 1400-1534*, Stockholm 1986; Erla Bergendahl Hohler, *Norwegian Stave Church Sculpture*, I-II, Oslo 1999; Mona Bramer Solhaug, *Middelalderens dopfuntar i Norge*, I-II, Oslo 2001. Lars Berggrens och Annette Landens projekt är ännu inte publicerat på bredare basis.

len kvarstår dock som individuell. Det ovan skrivna kan naturligtvis kritiseras för att vara en eftertionalisering, och den står inte att läsa hos någon av det tidiga 1900-talets konsthistoriker.²⁵ Trots detta är jag av åsikten att de ibland nästan maniska tillskrivningsförsöken måste ha en viss grund i det förut sagda. Eftersom epokens och platsens stil som sagt enbart kunde kanaliseras, befästas och gro genom personsubstratet, var det för den tidigare forskningen helt följdriktigt att använda de historiskt givna *namnen* som kategoriseringsstrategi. När konstverket fanns, men inga namn verkade att passa, fick man uppställa en anonymicus, ett nödnamn. *Namnet* stod också i en metonymisk förbindelse med *verkstaden*, där gränsen mellan mästare och verkstad var glidande. Mästaren antogs spela en så central roll att han antogs vara likvärdig med verkstaden. Strukturen i verkstaden ifrågasattes och diskuterades sällan: Monografier som explicit undersökte verkstadsväsendet, som Hans Huths *Künstler und Werkstatt der Spätgotik* från 1923, hör till undantagen och har först under de senaste decennierna fått efterföljare.²⁶

Genom förkärleken för namnbaserade indelningar har det prosopografiska i 1900-talets konsthistorieskrivning fått en övervikt på bekostnad av andra historiska sammanhang. Konstverket i kontext (också där själva konstverket spelar en biroll) kan förstås som ett *verkexternt* sammanhang. Naturligtvis kvarstår den metodiska möjligheten att tackla konstverket som rent objekt: att undersöka konstverket utifrån sin egen materialitet och verkan genom innehåll, det *verkinterna* sammanhanget. Till *materialiteten* hör konsteknologiska undersökningar. Den metodiska omsvängningen till grundliga konsteknologiska genomgångar skedde åtminstone vid restaureringen av det stora triumfkrucifixet i domkyrkan i Lybeck och altarskåpet i Århus (båda av Bernt Notke).²⁷ I Danmark har konservatorn

25. Ett undantag finns hos Alfred Lichtwark: »Unpersönliche Kunst gibt es nicht, oder sie ist, soweit es sie geben kann, wertlos«. Alfred Lichtwark, *Meister Bertram*, Hamburg 1905, s. 177f.

26. Margareta Kempff, *Attribueringarnas mångfald. Johannes Stenrat och Hans Hesse. Den senmedeltida verkstadens produktion*, Stockholm 1994; Jan von Bonsdorff, *Kunstproduktion und Kunstverbreitung im Ostseeraum des Spätmittelalters*, 1993; Jan von Bonsdorff, »Hantverkare i senmedeltidens Stockholm«, *Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten*, Lund 1996, s. 443-449.

27. Gesine Taubert, »Internationales Kolloquium zum Werk des Bernt Notke anlässlich der Restaurierung der Triumphkreuzgruppe im Dom zu Lübeck vom 22. bis 24. September 1976«, *Maltechnik-Restaur* 2, 1977, s. 120-126; Johannes Taubert, »Das Triumphkreuz des Bernt Notke im Lübecker Dom. Konzept der Restaurierung«, *Lübeckische Blätter* 12, 1974; Max Hasse, »Internationales Kolloquium zum Werk des Bernt Notke anlässlich der Restaurierung der Triumphkreuzgruppe im Lübecker Dom, Lübeck 22.-24. September 1976«, *Kunstchronik* 30, 1977, s. 6-16.

Verner Thomsen, i samarbete med historikern och medeltidsarkeologen Ebbe Nyborg, genomsett och samlat den danska träskulpturen före 1300.²⁸ I Oslo arbetar Erling Skaug och Unn Plather.²⁹ Framför allt har Peter Tångeberg i Sverige bidragit med en fruktbar kombination av grundliga konsteknologiska insikter parade med konsthistoriska frågeställningar.³⁰

Vid sidan om materialiteten är konstobjektets inverkan på sin publik genom sitt innehåll ett vidare verkinternt historiskt sammanhang. Innehållet, motiven och ikonografin har annars av hävd varit ett centralt undersökningsområde inom nordisk konsthistoria. Här kan nämnas organet *Iconographisk Tidskrift*. De nordiska symposierna för ikonografiska studier har hållits vartannat år sedan 1968, och samlar konsthistoriker, historiker, teologer m. fl. från hela Norden.³¹ Inom den yngre generationen för ikonograferna har det under de senaste åren skett en omkastning i intresset från den lexikaliska och kulturhistoriska läsningen av medeltida motiv till mera tidsenliga ansatser, inspirerade av poststrukturalistiska, könsteoretiska och semiotiska perspektiv. Här försöker man bland annat rekonstruera känslan, stämningen och den bindande affekten mellan konstverk och betraktare, dvs. något som ligger mellan ikonografi och receptionsanalys. Vidare blir det egna metodiska hantverket och den teoretiska arse-

-
28. Ebbe Nyborg & Verner Thomsen. »Dänische Holzskulptur vor 1300 – ein Forschungsprojekt«, *Figur und Raum. Mittelalterliche Holzbildwerke im historischen und kunstgeographischen Kontext*, red. Uwe Albrecht & Jan von Bonsdorff, Berlin 1994, s. 35-52.
29. Leif Einar Plather, Erling Skaug & Unn Plather, *Gothic painted altar frontals from the church of Tingelstad: materials, technique, restoration*, (Medieval art in Norway, 1), Oslo 1974. Olika artiklar av båda författarna i *Norwegian Medieval Altar Frontals and Related Material*, red. Magne Malmanger, Laszlo Berczelly & Signe Fuglesang, (Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia, 11), Rom 1995; Erling Skaug, *Punch Marks from Giotto to Fra Angelico: Attribution, Chronology, and Workshop Relationships in Tuscan Panel Painting: with Particular Consideration to Florence, c.1330-1430*, Oslo 1994.
30. Bland annat: Peter Tångeberg, *Die Altarschreine von Tjällmo und Järstad. Kritische Anmerkungen zur kunsthistorischen Methodik*, (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Antikvariskt arkiv, 68), Stockholm 1980; Peter Tångeberg, *Mittelalterliche Holzskulpturen und Altarschreine in Schweden. Studien zu Form, Material und Technik*, Stockholm 1986.
31. De senaste publikationerna: *Bild och bruk. Föredrag vid det 8. nordiska symposiet för ikonografiska studier: Pålshöle (Åland) 22-26 augusti 1982*, red. Tove Riska, (Konsthistoriska studier, 8), Helsingfors 1985; *Kvindebilleder. Eva, Maria og andre kvindemotiver i middelalderen. Foredrag holdt ved det 9. nordiske symposium for ikonografiske studier, Løgumkloster 1984*, red. Karin Kryger, Louise Lillie & Søren Kaspersen, Köpenhamn 1989; *Den monastiska bildvärlden i Norden: föredrag vid det 10:e nordiska symposiet för ikonografiska studier i Vadstena 1986*, red. Ann Catherine Bonnier, Mereth Lindgren & Marian Ullén, Stockholm 1990; *Tro og bilde i Norden i reformasjonens århundre. Foredrag fremlagt ved det 11. nordiske symposium for ikonografiske studier, Granavollen 16.-21. september 1988*, red. Martin Blindheim, Erla Hohler & Louise Lillie, Oslo 1991.

nalen utan förbarmande plockade i stycken. Konstverket får vid sidan om sitt egenvärde som estetiskt, funktionellt och samhällspositionerat objekt rollen som en mentalhistorisk källa, och mer än så: Konstverket får en aktiv del i det som vi rekonstruerar som historia. Det är inte bara konsthistorien som ämne som har ensamrätt till att tolka visuella meddelanden. Alla historiskt arbetande discipliner skall kunna göra detsamma, när det är nödvändigt. Men det är konsthistorikerns uppgift att ge den erforderliga draghjälpen åt systervetenskaperna. Frågan har bland annat under kongressen »History and Images« (1999) tangerats av Lena Liepe.³² Tyvärr är de flesta av dessa nyare ansatser ännu under tryck, men jag kan speciellt nämna det 16:e och 17:e Ikonografiska symposiet (1998 resp. 2000) samt »Tegn, symbol og tolkning – om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder«, en workshop i Bergen 2000, med bidragsgivare som Henning Laugerud, Vidar Trædal, Mikael Bøgh Rasmussen, Lena Liepe m. fl. Den konsthistoriska synen på den nordiska medeltiden står inför en omvälvning.

Litteratur

- Art Markets in Europe, 1400-1800*, red. Michael North & David Ormrod, Aldershot etc. 1998.
- Baxandall, Michael, *Patterns of Intention. On the Historical Explanation of Pictures*, New Haven etc. 1985.
- Bengtsson, Herman, *Den höviska kulturen i Norden. En konsthistorisk undersökning*, Stockholm 1999.
- Bild och bruk. Föredrag vid det 8. nordiska symposiet för ikonografiska studier. Pålsböle (Åland) 22-26 augusti 1982*, red. Tove Riska, (Konsthistoriska studier, 8), Helsingfors 1985.
- von Bonsdorff, Jan, »Art Transfer in the Baltic Sea Area«, *Künstlerischer Austausch – Artistic Exchange. Proceedings of the XXVIIIth International Congress of the History of the Arts, Berlin, July 15-21, 1992*, vol. II, Berlin 1993, s. 39-50.
- von Bonsdorff, Jan, *Kunstproduktion und Kunstverbreitung im Ostseeraum des Spätmittelalters*, Helsingfors 1993.
- von Bonsdorff, Jan, »Zur Methodik der kunsthistorischen Großraumforschung: Die mittelalterliche Holzskulptur in Schleswig-Holstein«, *Figur und Raum. Mittelal-*

32. Lena Liepe, »On the Epistemology of Images«, opublicerat föredrag vid kongressen »History and Images«, juni 1999. Men jfr: Lena Liepe, »Konst som historiskt källmaterial? Om bildens epistemologi«, *Fortidens spor, nutidens øjne – kildebegrebet til debat*, red. Mads Mordhorst og Carsten Tage Nielsen, Frederiksberg 2000, s. 217-242.

- terliche Holzbildwerke in ihrem historischen und kunstgeographischen Kontext – Probleme und Erfahrungen. Tagung Blumenburg in Selent/Holstein 7.-10.10.1992*, red. Uwe Albrecht & Jan von Bonsdorff, Berlin 1994, s. 9-20.
- von Bonsdorff, Jan, »Hantverkare i senmedeltidens Stockholm«, *Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten*, Lund 1996, s. 443-449.
- von Bonsdorff, Jan, »Sakforskning, ordgeografi och konstgeografi«, *Kunst og regional identitet. Rapport fra seminar 10. mai 1996 ved Universitetet i Tromsø*, red. Eli Høydalsnes, Tromsø 1997, s. 1-12.
- von Bonsdorff, Jan, »Spridningen av senmedeltida träskulptur i Nordeuropa – historiska strategier«, *Collegium Medievale* 13, 2000, s. 185-201.
- von Bonsdorff, Jan, »Imperialissima-mästaren som kategoriseringsproblem«, *Hikuin* 26, 2001, s. 45-70.
- Claussen, Peter Cornelius, »Genua, Bamberg, Magdeburg: Zentrum und Peripherie. Überlegungen zum Erfolg des gotischen Figurenportals« (opublicerat föredrag vid symposiet »Diskurse zur Geschichte der europäischen Bildhauerkunst«, Liebieg-Haus, Frankfurt 29-31.5.1992).
- Danbolt, Gunnar, *Norsk kunsthistorie. Bilde og skulptur fra vikingtida til i dag*, Oslo 1997.
- Economic History and the Arts*, red. Michael North, Köln etc. 1996.
- Engelstad, Eivind Stenersen, »Hanseaterkunsten eller 'den baltisk-nordiske Kunst'«, *Fornvännen* 33, 1938, s. 100-106.
- Finlands medeltidsurkunder*, utg. R. Hausen, Helsingfors 1910-35, bd. 7.
- Gamboni, Dario, *Kunstgeographie*, (Ars Helvetica I. Die visuelle Kultur der Schweiz), Disentis 1987.
- Hasse, Max, »Internationales Kolloquium zum Werk des Bernt Notke anlässlich der Restaurierung der Triumphkreuzgruppe im Lübecker Dom, Lübeck 22.-24. September 1976«, *Kunstchronik* 30, 1977, s. 6-16.
- Haussherr, Rainer, »Kunstgeographie – Aufgaben, Grenzen, Möglichkeiten«, *Rheinische Vierteljahrsblätter* 34-35, 1970, s. 158-171.
- Hohler, Erla Bergendahl, *Norwegian Stave Church Sculpture*, I-II, Oslo 1999.
- Huth, Hans, *Künstler und Werkstatt der Spätgotik*, Augsburg 1923.
- Kempff, Margareta, *Jordan Målare*, (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Antikvariskt arkiv 72), Stockholm 1985.
- Kempff, Margareta, *Attribueringarnas mångfald. Johannes Stenrat och Hans Hesse. Den senmedeltida verkstadens produktion*, Stockholm 1994.
- Klinge, Matti, »Der Ostseeraum als Kulturraum« (opublicerat föredrag vid symposiet »Bibliotheca Baltica« den 16.6.1992).
- Kvindebilleder. Eva, Maria og andre kvindemotiver i middelalderen. Foredrag holdt ved det 9. nordiske symposium for ikonografiske studier, Løgumkloster 1984*, red. Karin Kryger, Louise Lillie & Søren Kaspersen, Köpenhamn 1989.
- Larsson, Lars Olof, »Den nordiska konstens betydelse«, *Frihetens källa. Nordens betydelse för Europa*, red. Svenolof Karlsson, Stockholm 1992, s. 114-151.
- Lichtwark, Alfred, *Meister Bertram*, Hamburg 1905.

- Liepe, Lena, »On the Epistemology of Images« (opublicerat föredrag vid kongressen »History and Images«, juni 1999).
- Liepe, Lena, »Konst som historiskt källmaterial? Om bildens epistemologi«, *Fortidens spor, nutidens øjne – kildebegrebet til debat*, red. Mads Mordhorst og Carsten Tage Nielsen, Frederiksberg 2000, s. 217-242.
- Lübeckische Geschichte*, red. A. Graßmann, Lübeck 1988.
- Den monastiska bildvärlden i Norden: föredrag vid det 10:e nordiska symposiet för ikonografiska studier i Vadstena 1986*, red. Ann Catherine Bonnier, Mereth Lindgren & Marian Ullén, Stockholm 1990.
- Moraw, Peter, »Über Entwicklungsunterschiede und Entwicklungsausgleich im deutschen und europäischen Mittelalter. Ein Versuch«, *Hochfinanz, Wirtschaftsräume, Innovationen. Festschrift für Wolfgang von Stromer*, Trier 1987, s. 583-622.
- Nedkvitne, Arnved, »*Mens Bønderne seilte og Jægterne for*«: *Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500-1730*, Oslo 1988.
- Nilsén, Anna, *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkmålningar i Mälardalskapen och Finland 1400-1534*, Stockholm 1986.
- North, Michael, *Art and Commerce in the Dutch Golden Age*, New Haven 1997.
- Norwegian Medieval Altar Frontals and Related Material*, red. Magne Malmanger, Laszlo Berczelly & Signe Fuglesang, (Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia, 11), Rom 1995.
- Nyborg, Ebbe & Verner Thomsen, »Dänische Holzskulptur vor 1300 – ein Forschungsprojekt«, *Figur und Raum. Mittelalterliche Holzbildwerke im historischen und kunstgeographischen Kontext*, red. Uwe Albrecht & Jan von Bonsdorff, Berlin 1994, s. 35-52.
- Paravicini, Werner, »Lübeck und Brügge. Bedeutung und erste Ergebnisse eines Kieler Forschungsprojekts«, *Die Niederlande und europäische Nordosten. Ein Jahrtausend weiträumiger Beziehungen (700-1700)*, red. Hubertus Menke, Neumünster 1992, s. 91-166.
- Petermann, Kerstin, *Bernt Notke. Arbeitsweise und Werkstattorganisation im späten Mittelalter*, Berlin 2000.
- Plahter, Leif Einar, Erling Skaug & Unn Plahter, *Gothic painted altar frontals from the church of Tingelstad: materials, technique, restoration*, (Medieval art in Norway, 1), Oslo 1974.
- Riegl, Alois, *Die spätrömische Kunstindustrie*, Wien 1901.
- Roosval, Johnny, »Das baltisch-nordische Kunstgebiet«, *Nordelbingen* 6, 1927, s. 270-290.
- Roosval, Johnny, »Le Nord Baltique comme domaine artistique homogène et sa situation dans le bloc Saxon-Baltique«, *Actes du XIII congrès international d'histoire de l'art*, Stockholm 1933, s. 147-152.
- Roosval, Johnny, »Norge, Lybeck och 'den baltiska Norden'«, *Fornvännen* 31, 1936, s. 82-88.

- Skaug, Erling, *Punch Marks from Giotto to Fra Angelico: Attribution, Chronology, and Workshop Relationships in Tuscan Panel Painting: with Particular Consideration to Florence, c.1330-1430*, Oslo 1994.
- Solhaug, Mona Bramer, *Middelalderens døpfonter i Norge, I-II*, Oslo 2001.
- Stolt, Bengt, *Medeltida teater och gottländsk kyrkokonst – paralleller och påverkningar*, Visby 1993.
- Svanberg, Jan, *Sankt Göran och draken*, Stockholm 1993.
- Svanberg, Jan, »Stenskulpturen«, *Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten*, Lund 1996, s. 157-197.
- Svanberg, Jan, *Saint George and the dragon*, Stockholm 1998.
- Taubert, Gesine, »Internationales Kolloquium zum Werk des Bernt Notke anlässlich der Restaurierung der Triumphkreuzgruppe im Dom zu Lübeck vom 22. bis 24. September 1976«, *Maltechnik-Restauro* 2, 1977, s. 120-126.
- Taubert, Johannes, »Das Triumphkreuz des Bernt Notke im Lübecker Dom. Konzept der Restaurierung«, *Lübeckische Blätter* 12, 1974.
- Tro og bilde i Norden i reformasjonens århundre. *Foredrag fremlagt ved det 11. nordiske symposion for ikonografiske studier, Granavollen 16.-21. september 1988*, red. Martin Blindheim, Erla Hohler & Louise Lillie, Oslo 1991.
- Tångeberg, Peter, *Die Altarschreine von Tjällmo und Järstad. Kritische Anmerkungen zur kunsthistorischen Methodik*, (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Antikvariskt arkiv, 68), Stockholm 1980.
- Tångeberg, Peter, *Mittelalterliche Holzskulpturen und Altarschreine in Schweden. Studien zu Form, Material und Technik*, Stockholm 1986.

Summary

In this paper the author gives some personal remarks on »Europeanization«, diffusion and reception in Scandinavian ecclesiastical art during the Late Middle Ages. The concept »Europeanization« implies a one-way process: cultural goods being transferred from an active to a passive part. Art historians have criticised this simplified model and have stressed the fact that »impulses« and »influences« are very much the product of the active participation of the receiver. The paper discusses certain models of transfer of medieval church art and artisans, as well as different historical strategies: art geography and economical history. From an interpretative point of view, works of art can stand as historical sources in their own right – of course, never alone, but in an on-going dialectical interplay with other sources. Our apprehension of history is a construct of texts, oral history and visual input. Art co-produces history.

Norden och Europa under medeltiden

Europeisering eller själveuropeisering?

Per Ingesman och Thomas Lindkvist

I rapporten behandlas skilda aspekter av förhållandet mellan Norden och Europa under medeltiden. Avsikten med dessa avslutande anmärkningar är att vända tillbaka till några av de problemställningar och frågor, som restes i inledningen, och försöka att komma med en form av konklusion.

Skedde det en europeisering under medeltidens lopp, och vari bestod den? Vilka var aktörerna i processen, vilka intressen hade de i den, och fanns det krafter som verkade mot den? Skiftade europeiseringsprocessen innehåll, efter att Norden under loppet av högmedeltiden hade blivit integrerad i den europeiska kristna kulturkretsen, således att förhållandet mellan Norden och Europa under senmedeltiden antog nya former? På vilka områden gjorde en europeisering sig gällande, och varför fick den kanske mindre genomslag på andra?

Vi kan inte besvara alla dessa frågor utifrån de studier, som lagts fram i denna rapport, och det är inte heller avsikten. Som inledningsvis nämnts skall rapporten snarare initiera framtida forskning än framlägga färdiga resultat. Men det har i varje fall levererats en rad bitar, som gör det möjligt att ge några preliminära konklusioner och skissera synpunkter och staka ut ämnesområden för framtida forskning.

Europeiseringen av Norden kan förstås som en process varigenom det område som numera kallas för Norden inlemmades och inrangerades i en större kulturkrets som utifrån ett sentida perspektiv kan betecknas som Europa. Vad är då Europa och Norden, kan vi fråga först.

Europa skall kanske inte främst uppfattas som ett i egentlig mening geografiskt begrepp utan snarare som ett kulturellt konstruerat. Världen före de stora geografiska upptäckterna och ett därmed framväxande europacentrerat ekonomiskt världssystem bestod egentligen av avgränsade kulturkretsar. Islam, Europa och Kina kan ses som exempel på detta. De var ofta isolerade från varandra och utan större ekonomiska och kulturella utbyten. I sig kunde de utgöra formella politiska enheter, vilket inte var

fallet med Europa i praktiken. Däremot kunde de hållas samman av gemensam och exkluderande religion samt av ett gemensamt språk. I Europas fall var det således tillhörigheten till den romerska eller västerländska kyrkan samt latinet som ett elitärt skriftspråk som utgör den minsta gemensamma nämnaren och egentligen definitionen av det medeltida Europa som kulturell konstruktion.

Det fanns således inget färdigt Europa för Norden att europeiseras till. Europa blev till först under högmedeltiden. Det kom så att säga att europeisera sig själv. Perioden från Karl den store och några århundraden framöver var formeringsprocessen för Europa i denna mening. Europeisering har därför inbegripet skapandet av en identitet. Kanske inte direkt i den meningen att de som känt sig som européer var speciellt många. Men europeiseringen bestod bland annat i avgränsningar och uteslutningar; det som låg utanför Europa upplevdes som annorlunda och främmande.

Här är Norden intressant eftersom när eliten i regionen drog in den i Europa kom också gränsdragningen att markeras. En del av Norden, det svenska riket, kom att medeltiden igenom vara en gränsregion. Detta har naturligtvis inneburit att identitet och världsbild kunnat se annorlunda ut inom regionen. Europeiseringen kunde ha skilda implikationer beroende på bland annat det geopolitiska läget. Detta framgår klart av Sverrir Jakobssons artikel.

En viktig skillnad mellan Norden och många andra av Europas periferiområden, som genomgick en europeiseringsprocess under medeltiden, är, att europeiseringen inte kom utifrån och påtrycktes med våld. Här passar Norden dåligt in i den bild av europeiseringen, som Robert Bartlett har givit i sin bok *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350* (1994). För Nordens del kan europeiseringen i allt väsentligt uppfattas som en fredlig process. Den skedde inte till följd av någon erövring utifrån. Det finns egentligen få saker som skulle tyda på att olika varianter av europeisering skett under motstånd. Politiska och ekonomiska yttre tryck kan naturligtvis ha spelat en viktig roll och normer och ideal har formulerats och definierats utanför Norden. Men europeisering har skett på nordiska aktörers villkor, låt sedan vara att den har kunnat användas för att befästa nya och gamla maktförhållanden.

Vilka var då dessa aktörer? Aktörerna i europeiseringsprocessen var naturligtvis kyrkan, aristokratin och kungamakten. Det var dessa grupper eller institutioner som uppstod och/eller gjordes kompatibla med motsvarigheterna i det övriga Europa. Europeiseringen var ett elitprojekt till att börja med.

Utifrån skriftlighetens införande med den latinskspråkiga kulturen lik-

som med rättssystemets omvandling framstår kyrkan som den främsta aktören och förmedlaren. Detta understryks inte minst av Arnved Nedkvitne. Kyrka och stat kan uppfattas som två maktpoler i det medeltida samhället. Men båda har också samverkat, och såväl kyrka som kungamakt har i legitimerande syfte haft ett intresse i en gemensam europeisering.

Med samhällets utveckling och tilltagande komplexitet och en ökad integration – inte minst på det ekonomiska området – vidgades dock den politiska och kulturella aktörsarenan väsentligt i Norden, liksom i övriga Europa under medeltiden. Den större politiska arenan, inte minst genom städernas borgerskap, men även allmogen, innebar ett mer världsligt utnyttjande av gemensamma institutioner. Per Ingemans bidrag visar på ett intensifierat och vidgat bruk i de nordiska länderna av påvestolen under senmedeltiden.

Denna europeiseringens »demokratisering« medförde också i Norden, liksom i övriga Europa att andra enheter för identifikation och identitet blev väsentliga. Förändrade föreställningar om nation eller tillhörighet till ett »folk« hör hemma i detta sammanhang.

Detta för oss över till utvecklingen inom europeiseringsprocessen. Europeiseringen kan naturligtvis ses i ett kronologiskt perspektiv. I detta samspel finns skilda faser. Under tidig- och högmedeltid framträder framför allt de strukturella förändringarna tydligt. Det var då som politiska, rättsliga och andra ramar etablerades för en ny samhällsstruktur. Det var, som Arnved Nedkvitne uttrycker det, europeiseringen som ett medvetet program. Inte kanske som ett explicit utformat program. Men det bestod bland annat i att kunna underlätta kommunikation med den större enhet man gjorde sig till en del av. Införandet av skriften och nya rättsliga normer, liksom ramar för politiskt handlande, var viktiga instrument. Aktörerna kan ses som kollektiv eller skilda grupperingar. Nära förbundet med skriftligheten var också introduktionen av ett nytt rättsligt system. Tillämpandet av den kanoniska rätten och skapande av redskap för att administrera och kontrollera samhället framstår i flera av bidragen som en grundbult i den europeiska integrationsprocessen. Ibland har detta lett till genomgripande förändringar; till detta hör inte minst den förändrade äktenskapsrätten. Lagen och det rättsliga systemet är kanske det område som tydligast framstår som exempel på en instrumentaliserad europeisering. Samtidigt kan det hävdas att det var inte en slavisk reception av främmande rätt. Urval gjordes, anpassningar skedde och var tvungna att göras. Det understrykes särskilt av Agnes S. Arnórsdóttir.

Det är i ett europeiseringsperspektiv som den samhällsomvandling som skedde under den äldre medeltiden kan betraktas. Kristnande och upp-

komsten av nya politiska strukturer, först och främst rikssamling, riksenande och statsbildning, var de stora och bestående uttrycken för denna initiala europeisering, som framgår av Thomas Lindkvists artikel. I sig kan det naturligtvis ifrågasättas om en europeisering började med dessa företeelser kring år 1000 eller om de inte har förspel och förutsättningar längre tillbaka i tiden. Detta antydes av inte minst de senaste decenniernas arkeologiska forskning, vilken har påvisat en långt större kontakt och utbyte mellan Medelhavsvärlden och Skandinavien i förhistorisk tid, än man tidigare har föreställt sig. Det är dock ett problemområde vi inte har haft möjlighet att komma in på i denna rapport.

För senmedeltiden finns större möjligheter att studera implementeringen av europeisering. Då blir också processen mer diversifierad och då kan den som, inte minst i Per Ingesmans och Olle Ferns bidrag, studeras som etablerandet av nätverk, av institutionell såväl som personell art. Inte minst kan den då studeras på individnivå. Europeiseringen blev socialt sett mer vidgad och alltmer diversifierad under senmedeltiden. »Demokratiseringen« av de europeiska kontakterna betydde, som framför allt Per Ingesman understryker, att betydligt bredare kretsar i de nordiska samhällena än tidigare framträdde som brukare av europeiska varor, idéer och institutioner.

Ett huvudresultat av rapporten är att europeiseringen var en kontinuerligt pågående process. Utvecklingen under både hög- och senmedeltid kan, som i de bidrag som finns i denna volym, ses som en kulturell och politisk integration och växelverkan. Vad som kännetecknar Norden i detta avseende är att det var tal om en »själveuropeisering«. Det var i allt väsentligt aktörer, individuella och kollektiva, i de nordiska samhällena som genomdrev, initierade och gynnade förändringar av kulturell och institutionell art, som var själva grunden i europeiseringen. Det var en elit som främjade den politiska utvecklingen mot statsmakter i de framväxande rikena, och det var inhemska eliter som gynnade och understödde utvecklingen av en kyrklig organisation och etablerande av andliga institutioner, och därmed också en mer homogeniserad europeisk kultur. Det var en elit som hade behov av den latinska skriftligheten. Det var också en elit som omvandlades till det jordägande världsliga frälset.

Detta är avgörande för processens innehåll. Europeiseringen var naturligtvis en kulturell reception, men det hela anpassades och omformades till de konkreta samhällsförhållanden som rådde i Norden. Europeisering var inte att en färdig mall lades på en äldre samhällsstruktur. Förhållandet mellan existerande samhällsstrukturella förhållanden och de normer och praktiker som infördes ledde i Norden, liksom i hela det europeiserade Europa till en mängd olika regionala skillnader.

Vad var det som underlättade en europeisering i ett område? Var fanns bromsklossarna? Varför var utvecklingen olika i olika områden? Detta leder naturligtvis över till frågor och ämnesområden som det inte funnits möjligheter att behandla i denna rapport. Variationer i social och ekonomisk struktur har naturligtvis medfört att graden av europeisering varierade. Behoven och förutsättningarna växlade. En grundläggande europeisering var nämligen den ekonomiska och sociala utvecklingen. Etablerandet, befästandet och utvecklingen av feodal ekonomi, dvs. produktionsmässigt ett småskaligt, men räntepliktigt bondejordbruk, var den grundläggande förutsättningen för det samhälle som kulturellt och institutionellt kunde europeiseras. Sammanhängande med detta var också urbaniseringen i de nordiska länderna under medeltiden. Städerna och deras borgerskap var viktiga aktörer och förmedlare i en europeiseringsprocess. Inte minst viktigt i detta sammanhang var den tyska invandringen.

Vilka konsekvenser hade processen inom de nordiska samhällen? Den elitära europeiseringen hade klart ett socialt avskiljande som konsekvens. Kyrkans och religionens folk urskilde sig som ett särskild grupp i samhället, liksom det framväxande ridderskap som övertog en i alla avseenden europeisk kultur. Makt kom att legitimeras annorlunda. De politiska härskarformerna förändrades. Europeisering har på ett plan inneburit integration, men det kunde också – och samtidigt – innebära segregation och exkluderande. Det har naturligtvis berört samhället i vidare mening på många olika sätt. De förändrade giftermålsmonster som Agnes S. Arnórsdóttir behandlar torde till en början främst ha haft sin giltighet för en världslig jordägande elit, men kom, kanske i regionalt varierande utsträckning, att få generella konsekvenser. De föreställningar och ideologiska och legitimerande uttryck som anammades påverkade på sikt världsbilden, vilket Sverrick Jakobsson har diskuterat. Det religiösa livet och bruket av olika kulturella uttrycksmedel har, såsom det framgår av Christian Krötzls och Jan von Bonsdorffs artiklar, också medverkat till befästandet av en vidgad europeisering. Men heller inte detta har enbart inneburit en anpassning till en färdig mall.

Norden och Europa eller Nordens europeisering kan uppfattas som ett asymmetriskt förhållande. Norden var det tagande, Europa det givande. Norden var det mindre som gick upp i det större. Där om finns knappast grund att tvivla. I flera av bidragen understryks dock att europeisering inte nödvändigtvis skall uppfattas i ett diffusionsperspektiv. Detta kan leda till ett idealtypstänkande, där det skulle finnas ett europeiskt centrum – eller möjligen flera centra – och där olika yttringar av en gemensam kultur mer eller mindre ofullgånget anammats i skilda periferier. Det är kan-

ske, som påpekas i Jan von Bonsdorffs bidrag, inte det mest väsentliga att studera konkret och endimensionell påverkan. Snarast bör kulturella ytringar betraktas som variationer av en gemensam kultur. I ett perspektiv där de sentida nationalstaterna har setts som historiens väsentligaste objekt, har detta lett till att särdrag betonats. Skilda nationella *Sonderwege* har ofta betonats. Det perspektiv som förespråkas i flera av bidragen är i stället att se de skilda förhållandena i Norden som variationer på ett större gemensamt tema. I sig inbjuder detta till vidare komparativa ansatser, där regionala nordiska särdrag kan studeras.

Förhållandet mellan Norden och Europa är brännande aktuellt i dagens kulturella och politiska situation. Det var det på sitt sätt också under medeltiden. Med denna rapport hoppas vi att ha bidragit till att det placeras högt på dagordningen för framtida nordisk medeltidsforskning.

Summary

In this paper the editors give a short conclusion to the volume. During the Middle Ages, the Nordic countries underwent a process of Europeanization. It was not the result of any conquest, any colonization, or even any pressure from outside. To a very high degree the Nordic countries europeanized themselves. The most important agents in the process were, of course, the Church, but also the kings and the aristocracy. The process of Europeanization started with the arrival of Christianity in the Viking Age, but it continued all through the Middle Ages, although with a different content. Especially in the later Middle Ages you find as a characteristic feature that also other segments of society than the ruling élite, such as town inhabitants and even peasants, took part in – and took advantage of – European culture, ideas, and goods.

Forfatterne

Agnes S. Arnórsdóttir, f. 1960, cand.mag., adjunkt ved Historisk Institut, Aarhus Universitet (Danmark). Har især beskæftiget sig med kønshistorie og ægteskabsforhold i norrøn middelalder; arbejder p.t. på at færdiggøre en større undersøgelse af islandske ægteskabskontrakter 1300-1600. Har skrevet bogen *Konur og vígamenn. Um stöðu kynjanna á Íslandi á 12. og 13. öld* (1995) og en række artikler, senest »Two models of Marriage? Canon Law and Icelandic Marriage Practice in late Middle Ages« i *Nordic Perspectives on Medieval Canon Law* (red. Mia Korpiola, 1999), »Property and Virginity. Change in the Contract of Marriage in the Middle Ages« i *Internationalisation in the History of Northern Europe. Report of the Nordsaga '99 Conference, University of Tromsø, 17-21 nov 1999* (red. Richard Holt m.fl., 2000) og »The Memory of Strong Women and the Shaping of Icelandic Identity« i *Women's Politics and Women in Politics. In Honour of Ida Blom* (red. Sølvi Sogner og Gro Hagemann, 2000).

Jan von Bonsdorff, f. 1959, fil.dr., professor ved Institut for Kunsthistorie, Universitetet i Tromsø (Norge). Forskningsmæssige interesser omfatter kunsthandel i Nordeuropa i middelalderen, træskulptur i Nordeuropa, skandinavisk malerkunst i slutningen af det 19. århundrede og digital kunst. Har skrevet bogen *Kunstproduktion und Kunstverbreitung im Ostseeraum des Spätmittelalters* (1993) samt en række artikler, senest blandt andet »Hantverkare i senmedeltidens Stockholm« i *Den gotiska konsten. Signums svenska konsthistoria* (1996), »Inne och ute i arkitekturen: fiskehjell och rummets deixis« i *Byggnader och betydelser. En antologi om arkitektur* (red. Britt-Inger Johansson og Christian Lovén, 2000), »Spridningen av senmedeltida träskulptur i Nordeuropa – alternativa forskningsstrategier« i *Collegium medievale* (2000) og »Imperialissima-mästaren som kategoriseringsproblem« i *Hikuin* (2001).

Olle Ferm, f. 1947, fil.dr., docent og lektor ved Historiska institutionen, Stockholms universitet (Sverige). Forsker i middelalderlig kultur- og mentalitetshistorie og skriver p.t. på en bog om humoren i middelalderen.

Har skrevet bogen *De högadliga godsens i Sverige vid 1500-talets mitt* (1990). Redaktør eller medredaktør af *Tanke och tro. Aspekter på medeltidens tankevärld och fromhetsliv* (1987), *Kyrka och socken i medeltidens Sverige* (1991) og *Master Golyas and Sweden. The Transformation of a Clerical Satire* (1997).

Per Ingesman, f. 1953, lic.theol., lektor ved Institut for Kirkekundskab, Aarhus Universitet (Danmark). Har især beskæftiget sig med senmiddelalderens og reformationstidens kirkehistorie; arbejder p.t. først og fremmest med forholdet mellem Danmark og pavestolen i senmiddelalderen. Har skrevet bogen *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen* (1990) samt en lang række artikler. Medredaktør af diverse antologier, se-
nest *Danmark i Senmiddelalderen* (1994), *Middelalderens Danmark. Kultur og samfund fra trosskifte til reformation* (1999), *Danmark og Europa i Senmiddelalderen* (2000) og *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660* (2001).

Sverrir Jakobsson, f. 1970, MA, doktorand og ekstern lektor ved Sagnfræðistofnun (Historisk Institut), Islands Universitet, Reykjavík (Island). Vigtigste forskningsområder er islandsk middelalderhistorie, mentalitetshistorie, identitet og folkelig kultur. Har publiceret diverse artikler, blandt andet »Myter om Harald hårfager« i *Sagas and the Norwegian experience. 10. internasjonale sagakonferanse* (1997), »Griðamál á ófriðaröld« i *Íslenska sögubíngið 28.-31. maí 1997. Ráðstefnurit I* (red. Guðmundur J. Guðmundsson og Eiríkur K. Björnsson, 1998), »Friðarviðleitni kirkjunar á 13. öld« i *Saga* (1998), »Hvers konar þjóð voru Íslendingar á miðöldum?« i *Skírnir* (1999) og »Defining a Nation: Popular and Public Identity in the Middle Ages« i *Scandinavian Journal of History* (1999). Redaktør af *Af blöðum Jóns forseta* (1994) og medredaktør af *Íslenskt þjóðsagnasafn* (5 bind, 2000).

Christian Krötzel, f. 1955, dr., direktør for Det Finske Institut i Rom (Italien). Forsker i den pavelige kurie, helgenkult og kommunikationsformer fra senantikken til renæssancen. Har skrevet bogen *Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter (12.-15. Jahrhundert)* (1994) samt en lang række artikler. Medredaktør af *Quotidianum Fennicum. Daily Life in Medieval Finland* (1989) og *Crudelitas. The Politics of Cruelty in the Ancient and Medieval World* (1992).

Thomas Lindkvist, f. 1949, fil.dr., professor ved Historiska institutionen, Göteborgs universitet (Sverige). Har især beskæftiget sig med socialhistorie i Norden i tidlig og højmiddelalder og med problemer omkring kristning og statsdannelse i Sverige. Har blandt andet skrevet *Landborna i Norden under äldre medeltid* (1979) og *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt* (1988, 2. udg. 1995). Medforfatter til *Sveriges medeltid* (s.m. Kurt Ågren, 1985, 2. udg. 1993).

Arned Nedkvitne, f. 1947, dr.philos., professor ved Historisk institutt, Universitetet i Oslo (Norge). Har især beskæftiget sig med norsk handel og økonomi i middelalder og tidlig moderne tid og med middelalderlig mentalitetshistorie. Har skrevet *Utenrikshandelen fra det vestafjelske Norge 1100-1600* (1983), »*Mens Bønderne seilte og Jægterne for*«. *Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500-1730* (1988), *Oslo bys historie* bind 1 (1991) og *Møtet med døden i norrøn middelalder. En mentalitetshistorisk studie* (1997). Dertil kommer en række artikler, senest »Beyond Historical Anthropology in the Studies of Medieval Mentalities« i *Scandinavian Journal of History* (2000).